

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Заснований 2012 р.

Видається 2 рази на рік

№ 2

Київ 2014

Засновник та видавець
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 19691-9491Р від 04.12.2012
Зареєстровано в Міністерстві юстиції України

Адреса редакційної колегії
03680, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Тел. 205-54-86

Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 10 від 24 квітня 2014 р.

Метою видання є ознайомлення наукової громадськості та суспільства в цілому із новітніми науковими дослідженнями в галузі історії, політології, інших соціальних наук. Видання є некомерційним і розраховане на широке коло читачів — науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться історією, міжнародними відносинами і громадсько-політичним життям України.

Голова редакційної колегії **Дудко І. Д.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії, директор Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Заступники голови редакційної колегії: **Смолянук В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; **Зайцева З. І.**, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Відповідальні секретарі: **Сацький П. В.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Назарчук О. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Усі права застережені. У разі використання матеріалів видання
посилання на науковий збірник обов'язкове

Редактор *Ю. Пригорницький*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *О. Щербак*
Верстка *О. Руденко*

Підп. до друку 28.11.14. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12, 26.
Обл.-вид. арк. 15,01. Наклад 100 пр. Зам. 13-4943.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Зайцева З. І.	доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Студінський В. А.	доктор історичних наук, професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Чуткий А. І.,	доктор історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Кудряченко А. І.	доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Гончар Б. М.	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Шевчук Н. О.	доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Національна академія внутрішніх справ України
Яковенко Н. Л.	доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Темірова Н. Р.	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, Донецький національний університет
Сінкевич Є. Г.	доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Алексієць Л. М.	доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Старков Б. А.	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і політології, Санкт-Петербурзький державний університет економіки і фінансів (Російська Федерація)
Смолінський А.	доктор габілітований з історичних наук, Інститут військової історії, Університет імені М.Коперника в Торуні (Польща)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Дудко І. Д.	доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії, директор Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Смолянук В. Ф.	доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Шульженко Ф. П.	доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Гасвська О. Б.	доктор філософських наук, професор кафедри політології і соціології, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Шевчук О. В.	доктор політичних наук, професор, декан факультету політичних наук, Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Ротар Н. Ю.	доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління, заступник директора з наукової роботи НДІ Європейської інтеграції та регіональних досліджень, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Бистрянцев С. Б.	доктор соціологічних наук, професор кафедри історії і політології, Санкт-Петербурзький державний університет економіки і фінансів (Російська Федерація)
Малевич Ю. І.	доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, Білоруський державний університет
Читадзе Н.	доктор філософії, професор, заступник декана факультету соціальних наук, Чорноморський міжнародний університет, Тбілісі (Грузія)
Кос-Станішич Л.	доктор політичних наук, факультет політичних наук університету Загреб (Хорватія)
Вішка О.	доктор габілітований з політичних наук, Інститут політології і міжнародних відносин, Університет ім. М. Коперника в Торуні (Польща)
Аасланд А.	доктор філософії, старший науковий співробітник Норвезького інституту міських і регіональних досліджень (Норвегія)

Редакційна колегія відповідає за фаховий і дослідницький рівень опублікованого матеріалу. Висловлені у статтях думки та пропозиції не обов'язково збігаються з позицією редакційної колегії. Відповідальними за достовірність інформації у статтях, точність назв, статистичних даних, прізвищ і цитат є автори.

ЗМІСТ

Історичні науки

Ресент О. П. Політика державної влади Російської імперії з «українського питання» напередодні Першої світової війни	5
Верховцева І. Г. Звичаєве право у селянському самоврядуванні в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ ст.	13
Вівсяна І. А. Галичина і Наддніпрянщина: «діалог культур» у першій чверті ХХ ст.	19
Діптан І. І. Іван Лисяк-Рудницький про Драгоманівську концепцію українсько-єврейського порозуміння	25
Довганик Н. М. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації	34
Могильний Л. П. Національне питання в програмах українських ліберальних партій у першій чверті ХХ ст.	40
Ніколаєва Т. М. Особливості національно-культурної та доброчинної діяльності українських підприємців у другій половині ХІХ — початку ХХ ст.	47
Омельчук В. В. Іконоборство у політико-правовій моделі Візантійської імперії	56
Сацький П. В. Державна фіскальна політика у стародавньому Єгипті	67

Політичні науки

Єленський В. Є., Бондаренко В. Д. Релігія у процесах формування політичних націй: історико-культурні моделі	75
Ковпак Л. В. Про соціальні складові процесу формування української нації (1991 — початок 2000 рр.)	91
Краєвий О. Д., Краєвий Р. О. Проблеми на шляху консолідації українського суспільства на сучасному етапі та визначення підходів до їх подолання	100
Невмержицький Є. В. Боротьба з корупцією в Україні: порівняльно-правовий аспект	110
Сич О. М. Національне питання в ідеологічно-програмових засадах українського націоналізму	122
Фащевський М. І., Білоконь І. В. Необхідність реформування місцевого самоврядування в Україні для цілей регіонального розвитку	131
Вергун О. М. Історичний дискурс розбудови р. Дніпро: суспільно-політичні виміри	136
Остапович В. М. Історична місія Верховної ради Української РСР 12-го скликання	143

Ресент О. П.*,

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна. kraeznavstvo@ukr.net

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Аналізується еволюція українського національного руху на початку ХХ ст. та політика державної влади Російської імперії з цього питання. Зокрема наголошено на неоднозначності становища українців у поліетнічній державі. Показано несприятливу державну політику щодо українського руху напередодні Першої світової війни, що і так загострила всі суспільні суперечності і насамперед національне питання. Проаналізовано стан розвитку українського руху в процесі формування та консолідації модерної нації станом на початок ХХ ст.

Ключові слова: національний рух, «українське питання», модерна нація, національна політика.

Аннотация. Анализируется эволюция украинского национального движения к началу ХХ в. и политика государственной власти Российской империи по этому вопросу. В частности отмечена неоднозначность положения украинцев в полиэтническом государстве. Показана неблагоприятная государственная политика в отношении к украинскому движению, в канун Первой мировой войны, которая и так заострила все противоречия в обществе и особенно национальный вопрос. Проанализировано состояние развития украинского движения в процессе формирования и консолидации современной нации состоянием на начало ХХ ст.

Ключевые слова: национальное движение, «украинский вопрос», современная нация, национальная политика.

Abstract The article is dealing with evolution of the Ukrainian national movement at the beginning of the XX-th century and policy of state authorities of Russian Empire on the issue. In particular, it is emphasized the ambiguity of the situation of Ukrainians in the multiethnic state, unfavourable state policy of Russian government in respect of Ukrainian national movement on the eve of the I World war which led to aggravation of all antagonisms of society, including those in national field. It is analyzed the state of Ukrainian movement in the process of forming and consolidation of modern nation at the beginning of the XX-th century. Author makes conclusions that despite the fact that the process of forming and consolidation of Ukrainian nation was far from completion it had done substantial advance in its development. It was state imperial power of Russian tsarism aimed at prohibition of cultural and educational needs of Ukrainians that favoured mobilization of partisans of Ukrainian national tendencies. Ukrainian movement reflected historical background of Ukrainians, their ethnic genesis, favoured forming of Ukrainian modern nation and its intentions for free will, independence and own statehood.

Keywords: national movement, «Ukrainian question», modern nation, national policy.

Постановка проблеми. Міжнародний статус, ідеологічне й організаційне оформлення, реальні засоби розв'язання саме в епоху імперіалізму, коли російський царизм, прикриваючись дипломатичною риторикою, у черговий раз приміряв на себе лати захисника всіх слов'янських народів, «українське питання» стало «яблуком чвар» насамперед через економічний потенціал і географічне місцезнаходження, що викликало величезний інтерес з боку сторін воєнного конфлікту. Лише українців ніхто не запитував про їх небажання і мрії щодо майбутнього нації...

* Reynt O. P., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. kraeznavstvo@ukr.net

POLICY OF STATE AUTHORITIES OF RUSSIAN EMPIRE ON "UKRAINIAN QUESTION" ON THE EVE OF THE I WORLD WAR

Мобілізацію прибічників українства внесла сама державна імперська влада своїми заборонами, спрямованими на національні культурні і просвітницькі заходи. Саме така політика сприяла розвитку національної ідеї, що базувалася на власній історії, невіддільній від етногенези українського народу, формуванню української модерної нації та національно-визвольних змагань українців за волю, незалежність і власну державу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проголошення України суверенною державою відкрило можливості для науковців-гуманітаріїв показати без пресу цензури та ідеологічного диктату політику російської держави щодо українського національного питання. Ознайомившись із працями зарубіжних фахівців П. Магочія, Е. Смідта, Р. Шпорлюка, О. Прицака та інші, українські вчені Л. Мельник, О. Скакун, Н. Шип, О. Лисенко — зробили вагомий внесок у розробку цієї тематики. Своєрідним «пробним каменем» стала колективна монографія «Нариси з історії українського національного руху» (К., 1994), підготовлена в Інституті історії України НАНУ, що розглянула низку важливих аспектів національного руху.

Те, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, засвідчили праці Я. Грицака, О. Голобуцького, В. Кулика, С. Телешука та ін. Різні за жанровими ознаками, стилістикою, вони містять ряд цікавих (хоч і не беззаперечних) ідей, інтерпретацій, нових документальних даних.

Підсумком багаторічних зусиль стала колективна праця Інституту історії України НАНУ під редакцією В. Г. Сарбея «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX)».

Мета статті — показати несприятливу державну політику у ставленні до українського руху, що ґрунтувалася на забороні національно-культурних і просвітницьких заходів і звершень напередодні I світової війни, що і так загострила всі суперечності в суспільстві, зокрема і національне питання.

Основні результати дослідження. Попри очевидні досягнення українського національного руху в XIX ст. процес формування та консолідації модерної нації станом на початок XX ст. був далеким від завершення. Навіть під час революції 1905—1907 рр., а згодом і в період суспільно-політичного пожвавлення 1912—1914 рр. «українське питання» в українських губерніях Російської імперії усе ще не стало домінувати і часто лише принагідно використовувалося учасниками політичного процесу. Так само і в очах влади — центральної та місцевої — воно посідало далеко не чільне місце в ієрархії загроз, поступаючись нагальним соціальним проблемам, а серед національних питань — єврейському.

Однак у перші два десятиліття XX ст. український рух у Російській імперії все ж таки зробив величезний стрибок у своєму розвитку. При цьому вагому лепту в мобілізацію прибічників українства внесла власне державна влада своїм заборонним спрямованості реагуванням на національні культурові і просвітницькі заходи та події.

Показовим прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв'язку з малороською етнічною базою, яка водночас відігравала роль одного з підмурків офіційної доктрини про «триєдиний російський народ», подекуди були навіть найвищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляру губернаторам про «інородницькі товариства» за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію «інородницьких», зокрема й «українських», національних культурно-просвітницьких організацій як таких, що «мають на меті об'єднання інородницьких елементів на ґрунті суто національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу «громадському спокою та безпеці». Водночас циркуляр закликав губернаторів у разі наявності для того

підстав до закриття встановленим порядком уже зареєстрованих «іногородницьких товариств» [1, с. 668].

Те, чого так довго й марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії — офіційного визнання окремішності від народу російського українців (читай — малоросів) і їхньої національної самобутності, — було зроблено руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ, «своєї людини» в імперському націоналістичному дискурсі початку XX ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про народ «триєдиний») націоналістичними осередками, зокрема й тими, що діяли на території українських губерній. Відомо, що П. Столипін неодноразово приймав депутації від таких організацій Південно-Західного краю (зокрема «Київського клубу російських націоналістів») і був добре обізнаний з їхніми поглядами щодо «українського питання». А проте саме він підписав циркуляр, який уперше у державній практиці Російської імперії фактично спростував офіційну доктрину про «триєдиний російський народ», «вилючивши» з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого етносу імперії.

В історіографії існує думка, що віднесення українців у циркулярі від 20 січня 1910 р. до «іногородців» стало «бюрократичною помилкою», яку згодом доволі швидко було виправлено рішучими заявами того ж таки П. Столипіна на користь доктрини про «триєдиний російський народ» [2, с. 522]. Якщо прийняти на віру коректність передачі професором Т. Локотем його розмови навесні 1910 р. зі П. Столипіним із приводу циркуляру, то й сам міністр внутрішніх справ визнавав наявність помилки, зокрема, зазначивши: «Да, это была несомненная ошибка! Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр! Во всяком случае, его употребляют по отношению к малороссам не следовало!» [3]. Протестуючи навесні 1910 р. в рапорті Сенатові проти допущеної 1 березня того ж року реєстрації в Москві товариства «Украинская хата», П. Столипін спеціально наголошував, що виходить у своїй аргументації з тієї засади, що три головні гілки східного слов'янства за походженням та мовою «не могут не составлять одного целого» [4, с. 218—219].

І все ж, як видається, не варто списувати тимчасове зарахування українців до «іногородців» лише на рахунок «бюрократичної помилки». Вочевидь, вона мала місце, але викликана була не так простим «недоглядом», як сепаруванням у свідомості багатьох представників бюрократії (до найвищої включно) «українців» від малороського етнічного ґрунту. «Малороси» в уявленнях бюрократії не переставали бути багатомільйонною гілкою «триєдиного» російського народу, а от «українці», про яких раптом стали так багато говорити й писати з подачі їхніх ідейних супротивників із середовища малоросів, — переважно не ототожнювалися з цим самим багатомільйонним етнічним субстратом і сприймалися такими собі «прибульцями нізвідки», «диваками», котрі, проте, становили не до кінця усвідомлену загрозу для імперії. Тому бюрократичне середовище і могло «дозволити» собі зарахувати «українців» до «іногородців», не здаючи собі звіту, що тим самим, хай і опосередковано, ставить під підозру всіх малоросів незалежно від ідентичності (чи ієрархії ідентичностей), що її вони сповідували.

Не дивно, що саме малороси з подвійною ідентичністю, які не відкидали її загальноросійської («общерусской») складової, з табору ідейних опонентів українського руху першими відчували «дискомфорт» від ключового формулювання століпінського циркуляру і зробили все можливе, аби звернути увагу уряду на «подвійне дно» в можливому потрактуванні цього документа державної ваги. Оскільки циркуляр фактично виключав малоросів під назвою українців зі складу панівного народу, це могло призвести в перспективі до погіршення не лише їхнього «статусу» в державі, й до позбавлення багатьох практичних переваг і можливо-

стей, що їх надавала належність до «народу-творця» Російської імперії. З цього погляду опоненти українського руху з середовища малоросів, для кого можливе визнання з боку влади за українцями статусу окремого народу було не цінністю, а злом, керуючись утилітарною логікою, виступали в ролі захисників соціального, культурного (в межах імперської російської культури) та правового повноправ'я не лише для себе, а й для всього сукупного загалу малоросів імперії незалежно від того, яку ідентичність чи ієрархію ідентичностей хто з них сповідував (зокрема й для тих, хто вже мав модерну українську національну свідомість).

У своїй обережній, проте наполегливій аргументації неприпустимості вжитих у циркулярі формулювань малороси з російського націоналістичного табору особливу увагу звертали на начебто суто політичний, позбавлений етнічного коріння характер українського руху: «К сожалению, циркуляр объединяет в понятии «инородческих» и все украинские общества, т. е. организации украинской партии. Эти общества, несомненно, — антигосударственны; они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь инородческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее инородческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, «распропагандированных «инородствующими» русскими же агитаторами»» [5, с. 276—277].

У ХХ ст., як і в попередньому, під час видання Валуєвського циркуляру та Емського указу, урядові антиукраїнські розпорядження з'являлися внаслідок тісної спільної, у тандемі, роботи центральної влади та ідейних опонентів українського руху з числа місцевих діячів-малоросів. При цьому варто відзначити, що роль «ведучого» у цій зв'язці, справжнього інспілятора урядових рішень та охоронця «русскости» населених малоросами губерній імперії належала завжди останнім. Як свого часу анонімні «благонамеренные малороссы», а також М. Юзефович, професор С. Гогоцький та інші інспірували появу Валуєвського циркуляру та Емського указу, так на початку ХХ ст. у період між революціями 1905–1907 та 1917 рр. у цій ролі виступили А. Савенко, С. Щоголев, професор Т. Флоринський, А. Стороженко, В. Шульгін та інші малороси — учасники російського націоналістичного руху.

Так, безпосереднім приводом до видання Столипінського циркуляру послужила складена С. Щоголевым не без впливу діячів «Київського клубу російських націоналістів» наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах» [6, с. 58—59]. Звертає на себе увагу порядок розташування у записці товариств — спочатку польські й лише потім — малоруські. Він міг бути даниною історичній пам'яті ХІХ ст., коли в Південно-Західному краї імперії «польське питання», поза сумнівом, було ключовим та найгострішим серед національних, а українське — перебувало десь на його периферії. Але також не менш очевидний і інший мотив такого розташування: спочатку наголосити на суто «іноземницьких» товариствах — польських, а потім уже на українських («малорусских»), які потребують зовсім іншого до себе ставлення з боку влади як організації не «іноземницькі» за своєю суттю, а такі, що «іноземднують».

Зазначимо, що попри зростання з наближенням І світової війни актуальності «українського питання» в імперії (зокрема, у діях влади та суспільному дискурсі) столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був чи не єдиним документом (такою собі «білою гавою») початку ХХ ст. фактично прямої репресивної щодо українського руху в його легальних формах дії. Він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, майже нанівець звівши саму цю можливість, й призвів у по-

ряду перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих до закриття частини з них. Одним із найдошкульніших для українського руху безпосереднім наслідком було закриття «назавжди» 8 квітня 1910 р. потужної та впливової київської «Просвіти» [7].

Переважає ж більшість не таких уже й численних циркулярних розпоряджень початку ХХ ст., виданих по лінії різних департаментів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих проти українського руху, не передбачала прямого застосування репресивного інструментарію, а скеровувала відповідні служби політичного розшуку на системний збір та аналіз первинного матеріалу, дотичного до різних проявів українського руху, діяльності його провідників та активних учасників. Характерно, що система ухвалення такого роду циркулярних рішень нагадувала своєрідну гру в пінг-понг між МВС і занепокоєною стрімким розвитком українського руху громадськістю з російських націоналістичних кіл із виразним малоруським обличчям, що і розпочинала, власне, «партію». МВС же мало реагувати, часто без великого на те бажання, на ті з публічних звернень, адресованих до уряду та міністра внутрішніх справ, котрі набували настільки широкого розголосу завдяки пресі, що їх уже не можна було ігнорувати. Майже завжди МВС наздоганяло події, не встигаючи за розвитком українського руху, а не діяло на випередження.

У період від 1911 р. і до початку Першої світової війни по лінії МВС було видано три циркуляри щодо «українсько-мазепинського руху», і всі вони стали відповіддю на «громадську ініціативу» російських націоналістичних кіл в українських губерніях й імперії [8—10]. Зазначимо, що всі ці документи мали однакову структуру і значною мірою повторювали один одного. Розпочиналися вони з наведення повного тексту або витягу з резолюції зібрання стурбованої розвитком українського руху та невжиттям адекватних заходів із боку державної влади організації, а закінчувалися вимогою до начальників губернських жандармських управлінь подати відомості щодо того, «насколько соответствуют истине приведенные опасения национальных кругов о развитии мазепинского движения». Далі начальники ГЖУ спускали циркулярну вимогу подати звіт та налагодити постійне спостереження за українськими організаціями на нижчий рівень — своїм помічникам у містах і повітах.

Першим зі згаданих циркулярів було розпорядження департаменту поліції МВС від 8 грудня 1911 р., що стало реакцією на резолюцію загальних зборів «Київського клубу російських націоналістів» за результатами двох його засідань (17 і 24 листопада), на яких слухалися доповіді А. Стороженка «Сущность и значение украинофильства» та Ю. Яворського «Мазепинский кошмар и русская действительность». Резолюція ККРН, в якій йшлося про те, що «мазепинський рух» є «найгрізнішим і найнебезпечнішим» з усіх рухів, спрямованих проти «єдності та цілісності» Російської імперії, оскільки намагається зруйнувати саму основу і «велич Росії — єдність російського народу», надіслана 25 листопада телеграмою членам уряду та у провідні консервативні органи столичної (петербурзької та московської) преси, спричинилася до виходу циркуляру від 8 грудня 1911 р.

Два наступні циркуляри було видано в найбільш насиченому на «українські приводи» 1914 р. Спочатку, 18 січня, у відповідь на телеграму, надіслану 10 січня міністрові внутрішніх справ загальними зборами ККРН, в якій серед іншого прямо вказувалося на професора М. Грушевського як на керівника «мазепинців», а на навчальне відомство — як на один з їх «розсадників», департамент поліції видав циркуляр начальникам губернських жандармських управлінь з вимогою «перевірити наведені у телеграмі факти». Згодом, 26 березня 1914 р., департамент поліції МВС уже звичним чином циркулярно відреагував на надіслану 9 березня міністру внутрішніх справ загальними зборами Київського відділення «Всеросійського національного союзу» резолюцію, ухвалену після присвяченої «мазепинській небезпеці» доповіді А. Стороженка. Заявники били на сполох, що загроза

«мазепинського руху», політична мета якого — «відторгнути від Росії найбільш багату її область», «майже зовсім не усвідомлюється і не вживаються жодні заходи для припинення шкідливої діяльності мазепинських організацій».

Аналіз поданих начальниками губернських жандармських управлінь відповідей на сформульовані у циркулярах вимоги департаменту поліції МВС свідчить про відчутне підвищення за період 1911—1914 рр. ступеня розуміння керівниками ГЖУ сутності та логіки розвитку українського руху і тих явних і прихованих «загроз», які він міг становити для майбутнього імперії. Якщо у звітах начальників ГЖУ 1911 р. не бракувало відвертого дилетантизму у ставленні до українського руху (наприклад, начальник Полтавського ГЖУ в офіційному документі переконував, що «в пределах Полтавской губернии «украино-мазепинского» движения вовсе не существует, конечно, если не признать, что г. Савенко сепаративные стремления Украинской социал-демократической рабочей партии просто не называет новым именем»), то у звітах від 1914 р. загалом бачимо значно глибшу аналітику (так, начальник Київського ГЖУ полковник Шредель, подавши розгорнуту картину українського руху в його легальних і нелегальних формах, особливу увагу звернув на наявність уже сформованих на малоруському етнічному ґрунті двох суспільних антагоністичних таборів: «Продолжительное отсутствие нажима на украинское движение в пределах легальных возможностей со стороны администрации довело до того, что общество не только разделилось на два враждебных лагеря, но ныне вступило в открытую и опасную для государства борьбу») [11—12].

Постійна присутність «українського питання» в політичному та громадському дискурсі першої половини 1914 р. (резолуції російських націоналістичних організацій і здійснений навколо них у пресі галас, фактично заборонений сторічний ювілей Т. Шевченка, запеклі дебати в Державній думі) не тільки піднесли його в розряд найактуальніших серед найгостріших питань порядку денного Російської імперії й змусили її каральний апарат поставитися до нього з усією серйозністю. Уже сам термін «український» напередодні I світової війни викликав підозри у «сепаратизмі», можливій «державній зраді» та слугував достатньою підставою для тотальної прискіпливої уваги з боку жандармських управлінь. Пильність останніх інколи набувала гротескних форм, що, втім, краще характеризує загальну наелектризовану атмосферу того часу. Яскравий приклад — ретельна перевірка, влаштована в липні—серпні 1914 р. Київським ГЖУ на підставі «приводу» — заводського преїскуранта, на якому було надруковано цілком, здавалося б, невинну назву — «Украинский машиностроительный и чугуно-литейный завод «Труд» в Умани». Очільник київських жандармів полковник Шредель, отримавши примірник преїскуранта, негайно особисто звернувся до свого помічника в Уманському повіті з вимогою невідкладно встановити особу власника підприємства та перевірити його політичну благонадійність, а також «выяснить, чем вызвано тенденциозное название завода «Украинский»». Із розгорнутої відповіді помічника від 18 серпня 1914 р. дізнаємося, що власником заводу був єврей М. Пінес, назву його свого часу дозволило Київське губернське правління та що «с украинским движением завод ничего общего не имеет» [12].

У роки I світової війни департамент поліції МВС організаційно спромігся забезпечити ретельний нагляд за проявами українського руху в усіх його формах, а також систематизувати зібраний матеріал на доволі високому аналітичному рівні у виданій у другій половині 1916 р. великій за обсягом та ґрунтовній «Записке об украинском движении за 1914—1916 годы» [13, с. 105—174], яка і до сьогодні зберігає актуальність як важливе інформативне джерело з історії українського руху у зазначений період. Як засвідчує «Записка», у своїх підходах до оцінки українського руху департамент поліції МВС цілком став на ґрунт розуміння зага-

льної логіки розвитку національних рухів, зосередивши увагу не тільки на вже фактично існуючих для імперії загрозах від нього, але також і на всіх можливих у майбутньому потенційних: «Украинское движение в России всех оттенков и направлений есть течение противогосударственное, и если за культурно-просветительным направлением украинства можно признать известную безопасность для государственного порядка, то эту безопасность при широком государственном взгляде на этот вопрос надлежит считать делом времени, так как и в исключительно культурном течении украинства посеяны зерна обособленности населения Малороссии, именуемого украинским народом, — той обособленности, на почве которой могут легко произрастать весьма заманчивые для украинцев политические тенденции, угрожающие государственному порядку. Сущность украинского движения сводится к отторжению Малороссии от Российской империи и образованию из нее самостоятельной политической единицы» [13, с. 175].

Висновки. Перша світова війна не лише призвела до поразки та розпаду Російської імперії як держави, але й засвідчила повне банкрутство її національної політики. Це особливо очевидним є на українському напрямі. Не секрет, що одним із найважливіших завдань Російської імперії у війні було захоплення населених українцями Східної Галичини, Північної Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Така мета публічно декларувалася під гаслом «Да не будет больше подъяремной Руси!» вже 5 серпня 1914 р. у відозві верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии» [14, с. 1; 15, с. 12]. Стратегічні плани Російської імперії у війні, спрямовані на захоплення названих земель Австро-Угорської монархії, не в останню чергу були продиктовані наміром знищити «закордонну базу українсько-мазепинського руху» з тим, щоб далі радикально покінчити з ним уже у самій імперії. Але російська влада значно переоцінила власні сили та можливості. Водночас вона, за спортивною термінологією, здійснила фальстарт у спробі радикально та швидко вирішити «українське питання», цілком виявивши свої плани та продемонструвавши всю брутальну непривабність обраного для їх реалізації інструментарію.

Помилково відчувши можливість «близької смерті» українського руху і намагаючись пришвидшити її настання, російська влада, відкинувши обережність, виваженість і поступовість, заходила в репресивний спосіб ставити «фінальну крапку» в його історії. Досягнуті нею у цьому напрямі в перші місяці війни тактичні перемоги дуже скоро виявилися пірровими: параліч легальних форм українського руху, у значній своїй частині лояльного на той момент до імперії, не призвів до його зникнення, натомість сприяючи активізації нелегальних форм; превентивні арешти та заслання найавторитетніших провідників-символів українського руху, таких як професор М. Грушевський і митрополит Андрей Шептицький, так само, як і відверто репресивне ставлення до будь-яких організаційних форм українського життя в окупованих Східній Галичині та Буковині сприяли радикалізації настроїв в українському середовищі, а також завдавали політиці російської влади відчутних «іміджевих» втрат в очах російської та світової громадської думки.

Саме I світова війна у сукупності всіх її внутрішніх і зовнішніх чинників стала потужним фактором модернізації українського суспільства та каталізатором формування модерної української нації, що швидко поставала на ґрунті донедавна ще «сонного» багатомільйонного, переважно селянського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Столыпин П. А. Переписка / П. А. Столыпин. — М.: Росспэн, 2004. — 704 с.
2. Слокум Дж. У. Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи // Российская империя в зарубежной историографии: Работы после-

- дних лет: Антология / Коллектив авторов; сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. — М.: Новое издательство, 2005. — 696 с. — С. 502—535.
3. Новое время. — 1911. — № 12 839. — 8 декабря.
4. Чикаленко С. Х. Щоденник (1907–1917) / С. Х. Чикаленко. — Львів: Червона калина, 1931. — 496 с.
5. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. — Киев: Типография Товарищества печатного дела и торговли И. Н. Кушнерева и КО в Москве, Киевское отделение, 1912. — 588 с.
6. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 55—65.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 28—28 зв., 29, 31, 33.
8. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1319, арк. 40.
9. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 27, арк. 4—4 зв.
10. ЦДІАК України, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
11. ЦДІАК України, ф. 320, оп. 1, спр. 1147, арк. 81—82 зв.
12. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 50—51 зв., 109—111 зв.
13. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации / ред. Смолин М. Б. — М.: Имперская традиция, 2004. — 560 с. — С. 105—174.
14. Русский народный совет. VI // Прикарпатская Русь. — 1915. — 22 мая.
15. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915 / І. Петрович. — Львів: Політична бібліотека, 1915. — 119 с.

REFERENCES

1. Stolypin, P. A. (2004). *Correspondence*. Moscow: Rosspen (in Rus.).
2. Slokum, J. U. (2005). Who and when was «inorodets»? Evolution of category «foreign» in Russian Empire. In P. Vert, P. S. Kabytov & A. I. Miller (Eds.), *Russian Empire in foreign historiography: Works of the latest years: Anthology* (pp. 502—535). Moscow: Novoe izdatelstvo (in Rus.).
3. *Novoe vremia (New Time)*. — 1911. — № 12 839. — December 8.
4. Chikalenko, E. X. (1931). *Diary (1907—1917)*. Lviv: Chervona Kalyna (in Ukr.).
5. Shchegolev, S. N. (1912). *Ukrainian movement as modern stage of Southern Russian separatism*. Kyiv: Typography of Association of printing business and trade of I. N. Kushneriova & Co in Moscow, Kyiv department (in Rus.).
6. Liubchenko, V. B. (1996). Theoretical and practical activity of Russian nationalist organizations in Ukraine (190—1914). *Ukrayinskyi Istorychnyy Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 2, 55—56.
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 639, file 797, sheet 28—29 reverse, 29, 31, 33 (in Rus.).
8. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 1439, description 1, file 1319, sheet 40 (in Rus.).
9. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 5, file 27, sheet 4—4 reverse (in Rus.).
10. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 354, description 1, file 26, sheet 37 (in Rus.).
11. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 320, description 1, file 1147, sheet 80—81 reverse (in Rus.).
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 5, file 26, sheet 50—51 reverse (in Rus.).
13. Note about Ukrainian movement over 1914—1916 years with short essay of the history of this movement as separatist and revolutionary trend within population of Malorossiya. (2004). In M. B. Smolin (Ed.), *«Ukrainian» illness of Russian nation* (pp. 105—174). Moscow: Imperskaya traditsiya (in Rus.).
14. Russian people's council. VI. (1915, May 22). *Prikarpat'skaya Rus (Carpathian Rus)* (in Rus.).

15. Petrovich, I. (1915). *Galychyna under the period of Russian occupation. August 1914 — June 1915*. Lviv: Politychna biblioteka (in Ukr.).

УДК 94 (477) «19/20»

Верховцева І. Г. *,

кандидат історичних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Ізмаїл, Україна. imail_box@mail.ru

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО У СЕЛЯНСЬКОМУ САМОВРЯДУВАННІ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Аналізується запровадження селянської реформи 1861 р. у вимірі станового самоврядування селян як важливого інструмента їх самоорганізації, що супроводжувалося суперечливими явищами: при покликанні модернізувати життя села самоврядування передбачало використання звичаєвого права у діяльності волосних судів та волосних сходів. Це вело до консервації традиційної правосвідомості селян і мало згубні наслідки згодом, у часи Української революції 1917—1921 рр. та більшовизації України, коли «революційний романтизм» очільників революції спирався на так звану пряму демократію народу.

Ключові слова: селянська реформа 1861 р., селянське самоврядування, звичаєве право, волосний суд, волосний сход, традиційна правосвідомість.

Аннотация. Анализируется введение крестьянской реформы 1861 г. в аспекте сословного самоуправления крестьян как важнейшего инструмента их самоорганизации, сопровождавшегося противоречивыми явлениями: призванное модернизировать жизнь села самоуправление предусматривало использование обычного права в деятельности волостных судов и волостных сходов. Это вело к консервации традиционного правосознания крестьян и имело трагические последствия в дальнейшем, в период Украинской революции 1917—1921 гг. и большевизации Украины, когда «революционный романтизм» лидеров революции опирался на так называемую прямую демократию народа.

Ключевые слова: крестьянская реформа 1861 г., крестьянское самоуправление, обычное право, волостной суд, волостной сход, традиционное правосознание.

Abstract. The introduction of the peasant reform of 1861 in dimension of the caste peasants self-governing as an essential tool for their self-organization is discussed. This phenomenon was dealt with contradictory features: being motivated by the aim to modernize the village it was accompanied by using customary law in the courts of the township and county gatherings. In particular the parish assemblies got the right to make the decision to evict the villagers who defiled themselves with immoral acts to Siberia. Materials of archive show that a massive amount of unjust decisions of village meetings under the pressure of a certain group of people (for example, because of hostile personal relationship or under the pressure of criminal gangs) were adopted. Such tendencies assumed preservation of traditional awareness of peasants and led to tragic consequences in the future, when during the Ukrainian revolution of 1917—1921 and realization of the policy of Bolshevik party (bolshevization) in Ukraine «revolutionary romanticism» of the revolutionary leaders was based on the so-called «direct democracy» of the people.

Key words: the peasant reform of 1861, peasant self-governing, common law, parish court, parish assembly, the traditional awareness.

Постановка проблеми. Необхідність соціальної активізації українців в умовах сучасних доленосних трансформацій у нашому суспільстві вимагає уважного ставлення науковців, громадських діячів, політиків до тих умов, у яких відбувалося формування української політичної нації у ХХ ст., адже, безумовно, існує зв'язок між проблемами її становлення та культурною спадщиною, правосвідомістю попередніх поколінь наших співвітчизників. Чималою мірою ця спадщина зумовле-

* Irina Verkhovtseva I. G., Ph. D. in History, Associate Professor, Izmail State Humanities University, Izmail, Ukraine. imail_box@mail.ru

COMMON LAW IN PEASANT SELF-GOVERNING IN UKRAINE OF THE SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURIES.

на суперечливими процесами модернізації українського села у другій половині XIX — на початку XX ст., зокрема, проблемами розвитку селянського самоврядування — важливого чинника самоорганізації селян.

Оцінки селянської реформи 1861 р. як суперечливої, непослідовної — явище хрестоматійного характеру. Натомість кілька поколінь учених протягом останніх 150 років, обговорюючи її економічні аспекти, значно менше уваги приділяло суспільним трансформаціям, які було розпочато запровадженням селянського самоврядування у ході цієї реформи. Російська дослідниця В. Краснова зазначає, що місце, яке відводилось у реформі у 1861 р. становому самоврядуванню селян, підтверджується такими цифрами: у «Загальному положенні про селян, що вишли з кріпосної залежності» 19 лютого 1861 р. з 207 статей 124 безпосередньо присвячувались «улаштуванню сільських громад і волостей та громадському їх управлінню» [1, с. 67]. Дослідники, які вивчали історію селянського самоврядування, у більшості своїй слідом за істориками кінця XIX ст. [2] погоджуються, що, з одного боку, селянське самоврядування, запроваджене реформою 1861 р., було покликане стати школою самоуправління для селян, з іншого — мало тимчасовий, компромісний характер і з часом мало вдосконалюватись, аби інтегрувати селян до всестанового місцевого управління [3—9]. Б. Миронов [6] і С. Крюкова [9], проаналізувавши підходи до селянського самоврядування та інтерпретації науковців з цього питання, відзначають, що однією зі стрижневих проблем функціонування селянського самоврядування — як в аспекті емпіричному, так і в аспекті історіографічної рефлексії, — було використання у діяльності волосних сходів і волосних судів норм звичаєвого, «селянського» права, що відповідало традиціям селянської культури, аграрного суспільства. У ставленні до цієї проблеми, як вказує С. Крюкова, «діапазон думок... вельми великий і варіюється від визнання ...прогресивної ролі ...залучення села до «цивілізованого» правосуддя до констатації цілковитої ізольованості селянського світу від офіційного суду» [9, с. 110].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців, які працюють у річищі «селянської» тематики, увага до історії селянського самоврядування зростає. Одним з перших стало дослідження В. Бондаревського [10]. Останніми роками з'явилася багато цікавих розвідок, у яких пропонуються нові підходи до вивчення проблем селянства, зокрема пов'язаних із функціонуванням традиційного права в умовах модернізації села другої половини XIX — початку XX ст. [11—13]. Окремо варто відзначити працю О. Михайлюка [12], де розглядуваний ракурс проблеми дістав, на наш погляд, певне, хоча і фрагментарне, висвітлення: науковець панорамно розглядає процес соціокультурних трансформацій українського селянства у 1900—1922 рр. і приділяє увагу визначенню зв'язку між традиційною ментальністю українського селянства та несприйняттям ним суспільних новацій другої половини XIX — початку XX ст.

Мета статті. Довести, що запровадження станового самоврядування селян у ході реалізації реформи 1861 р. супроводжувалося надто суперечливими явищами: покликана модернізувати життя села, використанням звичаєвого права у діяльності волосних установ реформа сприяла консервації традиційної правосвідомості селян, що, по суті, здатне було «нейтралізувати» питому вагу надбань модернізації в селі та мало згубні наслідки для процесів націєтворення надалі.

Основні результати дослідження. З модернізацією в історичній літературі пов'язують комплекс явищ, зумовлених змінами у соціальному житті, що супроводжуються відходом від традиційного способу життя і світогляду [12, с. 28]. Відомо, що Україна, як і Росія в цілому, у другій половині XIX — на початку XX ст. належала до країн, щодо яких доцільно застосовувати термін «модернізація на-

вздогін». Політика реформ російського уряду, починаючи з 60—70-х рр. XIX ст., багато у чому була компромісною, підпорядковувалася як завданням оновлення господарського і суспільного життя в країні у цілому, так і завданням охоронницьким, намаганням запобігти соціальним «струсам та вибухам». Справді, в країні, майже 90 % населення якої у своїй масі було неписьменним, таким, що живе «своїми» локальними світами, соціокультурно відчужене від мешканців міста, панівних верств і здатне сприймати тільки ті урядові нововведення, що відповідали його бажанню [11, с. 85], — у такій країні руйнувати усталений спосіб життя людей у ході реформування господарської та управлінської сфери села означало поставити країну на межу хаосу. Це чудово усвідомлювали «творці» селянської реформи 1861 р., проте і серед них були діячі з надто консервативними поглядами, для яких збереження умов для реалізації фіскальних функцій на селі було одним з найважливіших завдань реформи. Для величезної країни, що обіймала 1/6 земного суходолу, прагматичні завдання забезпечення суспільної стабільності та виконання фіскальних функцій брали гору і були радше тверезим розрахунком управлінців-реформаторів. З цим передусім, зокрема, пов'язується збереження кругової поруки в общині. Селянський мир з його усталеними способами встановлення соціальних відносин у «власному світі» реформатори зробили опорою для вирішення на селі і земельних, і управлінських питань. Варто погодитися з тими дослідниками, які вважають, що запровадженням виборності у формуванні органів селянського самоврядування реформа 1861 р., по суті, «освячувала», «легалізовувала» традиційні форми селянського співжиття, адже вирішення важливих питань існування сільської громади «усім миром», «радячись» — це древня традиція [7, с. 10], «стиль життя» селян.

Саме у цьому контексті, на наш погляд, слід розглядати надане сільським і волосним сходам право приймати рішення, висловлюючись мовою документів, про «отдачу порочных своих членов в распоряжение правительства» та виселення їх до Сибіру. Це стосувалося тих односельців, хто «забруднив» себе аморальним вчинками, крадіжками, сприянням злодіям, підпалами, «переховуванням» краденого тощо [14]. Хоча при цьому рішення сільського сходу мало обов'язково затверджуватися відповідними рішеннями волосного сходу та повітових і губернських установ у справах селян, після чого відбувалося затвердження губернатором, — навіть за таких умов скарг селян на несправедливість «мирських приговорів» щодо їх виселення та документів, які свідчили про скасування чиновниками вищих інстанцій цих рішень, у спадок від тих часів в архівах для дослідників залишилася величезна кількість. В архівних матеріалах часто зазначається, що сходи виносили «вироки» у результаті змови односельців або під тиском членів сільського чи волосного правління, мирського посередника, іноді — під загрозою розправи над членами сходу з боку злодійського угруповання, що орудувало у даній місцевості [14]. Приміром, мешканця села Соколівка Ольгопільського повіту Подільської губернії Тимофія Лаврука схід звинуватив у тому, що він «мутит крестьян, вооружает их друг против друга и способствует развитию в селе сутяжничества» [15]. Разом з двома крадіями Т. Лаврука виселили до Сибіру. Його дружина звернулася зі скаргою до губернського з селянських справ «присутствія», яке винесло рішення: виселення Т. Лаврука до Сибіру «неправильное и подлежит отмене, поскольку деятельность его не угрожает местному благополучию и безопасности» [15]. Подібна ситуація мала місце й у випадку з селянином Антоном Самолюком з села Старомильськ Здолбицької волості Острозького повіту, що на Волині. З'ясувалося: мирський «вирок» був винесений під тиском волосного писаря та мирового посередника, які «питали личную вражду в отношении Самолюка», оскільки той

був єдиним на всю волость грамотним і «неоднократно объяснял слово правды» односельцям [16]. Чимало аналогічних ситуацій було пов'язано з «оговорами» людей односельцями, коли кілька осіб змовлялися про винесення на волосному сході рішення проти тих, з ким мали суперечки в побутовому житті [17].

Наприкінці 1870-х рр. урядовці, проаналізувавши статистику таких вироків, змушені були поставити під сумнів «целесообразность предоставления подобных функций крестьянским органам», поскільки «неудобства применения столь строгой меры без суда сделались особенно ощутимы и тяжки» [14], а «размеры ссылки по приговорам сельских обществ значительно превзошли размеры ссылки судебной» [14]. Представники земської громадськості також відмічали недоліки у діяльності установ селянського самоврядування та пов'язаний з цим «произвол», який, наголошували вони, «отучает общество от законности» [18]. Але у 1900 р. Державна Рада прийняла рішення про збереження відповідних функцій установ селянського самоврядування [15]. На наш погляд, це свідчить, що в умовах поліцейської держави у вищих ешелонах влади Росії в ті часи не сформувалось уявлення про те, в яких формах має відбуватись «оновлення», модернізація життя села та пов'язаний з цим розвиток самоуправлінських начал, адже надане сходам право виносити рішення, послуговуючись звичаєвим правом, не сумісне з поняттям «модернізація». По суті, урядове «благословіння» отримали гірші прояви колективізму общинного життя: злочинні зголошення, шантаж, обмовлення, неправдиві свідчення тощо.

Критичної оцінки у цьому контексті, на наш погляд, має дістати і діяльність волосних судів, вирoki яких за «Загальним положенням про селян» 1861 р. виносилися на засадах звичаєвого права. Дозволимо собі поставити під сумнів позитивні оцінки цієї діяльності деякими науковцями [10, с. 25], адже сформована традиціями общинного співжиття «правосвідомість» селян, підпорядкована надзавданню — необхідності вижити, — зумовила відповідні настанови: «кради, якщо це відповідає інтересам твого господарства і не торкається господарських інтересів громади; не сплачуй боргів, за які громада не відповідає круговою порукою; вбий, якщо конокрад загрожує спільному стаду, а той, хто підпалює — сільським будівлям, що тісно стоять одна біля одної...» [9, с. 113]. Дослідники зазначають: морально-етичні уявлення селян стали природною та невід'ємною основою їх правової практики [9, с. 112]. Зрозуміло, модерна правосвідомість, що ґрунтується на «писаному» праві, і селянська «законність», яка діє на засадах звичаєвого права, — поняття, що взаємовиключають одне одного. Використання звичаєвого права у «сільській юстиції» консервувало традиційну свідомість селян.

На думку британського дослідника Т. Шаніна, паралельне існування в країні державного та звичаєвого права створювало ситуацію, коли 85 % населення перебували не під державним судом, не під імперським статутом, не під тими законами, що приймалися царем чи іншими державними структурами, — а під судом старійшин, обраних на місцях, і часто безграмотних чи малописьменних засідателів [8, с. 117]. Модерна правосвідомість селянства за таких умов формувалася як подвійна: є закони, за якими судять «пани»-чиновники, а є закони, за якими судять «нашого брата». Якщо перші викликали страх через те, що малограмотний селянин з його чуттєвим, нераціональним світосприйняттям просто не в змозі був осягнути їх логіку, то останні — розуміння, що судять «свої», їх покарання треба сприймати як покарання батьками своїх дітей, адже право «патріархальне», уся громада — це велика родина, покора їй виховувалася змалку: батьки задарма дітей не карають. Чи не звідси у генетичній пам'яті українців страх перед «чиновницьким судом» і покірність рішенням громади, колективних зборів — чи волосних, чи партійних, чи пролетарських або колгоспних?

У 1917 р., коли згідно з державотворчими проектами революційної епохи фундаментом державної будівлі, було визначено саме селянські установи самоврядування; коли із запровадженням Тимчасовим урядом волосного земства волосні старшини і волосні збори стали низовою ланкою системи державних установ [19, с. 129], подвійна правосвідомість селянства, на наш погляд, зіграла фатальну роль у протистоянні між політичними силами. Маючи низький рівень політичної культури та символічний досвід участі у діяльності установ самоврядування попередніми роками, селяни часто на виборах до волосних земств перевагу віддавали замість ділових якостей кандидатів їх особистим стосункам з виборцями. Нерідко на виборчих зборах лунали гасла обрати «кума Єгора чи свата Івана» [20, с. 80].

Спиралася на «пряму демократію народу» у своїй державотворчій діяльності і Центральна Рада: вона оголосила оновлену Тимчасовим урядом земську систему управління з її новоутвореною низовою ланкою — волосним земством (читай — волосним селянським сходом і виборними волосними управлінцями) — фундаментом національної державності [19, с. 128]. Але у складних умовах революційної епохи, коли «революційні романтики» — як з національних урядів, так і з більшовицьких новоутворених установ — очікували від селянства свідомої підтримки, «потрібної» для цього правосвідомості народу і не «знайшлось»: «включилася» вихована останніми десятиліттями подвійна «правосвідомість», яка «справедливим» і «законним» вважала все, що допомагало громаді, родині вижити. Вилучення урядом хліба, худоби у попередні роки першої світової війни, реквізиції майна для потреб фронту комісарами Тимчасового уряду, а потім уповноваженими національних урядів та більшовицьких структур «активізували» стихію «аграрної революції», невід'ємною складовою якої крім самочинних захоплень землі і зрівняльних її переділів були пограбування селянами приватних маєтків, земського майна [19, с. 130].

Висновки. Більшовицькі спроби приборкання стихії селянського руху силовими засобами на початку 1920-х рр. у цьому контексті, вважаємо, слід розглядати як початок встановлення тоталітарного режиму в Україні, адже подвійна «правосвідомість» — спадок реформ другої половини XIX ст. — не сумісна з виконанням писаного «державного» закону, що сприймався селянами як неприродний, штучний, «панський», «чиновницький». Ця правосвідомість не сумісна з правовими методами державного будівництва, а за таких обставин примус держави — це та сила, що може приборкати, «зламати» «селянську правосвідомість».

Подальше вивчення історії розвитку станового самоврядування селян другої половини XIX — початку XX ст. слугуватиме усвідомленню причин багатьох трагічних подій вітчизняної історії, які спіткали українців у XX ст.: поразки Української революції 1917—1921 рр., встановлення тоталітарного режиму тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснова В. Б. Положение 19 февраля 1861 г. и образование крестьянского самоуправления / В. Б. Краснова // Вестник Московского университета. — 1989. — № 1. — С. 67—77.
2. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А. А. Корнилов. — С-Пб.: Тип. Обществ. пользы, 1905. — 473 с.
3. Захарова Л. Г. Крестьянская община в реформе 1861 г. / Л. Г. Захарова // Вестник Московского университета. — 1986. — № 5. — С. 36—42.
4. Горин А. Г. Обычное право России в начале XX века: Правительственная политика / А. Г. Горин // Правоведение. — 1989. — № 1. — С. 43—49.
5. Кучумова Л. И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.) / Л. И. Кучумова. — М.: Знание, 1992. — 64 с.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — В 2 т. — С-Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — 567 с.

7. Земцов Л. И. Волостной суд в России 60-х — первой половине 70-х годов XIX века (по материалам Центрального Черноземья) / Л. И. Земцов. — Воронеж: Из-во Воронежского гос. университета, 2002. — 448 с.
8. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Т. Шанин // Общественные науки и современность. — 2003. — № 1. — С. 116—121.
9. Крюкова С. С. Правовая культура русских крестьян в России XIX в.: проблемы и интерпретации / С. С. Крюкова // Этнографическое обозрение. — 2003. — № 1. — С. 98—123.
10. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. — К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1961. — 121 с.
11. Бондар В. В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженні українського селянства пореформеного періоду / В. В. Бондар // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2008. — С. 81—87.
12. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. — Д.: Інновація, 2007. — 260 с.
13. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. — Черкаси: Вертикаль, 2007. — 640 с.
14. Національний архів Республіки Молдова (далі — НАРМ), ф. 8, оп. 1, спр. 1128, арк. 2, 121.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК), ф. 442, оп. 707, спр. 192, арк. 4, 9, 11.
16. ЦДІАК, ф. 442, оп. 615, спр. 138, арк. 3.
17. НАРМ, ф. 8, оп. 1, спр. 1632, арк. 4.
18. НАРМ. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 150, арк. 23.
19. Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати / І. Г. Верховцева // Революції в Україні у XX—XXI століттях: співзвуччя епох (Одеса, 18—19 листопада 2005 р.): Матеріали I. Міжнародної наукової конференції. — Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту ХНУВС, 2005. — С. 126—131.
20. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911—1920 рр.): дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Г. Верховцева; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2004. — 240 с.

REFERENCES

1. Krasnova, V. B. (1989). Regulation of February 19, 1861 and the formation of peasant self-governing. *Vestnik Moskovskogo universiteta (Bulletin of Moscow University)*, 1, 67—77 (in Rus.).
2. Kornilov, A. A. (1905). *Essays on the history of social movements and peasant affairs in Russia*. — St. Petersburg, Tipografiya obshchestvennoy polzy (in Rus.).
3. Zakharova, L. G. (1986). Peasant communities in the reform of 1861 *Vestnik Moskovskogo universiteta (Bulletin of Moscow University)* 5, 36—42 (in Rus.).
4. Gorin, A. G. (1989). Common law of Russia at the beginning of XX century: Governmental policy. *Pravovedenie (Jurisprudence)*, 1, 43—49 (in Rus.).
5. Kuchumova, L. I. (1992). *The rural community in Russia (second half of the nineteenth century)*. — Moscow: Znanie (in Rus.).
6. Mironov, B. N. (1999). *Social History of Russian under imperial period (XVIII — beginning of the XX centuries): The genesis of the individual, democratic family, civil society and the legal state*. In 2 volumes. (Vol. 2.) St. Petersburg. Dmitry Bulanin (in Rus.).
7. Zemtsov, L. I. (2002). *Parish court in Russia of the 60s — the first half of the 70s years of the XIX century (according to the material of the Central Black Soil region)*. Voronezh: Publishing House of the Voronezh State University (in Rus.).
8. Shanin, T. (2003). Common law in the peasant community. *Obshchestvennye nauki i sovremennost (Social Sciences and the present)*, 1, 116—121 (in Rus.).
9. Kriukova, S. S. (2003). The legal culture of Russian peasants in Russia in XIX century.: Problems and interpretation. *Etnograficheskoe obozrenie (Ethnographic Review)*, 1, 98—123 (in Rus.).

10. Bondarevskiy, A.V. (1961). *Parish administration and the peasants in Ukraine after the reform of 1861*. Kyiv: Publishing house of the Academy of the Ukrainian SSR (in Ukr.).
11. Bondar, V. V. (2008). New methodological approaches of national historiography on the study of Ukrainian peasantry under post-reform period. In V. V. Ivanenko (Ed.), *Problems of agrarian history of Ukraine and Russia. Materials of the seventh scientific readings dedicated to the memory D.P.Poydy* (pp. 81—87). Dnepropetrovsk: Oles Honchar Dnepropetrovsk National University (in Ukr.).
12. Mikhailiuk, O. V. (2007). *The peasants of Ukraine during first decades of the twentieth century: Social and cultural processes*. — D.: Innovatsiya (in Ukr.).
13. Prysiazhniuk, J. P. (2007). *Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: social and mental history of the second part of the nineteenth — early twentieth century*. Cherkasy: Vertical (in Ukr.).
14. National Archive of the Republic Moldova, fund 8, description 1, file 1128, sheet 2, 121 (in Ukr.).
15. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 707, file 192, sheet 4, 9, 11 (in Ukr.).
16. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 615, file 138, sheet 3 (in Ukr.).
17. National Archive of the Republic Moldova, fund 8, description 1, file 1632, sheet 4 (in Ukr.).
18. National Archive of the Republic Moldova, fund 65, description 1, file 150, sheet 3 (in Ukr.).
19. Verkhovtseva, I. G. (2005). Zemstvo project of the Central Rada: the essence, conditions of implementation, results. In *Revolution in Ukraine in the XX—XXI centuries. Materials of the 1st International Scientific Conference* (pp.126—131). Odessa: Publishing house of the Odessa Law Institute HNUVS (in Ukr.).
20. Verkhovtseva, I. G. (2004). *Activities of the Right-bank Ukraine Zemstva (1911—1920 years)*. Thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky. Cherkasy (in Ukr.).

УДК 94 (477) «1901/1925»

Вівсяна І. А. *,
кандидат історичних наук,
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка,
Кіровоград, Україна. Innulja-sweet2007@yandex.ru

ГАЛИЧИНА І НАДДНІПРЯНЩИНА: «ДІАЛОГ КУЛЬТУР» У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Анотація. Здійснено спробу аналізу відносин західних і східних українців як «діалогу культур» у період найдинамічніших контактів і випробувань. Відмінності у поглядах українців та підходах до національного державотворення, визначені європейськими та східними впливами, показані через суб'єктивні спогади очевидців. Досвід вивчення культурного діалогу двох частин українського народу після довговікового перебування під впливом різних світоглядних орієнтацій свідчить про неможливість налагодження плідних толерантних стосунків без взаємного бажання до різного роду співпраці.

Ключові слова: діалог культур, соборність, національна єдність.

Аннотация. Осуществляется попытка анализа отношений западных и восточных украинцев как «диалога культур» в период самых динамичных контактов и испытаний. Отличия во взглядах украинцев и подходах к созданию государства, определенные европейскими и восточными влияниями, показаны через субъективные воспоминания очевидцев. Опыт изучения культурного диалога двух частей украинского народа после столетий пребывания под воздействием разных мировоззренческих ориентаций свидетельствует о невозможности налаживания плодотворных толерантных отношений без взаимного желания к разному роду сотрудничества.

Ключевые слова: диалог культур, соборность, национальное единство.

* Vivsiana I. A., Ph. D. in History, Kirovograd State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko, Kirovograd, Ukraine. Innulja-sweet2007@yandex.ru
Galychyna AND OVERDNIPRO LAND: "DIALOG OF CULTURES" IN THE FIRST QUARTER OF XX CENTURY.

Abstract. *It is realized an attempt to analyze the relations of western and eastern Ukrainians as a «dialogue of cultures» during the most dynamic contacts in the first quarter of the twentieth century. Differences in views and approaches to the Ukrainian national state, which are defined by European and Oriental influences, are shown through subjective recollections of eyewitnesses. The author compares the views on the Ukrainian union during the Revolution and the struggle for the national statehood, reflection of these processes on the post-revolutionary period. The failures did not unite the Ukrainians abroad. Fastionalism was observed instead of the dialogue, national, political and social organizations were divided. And at the same time in Soviet Ukraine the constructive dialogue and cultural contact were made through the Bolsheviks policy of Ukrainianization. The experience of studying of the cultural dialogue between two parts of the Ukrainians after long-termed influence of different ideological orientations indicates the impossibility of establishing the productive relationships without tolerant mutual desire for a different kind of collaboration. The author notes that the personal ambitions of individual politicians were played and continue to play a significant role.*

Keywords: dialogue of cultures, solidarity, national unity.

Постановка проблеми. Діалог культур — термін, що виник у ХІХ ст. для позначення процесу зближення країн, народів, континентів, насамперед у культурній сфері. Спершу цей термін відображав взаємозбагачення, взаємовплив і взаємозалежність матеріальних і духовних надбань людства в культурно-географічному розрізі, передусім, як взаємодію культур Заходу і Сходу, Європи й Азії, Півдня та Півночі. Згодом це словосполучення почали використовувати для означення складних процесів порозуміння між окремими (найчастіше сусідніми) народами. Проте і в окремого народу нерідко постає проблема порозуміння між окремими його частинами. Для означення проблемних питань контактів між Західною і Східною Україною використовують різні терміни, хоча доцільно було б розглядати їх саме через призму «діалогу культур». Усім відомий факт тривалого перебування українців під впливом різних держав, а відповідно й культур Заходу та Сходу, та прагнення народу до соборності.

Діалог культур у трактуванні сучасної філософської та психологічної науки поєднує усвідомлення культурної альтернативи, зачарування нею, виявлення відмінностей від власної культури, нерозуміння, страх і водночас зацікавленість, які поступово переростають у толерантне ставлення, пасивне примирення з фактом існування іншого та прагненням глибше пізнати його «душу», встановити дружні стосунки. Проблема розгортання діалогу культур є однією з визначальних для українського суспільства та для подальшого розвитку його як консолідованої нації. Дослідження особливостей і факторів, які обумовлюють ведення діалогу культур в Україні, сприятиме розумінню процесів в етнонаціональній сфері, виробленню ефективної державної етнополітики [1].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Актуальність зазначеної проблеми підтверджується значною кількістю досліджень окремих її аспектів. У загальному контексті своїх комплексних досліджень розглядають «діалог культур» М. Юрій [2], Г. Басара-Тилищак [3]. Проблема галицько-наддніпрянських культурних контактів розглядається також у працях І. Коляди [4], Л. Скорич [5—6], Т. Горбань [7] та інших. Подальша розробка теми при цьому має відбуватися як через узагальнення вже накопиченого матеріалу, так і глибшого аналізу культурного діалогу між регіонами України протягом окремих періодів, кожний з яких мав свої особливості і специфіку впливів на розвиток українського суспільства.

Мета статті. Аналіз налагодження діалогу між галичанами та наддніпрянцями в першій чверті ХХ ст. — періоду реалізації ідей державотворення та соборності, а також первинної реакції на невдачі визвольних змагань.

Основні результати дослідження. Зустрічі галицьких і наддніпрянських українців протягом століть мали епізодичний та обмежений характер. Це були військові експедиції удільних князів ХІІІ — ХІV століть, походи козацьких військ у

період Національно-визвольної війни середини XVII ст. і початку XVIII ст. Як зазначав М. Юрій, опинившись у двох імперіях, що несли в собі полярні культури, український народ був у катастрофічному становищі: його культурне ядро розщепилося також на дві підкультури: ту, що перебувала в західноєвропейській, і ту, що перебувала у російській, в основі якої лежала відповідна форма державного устрою, суспільних і культурних відносин [2, с. 342].

У XIX ст. контакти між західними і східними українцями мали майже виключно культурницький характер і здійснювались серед доволі обмеженого кола інтелігенції. Активізація національного соборницького руху спостерігається на рубежі XIX і XX ст. і пов'язується уже з суспільно-політичною діяльністю національних громадських організацій і партій. Але й тоді справа зводилась до поодиноких зустрічей окремих наддніпрянських діячів з галицькою громадськістю. Галичина вважалась «українським П'ємонтом», де формувалась національна «гвардія» для об'єднання розрізнених частин у єдину державу. Проте, як зазначав І. Кедрин-Рудницький, «галичани знали Наддніпрянську Україну куди менше, як наддніпрянців знали Галичину, бо ряд найвидатніших наддніпрянських діячів — меценатів, письменників, політичних емігрантів — приїздили до Галичини або їздили через Галичину на Захід, ставали добродіями центральних галицьких культурно-наукових установ, зберігали з Львовом тісні взаємини» [8, с. 139].

Першою важливою акцією загальнонаціонального масштабу на початку XX ст. стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві наприкінці серпня 1903 р. Соборницький характер цій події надала участь у ній представницької західноукраїнської делегації у складі 13 осіб. Тогочасний галицький «десант» був би значно потужнішим, якби не російські урядово-поліційні обмеження, з огляду на які від поїздки відмовився ряд відомих українських діячів [4, с. 142]. Уже тоді в безпосередньому спілкуванні інтелігенції відчувалася певна напруженість.

Основна маса українського населення, як по один, так і по інший берег Збруча, не мала уявлення про життя своїх братів.

Можливості для діалогу на початку XX ст. все-таки були в різних сферах — це перебування політичних емігрантів з Наддніпрянщини у Львові [9], їх стосунки з І. Франком [10], інформація про події у Галичині в наддніпрянській пресі [11], наукові контакти через Наукове товариство імені Т. Шевченка [12—13], зв'язки педагогічних товариств Галичини та Буковини з провідними діячами Наддніпрянщини [14], театральні контакти [15]. Дослідники відзначають значний ідейний вплив галицьких «Просвіт» на формування просвітянського руху в Наддніпрянщині [16].

Товариству «Просвіта» належить неоціненна заслуга у популяризації творчості Т. Шевченка в Галичині: організації щорічних його роковин, ювілейних дат, святкових концертів, вечорів, академій, видань творів Кобзаря та науково-популярних праць про нього. Шевченкове слово стало універсальним кодом у налагодженні культурного діалогу між українцями, де б вони не проживали. 28 червня 1914 р. відбулася у Львові, за визначенням К. Левицького, «найвизначніша масова маніфестація українська в ряді ювілейних Шевченківських свят» [17, с. 716].

Справжнім випробуванням для справи національного єднання стали безпосередні масові контакти галицьких і наддніпрянських українців у роки I світової війни та національної революції (1914—1920 рр.). Звичайні вояки, інтелігенти, учасники тих зустрічей, уже тоді намагалися зрозуміти один одного, повести дієвий діалог. У пресі революційного періоду зустрічаємо багато публікацій на цю тему. І якщо в 1917—1918 рр. це були переважно заклики до порозуміння, об'єднання, соборності, наповнені революційною ейфорією та романтичним баченням майбутньої України, то в 1919 році статті в періодиці наповнюються роз-

думами про проблеми спільної праці, причини непорозумінь між галичанами і наддніпрянцями.

Учасники національно-визвольних змагань після 1920 р. згадували та узагальнювали результати «діалогу культур». Такими роздумами ділилися воїни двох українських армій (армії УНР та Української Галицької), перебуваючи в таборах для інтернованих осіб та у вимушеній еміграції в Європі.

Більш-менш позитивні враження від зустрічей з братами-наддніпрянцями у галицьких стрільців змінювалися після знайомства з російськими більшовиками. Такі контакти посилювалися після переходу УГА на бік Червоної армії восени 1919 р.

Відомий галицький громадський діяч О. Назарук, який у 1918—1919 рр. перебував на Наддніпрянщині та навіть працював в урядових структурах УНР, у лютому 1922 р. зробив висновки про неможливість державного об'єднання двох частин України [18]. Осип Назарук почав розробляти свою концепцію взаємозв'язку та стосунків Галичини і Східної України. Згодом з-під його пера вийшов трактат «Галичина і Велика Україна», своєрідна спроба компаративістичного аналізу особливостей, культурних та етнопсихологічних, різних частин нашої землі. У ній йшлося про вирішальну, місійну роль галичан у творенні української нації. Дехто звинувачував Назарука в «галицькому сепаратизмі», «цькуванні одної частини нації на другу» [19, с. 182], поглибленні і так болючої кризи у стосунках між наддніпрянцями та галичанами.

Проблема єдності української нації була надзвичайно актуальною в емігрантському середовищі. Практично кожен учасник визвольних змагань, аналізуючи недавнє минуле, у пошуках причин поразки національного руху звертався до цієї проблеми та по-своєму пояснював відсутність цієї єдності.

Колишній міністр УНР Микита Шаповал вважав, що соборницький рух зазнав поразки «через різницю двох культур» [20, с. 8].

Інший громадсько-політичний діяч — В. Липинський — неодноразово наголошував, що основною умовою здійснення української державності він вважає єдність — релігійну, регіональну, політичну, національну, організаційну. У своїх листах до О. Назарука він наголошував: «підкреслювання галицько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає нашій ідеології» [21, с. 112].

Взаємні звинувачення, пошук причин поразок національно-визвольних змагань у відмінностях культур і психологій галичан і наддніпрянців наповнюють емігрантські видання у 1920-х роках. Переживання неуспіхів не сприяли зближенню українців за кордоном. Замість налагодження діалогу спостерігалася групівщина, дроблення національних політичних і громадських організацій. І водночас у радянській Україні налагоджувався дієвий діалог і культурний контакт, завдяки проголошеній більшовиками політиці українізації. Це було прагнення української інтелігенції, інших соціальних груп до об'єднання національних сил в ім'я державотворчої роботи. Певні можливості для цього існували тільки в УСРР. Дедалі інтенсивніший потік переселенців, переважно з Галичини, прибував до Харкова, Києва, інших міст і активно включався у суспільно-економічне, громадське та військове життя УСРР. Справжній ренесанс української мови і культури, атмосфера загального піднесення позитивно впливали на західноукраїнське населення.

Висновки. Досвід культурного діалогу двох частин українського народу після довговікового перебування під впливом різних світоглядних орієнтацій свідчить про неможливість налагодження толерантних стосунків без взаємного бажання до різного роду співпраці. Соборність не можна побудувати лише самим палким бажанням і пристрасними закликами. Потрібна кропітка праця, повага до думки іншого. Незважаючи на те, що окремі культурно-історичні відмінності все ж існують, в основі розбіжностей між галичанами й наддніпрянцями, які ми спостері-

гаємо в історичній ретроспективі й сьогодні, значну роль відігравали та продовжують відігравати особисті амбіції окремих політичних діячів. Питання «діалогу культур» залишаються актуальними і потребують подальшого детального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ляпіна Л.* До проблеми діалогу культур як форми міжкультурної взаємодії в Україні. / Л. Ляпіна / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/-pidruchniku/21/23.pdf>
2. *Юрій М. Ф.* Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. — К.: Кондор, 2008. — 738 с.
3. *Басара-Тилишак Г.* Розвиток української національної ідентичності на Наддніпрянщині у 1917 — на початку 1919 років: галицький чинник / Г. Басара-Тилишак // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — 2010. — Вип. 5. — С. 61—82.
4. *Коляда І.* «Свято української інтелігенції» — відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві 30—31 серпня 1903 р. / І. Коляда // Український історичний збірник. — 2008. — Вип. 11. — С. 140—151.
5. *Скорич Л. В.* Особливості взаємин між Східною Галичиною та Наддніпрянщиною (березень 1917 — жовтень 1918 рр.) / Л. В. Скорич // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Держава та армія. — 2009. — № 652. — С. 91—96.
6. *Скорич Л.* Суспільно-політичні взаємини між національними силами Східної Галичини і Наддніпрянщини в 1917—1918 роках / Л. В. Скорич, В. Виздрик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2009. — № 18. — С. 300—306.
7. *Горбань Т. Ю.* Наддніпрянщина-Галичина: проблема національного єднання в ідейно-політичному дискурсі початку ХХ ст. / Т. Ю. Горбань // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. — 2012. — Вип. 63 (№ 8). — С. 34—39.
8. *Кедрин І.* У горнілі революції / І. Кедрин // Золоті роковини. Календар-альманах УНС на 1967. — Нью-Йорк, 1967. — С. 97—143.
9. *Патер І.* Наддніпрянська політична еміграція у Львові початку ХХ століття/ І. Патер / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/pater.html>
10. *Качмар Л.* Іван Франко та наддніпрянські політичні емігранти / Л. Качмар // Вісник Львівського ун-ту. Серія мистецтво. — 2006. — Вип. 6. — С. 114—120.
11. *Олешко Н. П.* Український національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 ; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2006. — 183 с.
12. *Бурдуланюк В.* Наукове товариство імені Шевченка — всеукраїнський науковий центр кінця ХІХ — початку ХХ століть / В. Бурдуланюк / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Us/2007-2008_89/35Ukrstud89_Burdulaniuk.pdf
13. *Сокіл Г.* Співпраця наддніпрянських фольклористів у Науковому товаристві імені Шевченка / Г. Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики / Збірник наук. праць, присвячений 170-річчю від дня народження Павла Чубинського. — 2009. — Вип. 32. — С. 393—396.
14. *Шологон Л.* Зв'язки українських педагогічних товариств Галичини та Буковини з провідними діячами Наддніпрянщини (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / Л. Шологон // Україна соборна: Зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 2, ч. 2: Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. — С. 246—249.
15. *Шкода Н. А.* Творчі зв'язки між сценічними діячами Наддніпрянської України і Галичини на початку ХХ століття / Н. Шкода / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/171/knp171_67-71.pdf
16. *Лисенко О.* Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 190 — 1919 роках / О. Лисенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2010. — Вип. 19. — С. 516—521.
17. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914. На підставі споминів. — Львів, 1926. — 736 с.
18. Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 214.
19. Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 1.
20. *Шаповал М.* До програми українського визволення / М. Шаповал // Нова Україна. — 1923. — Ч. 9. — С. 3—18.
21. *Потульницький В. В.* Липинський — політолог/ В. В. Потульницький // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — К., Філадельфія, 1994. — С. 103—112.

REFERENCES

1. Liapina L. *The problem of dialogue between cultures as a form of intercultural interaction in Ukraine*. Retrieved from: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/23.pdf> (in Ukr.).
2. Yuriy, M. F. (2008). *Social and cultural life of Ukraine*. Kyiv: Condor (in Ukr.).
3. Basara — Tylishchak, G. (2010). Development of Ukrainian national identity on the Overdnipro Land in 1917 — early 1919 : Galychyna factor. *Problemy vyvchennia istoriyi Ukrayinskoyi revoliutsiyi 1917—1921 rr. (Problems of studying of the history of Ukrainian Revolution 1917 — 1921)*, 5, 61—82 (in Ukr.).
4. Koliada, I. (2008). «Feast of Ukrainian intellectuals» — opening of the monument of I. Kotlyarevskyy in Poltava on August 30—31, 1903. *Ukrayinskyy istorychnyy zbirnyk (Ukrainian Historical Collection)*, 11, 140—151 (in Ukr.).
5. Skorych, L. (2009). Peculiarities of relations between Eastern Galychyna and Overdnipro Land (March 1917 — October 1918). *Visnyk natsionalnogo universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava i armiya (Bulletin of National. University «Lviv Polytechnic». State and Army)*, 652, 91—96 (in Ukr.).
6. Skorych, L. & Vyzdryk, B. (2009). Socio-political relationship between national forces in Eastern Galychyna and Overdnipro Land in 1917—1918. *Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist (Ukraine: cultural heritage, national identity, statehood)*, 18, 300—306 (in Ukr.).
7. Gorban, T. Y. (2012). Galychyna and Overdnipro Land: the problem of national unity in the ideological and political discourse of the beginning of XX century. *Gileya*, 63 (8), 34—39 (in Ukr.).
8. Kedrin, I.U. (1967). In the crucible of the revolution. In *Golden Anniversary. Calendar-Almanac of Ukrainian National Union for 1967* (pp. 97—143). New York (in Ukr.).
9. Pater, I. *Political emigration in Lviv in early twentieth century*. Retrieved from <http://map.lviv.ua/statti/pater.html> (in Ukr.).
10. Kachmar, L. (2006). I.Franco and political emigrants of Overdnipro Land. *Visnyk Lvivskogo universytetu (Bulletin of Lviv University)*, 6, 114—120 (in Ukr.).
11. Oleshko, N. P. (2006). *Ukrainian national liberation movement in Galychyna in the early twentieth century. Ukrainian newspapers and Overdnipro Land*. Thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. Kharkiv National University named after. V. N. Karazin. Kharkiv (in Ukr.).
12. Burdulanyuk, V. Shevchenko Scientific Society — Ukrainian Scientific Center of the late XIX — early XX centuries. Retrieved from: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Us/2007-2008_89/35Ukrstud89_Burdulaniuk.pdf (in Ukr.).
13. Sokil, G. (2009). Cooperation of folklore fellows from Overdnipro Land in Scientific Society named after Shevchenko. *Literatura. Folklor. Problemy poetyky. (Literature. Folklore. Problems of Poetics)*, 32, 393—396 (in Ukr.).
14. Sholohon, L. (2005). Relations of Ukrainian educational societies of Galychyna and Bukovina with the leading doers of Overdnipro Land (late XIX — early XX century.) *Ukrayina soborna (United Ukraine)*, 2 (2), 246—249 (in Ukr.).
15. Shkoda, N. A. Creative connections between stage actors of Overdnipro Land and Galychyna in the early twentieth century. Retrieved from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/171/knp171_67-71.pdf (in Ukr.).
16. Lysenko, O. (2010). The educational movement in Overdnipro Land in 1905—1919. *Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist (Ukraine: cultural heritage, national consiosness, statehood)*, 19, 516—521 (in Ukr.).
17. Levytskyy K. (1926). History of Political Thought of the Ukrainians in Galychyna. 1848—1914. Based on the records. Lviv. (in Ukr.).
18. Central State Historical Archive in Lviv, fund 356, description 1, file 214 (in Ukr.).
19. Central State Historical Archive in Lviv, fund 359, description 1, file 1 (in Ukr.).
20. Shapoval, M. (1923). On the program of Ukrainian liberation. *Nova Ukrayina (New Ukraine)*, 9, 3—18 (in Ukr.).
21. Potulnytsky, V. (1994). Lypynskyy V. — political analyst. In Ya. Pelensky (Ed.). *Viacheslav Lypynskyy. Historical and Political heritage and modern Ukraine* (pp. 103—112). Kyiv: Philadelphia (in Ukr.).

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ПРО ДРАГОМАНІВСЬКУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ

Анотація. Розглянуто розроблену М. Драгомановим перспективу українсько-єврейського примирення та співпраці крізь призму сприйняття цієї перспективи І. П. Лисяком-Рудницьким. Джерелознавчим підґрунтям доробку є як основоположні історико-політологічні праці І. П. Лисяка-Рудницького — вченого-енциклопедиста ХХ ст., так і студії безпосередньо М. Драгоманова — мислителя другої половини ХІХ ст., спрямовані на осмислення деяких основоположних проблем українсько-єврейського взаємопорозуміння і соціально-політичної взаємодії.

Ключові слова: нація, космополітизм, асиміляція, федералізація, державність, українсько-єврейські взаємовідносини.

Аннотация. Рассматривается разработанная М. Драгомановым перспектива украинско-еврейского примирения и сотрудничества сквозь призму восприятия этой перспективы И. П. Лысяком-Рудницким. Историковедаческой основой статьи являются основоположные историко-политические работы как И. П. Лысяка-Рудницкого — ученого-энциклопедиста XX ст., так и исследования непосредственно М. Драгоманова — мыслителя второй половины XIX ст., направленные на осмысление некоторых основоположных проблем украинско-еврейского взаимопонимания и социально-политического взаимодействия.

Ключевые слова: нация, космополитизм, ассимиляция, федерализация, государственность, украинско-еврейские взаимоотношения.

Abstract. Prospect of the Ukrainian-Jewish mutual reconciliation and cooperation done by M. Dragomanov through the prism of understanding of the noted prospect by I. Lysiak-Rudnytskyi is analyzed. Source study background of the article is dealt with basic historical and political works of I. Lysiak-Rudnytskyi as researcher and person of encyclopedia knowledge of the XX century as well as with research works of M. Dragomanov as an outstanding thinker of the second part of the XIX century, oriented at comprehension of some fundamental problems of Ukrainian-Jewish mutual understanding and social and political interaction. Originality of Dragomanov's approach to the problems of Ukrainian-Jewish mutual reconciliation with due regard to the works of Lysiak-Rudnytskyi is of some basic positions aimed at equal civil laws for Jews and other national groups in Ukraine; state ensuring of autonomous corporate national organization for educational and cultural development; liquidation of any forced «ukrainization» of Jews or other ethnic minorities. Among positions of Dragomanov's philosophy is also an idea of federalism as a head stone for future development of Ukraine within Russian Empire and Eastern Europe on the whole.

Keywords: nation, cosmopolitanism, federalization, statehood, Ukrainian-Jewish mutual relations.

«...як ми маємо ставитися до помилок і трагедій минулого? Очевидно, того, що сталося, не повернеш назад. Однак його можна подолати і очистити [...]. Об'єктивні історичні дослідження... можуть викликати очищувальний ефект у свідомості відповідних спільнот [...]. Історик не адвокат, і його завдання не в тому, щоб малювати лілейно-білою фарбою свою сторону, покладаючи на іншу всі звинувачення. Історикам ще багато треба зробити на ниві українсько-єврейських взаємин» [1, с. 137].

І. Лисяк-Рудницький

Постановка проблеми. В історії національної суспільно-політичної, правової думки, що перебувала у річищі європейських ідеологічних і філософських концепцій,

* Diptan I.I., Ph. D in History, Associate professor, Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko, Poltava, Ukraine. kafedra_pdp@ukr.net

IVAN LYSIAK-RUDNYTSKYI ABOUT DRAGOMANOV CONCEPTION OF UKRAINIAN-JEWISH UNDERSTANDING/

пцій другої половини XIX ст., та суголосної їй діяльності маємо вражаюче обнадійливий приклад інтелектуала, який незмінно керувався незвично високим етичним імперативом. Ім'я цієї людини — Михайло Петрович Драгоманов, наукова спадщина якого набуває на сьогодні особливого значення у вимірі національно-державної політики незалежної України. Надзвичайно плідним при цьому підходом щодо сприйняття сутності суспільно-політичних думок М. Драгоманова є не тільки безпосереднє звернення до робіт дослідника, а й оцінка його теоретичного доробку іншими визначними вченими, і зокрема представником української історико-політичної науки, що волею долі жив і працював на чужині, Іваном Павловичем Лисяком-Рудницьким (27.10.1919 — 25.04.1984).

Такий вибір не є випадковим. Ідеться не лише про наближеність наукових інтересів двох діячів, і зокрема з погляду на таку гостру для міжнаціональних відносин України протягом XIX—XX ст. проблеми, як українсько-єврейське порозуміння, а й специфіки наукового аналізу робіт М. Драгоманова І. П. Лисяком-Рудницьким, якому, за характеристикою О. Пріцака, були притаманні «добрий філософський вишкіл..., гострота й далечінь перспективи, інтелектуальна чесність і громадська відвага...» [2, XVI], прочитання української минушини в контексті європейської історії з урахуванням методологічного арсеналу західної історичної науки. На додаток — об'єктивність засадничих положень історіософії І. Лисяка-Рудницького, що «на відміну від переважної більшості вчених української діаспори... був «політично нейтральним», а свої світоглядні погляди визначав як ліберальні [3, с. 164]. Це зумовили вагомість історичних есеїв І. Лисяка-Рудницького, доцільність осмислення тих позицій, що стосуються аналізу політичних ідей його великого попередника — М. Драгоманова.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Попри певну кількість наукових розвідок щодо політичної спадщини М. Драгоманова [4—7], а також доробку щодо творчості І. Лисяка-Рудницького [8—13] наукове осмислення творчості вчених потребує свого продовження як з урахуванням узагальнення матеріалу, так і його конкретизації, зокрема, у вимірі проблем українсько-єврейського порозуміння. У колі дослідження — оригінальні твори, зокрема, І. Лисяка-Рудницького, поява яких в Україні в 1990-ті рр. [14; 15] дала змогу окреслення достовірних підходів щодо розуміння автором єврейського питання в Україні.

Мета статті — розкрити драгомановську перспективу українсько-єврейського порозуміння в баченні І. Лисяка-Рудницького, показати підходи науковців до соціально-політичної взаємодії українства і єврейської меншини як шляху розв'язання національного питання в Україні.

Основні результати дослідження. Слід визнати, що наукові роздуми І. Лисяка-Рудницького щодо проблем українсько-єврейського порозуміння мають комплексний характер, орієнтовані на осмислення проблем українсько-єврейського порозуміння з урахуванням конкретно-історичних умов розвитку Східної Європи. Дослідник зазначає, що стосовно єврейства «...політика провідних європейських націй... зосереджувалася на емансипації й асиміляції. Панівна тоді філософія лібералізму вимагала скасувати правові обмеження, накладені на євреїв за старого режиму; у відповідь від євреїв потайки сподівалися, що вони інтегруються в національну спільноту корінних націй...» [15, с. 115]. Справді, дана програма дала задовільні результати в західноєвропейських країнах, але зіткнулася зі значними труднощами у Східній Європі, де єврейське населення було набагато чисельнішим, аніж на Заході. «...Великі й компактні єврейські меншості не були спроможні прийняти en masse звичаї та спосіб життя корінних націй [...]; асимілювалася лише частина єврейського населення. Єврейська спільнота зазнала

внутрішнього поділу» [15, с. 116]. До того ж урядовці настановили на економічно вмотивований антисемітизм місцевої буржуазії.

Специфіка української ситуації XIX ст. знівельовувала будь-які асиміляційні заходи. «Україна, — пояснює І. Лисяк-Рудницький, — не мала навіть зародків національної буржуазії, [...] євреї не мали з ким асимілюватися. Існувало лише велетенське море селянства та невеликі групи інтелігенції, які були активними членами й речниками національного руху. Євреї з містечка чи села жив у тісному симбіозі з українським селянином, але про перетворення його самого на селянина не йшлося. Будь-яка можлива асиміляція була б на користь російському або зрусифікованому (у західних частинах України — польському чи сполонізованому) міському населенню» [15, с. 116]. Звісно, українські патріоти не сприймали подібної «асиміляції».

Відтак, перед керманічами українського руху постало завдання: «...сформулювати такий підхід до єврейського питання, який... не мав бути асиміляційним» [15, с. 116]. І. Лисяк-Рудницький переконаний, що саме таку, сміливу й оригінальну програму, розробив М. Драгоманов.

Історик вважає першою заявою вченого з означеної проблеми статтю (російською мовою) «Євреї і поляки в Південно-Західному краї» (1875 рік), що була своєрідною рефлексією на 7-й том праць етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського у Київську, Подільську та Волинську губернії. М. Драгоманов не тільки проаналізував статистичні матеріали й висновки Чубинського, а й подав власне розуміння українсько-єврейських взаємин.

Згідно з Драгомановим, сутність єврейського питання в Україні полягала в його багатоаспектності: «... а) євреї представляють там елемент, не производящий ценностей; более или менее все они могут быть подведены под категорию купцов; б) этих купцов слишком много, а потому содержание их слишком дорого обходится рабочим классам; с) эти купцы выделяются из массы как более обособленная и... солидарная корпорация благодаря тому, что они вместе и сословие, и нация, и вероисповедное общество...; д) євреї... представляют особое общество, в котором... есть эксплуатируемые и эксплуатирующие...; е) євреї... представляют класс людей, использующих религию, которая [...] считается низшей, едва терпимой, чем и объясняются первоначальные ограничения их гражданских прав» [16, с. 274—275].

І. Лисяк-Рудницький наголошує, що Драгоманов спростовував два напрями в тогочасній політичній думці стосовно євреїв: якщо прибічники першого підтримували систему дискримінації євреїв у Росії, то прибічники другого — виступали за надання єврейській меншині рівних з усіма громадянських прав [17, с. 375]. «Апологети чинної системи, — продовжує політолог, — нерідко твердили, що антиєврейські закони та правила захищають селян від єврейської експлуатації. Драгоманов викриває хибність цього аргументу» [15, с. 117]. Учений-гуманіст тлумачив правову упослідженість євреїв як «пережиток середньовічних забобів» і «старих понять про відношення церкви та держави» [16, с. 275]; гадав, що всі люди демократичних переконань мусять вирішити «раз і назавжди теоретично питання громадянської рівноправності євреїв з християнами». Водночас критикує Драгоманов і прибічників емансипації євреїв (за неспроможність прогресивних, європеїзованих євреїв відмежуватися від експлуататорської практики їхніх одновітців із містечок і сіл у торговельних справах із селянами). Науковця обурювала позиція тих євреїв, які незмінно вважали себе невинними жертвами й не хотіли поділяти відповідальності за своє скрутне становище та ворожість, із якою вони стикалися [17, с. 376].

І. Лисяк-Рудницький наголошує, що, згідно з Драгомановим, плідне «...обговорення єврейського питання вимагає розглядати всі його істотні аспекти, а не зосереджуватися лише на одному з них — такому як правові обмеження єврейської меншини» [17, с. 376]. Теоретичні роздуми Драгоманова, — підсумовує дослідник, — стали підґрунтям для його програми практичних реформ задля розв'язання єврейської проблеми в Україні. Вчений виокремлює три складові драгомановського проекту: а) піднесення освітнього та соціально-економічного рівня українського простолюдю, звільнення від визиску єврейських купців-посередників [17, с. 377]; б) емансипація «...еврейской массы от предрассудков и от эксплуатации их своими цадиками, богачами ...» [16, с. 278]; в) звільнення «...евреев от неправомерности их с христианами [...] ...уравнивания прав лиц всех вероисповеданий, т. е. ...самая легкая из всех мер по еврейскому вопросу» [16, с. 278—279].

В еміграції, у творах женецького періоду, Драгоманов не раз повертався до українсько-єврейської проблематики. Як зазначає дослідник, поза цензурою, висловлювана вільно, думка вченого розвинулась і стала зрілішою.

Особливе значення мала стаття Драгоманова «Єврейське питання на Україні», що з'явилася 1882 року як відповідь на хвилю єврейських погромів у Підросійській Україні в 1881—1882 роках. І. Лисяк-Рудницький наголошує на тезі вченого: «смуга осілості» була головною причиною надмірної концентрації євреїв в Україні а, відтак, відповідальність за українсько-єврейське напруження має нести Росія; збереження «смуги осілості» суперечить не лише гуманним принципам, але й українським національним інтересам, які вимагали розсіяння українського єврейства по інших областях імперії Романових [17, с. 371]. Драгоманов уважав, що єврейська «...скученность произведена совершенно искусственно русским законодательством, руководившимся в данном случае не только узкими великороссийскими соображениями, но и явным умыслом подавления развития национально украинского среднего сословия, которое еще в XVIII в. было на лицо в городах, пользовавшихся магдебургским правом ...» [18, с. 527].

1881 року Україною прокотилася хвиля антиєврейських бунтів. «Багато російських та українських народників піддалися спокусі схвалити ці погроми, оскільки їхня ідеологія передбачала позитивну настанову до всіх виявів соціального протесту ..., дурили себе надією, що етнічні безпорядки можуть перерости у загальне повстання проти усталеного ладу» [19, с. 394]. Натомість реакція Драгоманова суттєво різнилася. Прокламацію Виконавчого комітету терористичної партії «Народна воля» до українського народу він назвав необдуманною, бо та схвалювала нищення «єврейських куркулів». Український політик застерігав: «совсем непротительную сторону этой прокламации составляет полное забвение того, что среди разбиваемых евреев есть не только бедняки [...], но и люди такого же производительного черного труда, как и христиане крестьяне и ремесленники» [18, с. 531].

І. Лисяк-Рудницький називає напрочуд глибокими соціологічні та психологічні зауваги вченого стосовно українсько-єврейських взаємин. Засадниче положення Драгоманова — «євреї на Україні являють собою (одночасно) і націю, і релігію, і стан», «...евреи на Украине составляют особую нацию, объединенную между собою физическими и психическими расовыми признаками и отдельным языком (в основе немецким); национальная особенность евреев усиливается еще их религиею [...]». Одну из важнейших особенностей положения еврейской нации на Украине составляет ... еще и ее сословность» [18, с. 534]. Соціологічний портрет єврейської меншини в Україні в замальовках Драгоманова — такий: «...приблизно третину ... становили люди, що працюють і виробляють [...]». Друга третина була виразно паразитичною й експлуататорською: корчмарі, кредитори, лихварі, торговці, посередники, орендарі, які представляли інтереси

держави або великих земельних помість і т. д. Третя група нещасливо коливалася між цими двома крайніми точками» [15, с. 118]. Як висновок: «...еврейская нация на Украине представляет в большинстве своем не только сословие, но даже в значительной степени паразитное сословие» [18, с. 534]; «есть местности, особенно в селах, где еврей и капиталист-эксплуататор — сделались синонимами для украинского населения ...» [18, с. 536—537].

«Драгоманов добре усвідомлював, — стверджує дослідник, — що більшість євреїв на Україні були бідні, багато з них жили в злиднях. Але ... навіть єврейські злидарі не мали почуття солідарності зі своїми сусідами — християнами, що належали до робітничого класу, а радше солідаризувалися із заможними одновітчачами, яким вони служили як агенти та посередники» [17, с. 378]. Вчений із гіркотою визнавав, що «...все евреи на Украине считают себя сословием, высшим над мужиками-украинцами. — «Мужик (хлоп или хохол) дурак, хлоп — гадюка, свинья, — нам случалось слышать от самых бедных евреев, равно как выражения, свидетельствующие, что евреи считают себя в числе панских классов, вместе с дворянами ...» [18, с. 539].

І. Лисяк-Рудницький розкриває драгомановську візію чинників певного українсько-єврейського протистояння. З одного боку, це — «пам'ять про різанину, якою супроводжувалися козацько-селянські повстання XVII—XVIII століть, у поєднанні з дискримінацією, якої вони зазнавали самі, зробили євреїв надмірно чутливими, схильними до клановості, а часто — безтактними й зарозумілими. З другого боку, українці пам'ятали, що за часів панування польської аристократії євреї були інструментом соціального гноблення [...]. А тепер вони служать іншій системі гноблення» [17, с. 379]. Тобто трагічний характер українсько-єврейських стосунків — двох народів, які століттями жили поруч на одній землі, — зумовлювався тим, що «...обидва — жертви несприятливих історичних обставин, яких вони не могли змінити, були розділені стіною непорозуміння, взаємних страхів, кривд і звинувачень, пам'яттю минулих образ і сучасними конфліктами інтересів» [19, с. 389].

Проаналізувавши низку праць Драгоманова, в яких містяться пропозиції вченого стосовно розв'язання українсько-єврейської проблеми, І. Лисяк-Рудницький підсумовує: по-перше, ліквідація «смуги осілості» та ймовірна еміграція може лише ослабити напруженість, але більшість єврейства України залишиться на місці; по-друге, асиміляція не є засобом вирішення питання; по-третє, багато учасників російського та польського соціалістичного руху були євреями за походженням, які, проте, втратили зв'язок зі своїм народом. З огляду на останнє «...для соціалістів української області справою особливої важливості є організація пропаганди, яка мала б за мету, з одного боку, відділити робітничі єврейські маси від єврейських капіталістів, а з другого — об'єднати єврейських робітників із робітниками інших племен» [17, с. 379]. Відтак — нагальна потреба в єврейських соціалістичних організаціях і виданні соціалістичної преси ідишем.

І. Лисяк-Рудницький зауважує на далекоюсяжній перспективі ідей Драгоманова щодо майбутнього українсько-єврейських взаємин. Якщо західноєвропейські ліберали XIX ст. вважали, що єврейська проблема буде розв'язана шляхом асиміляції єврейських меншостей відповідними націями, то Драгоманов заперечував, указуючи на нездійсненність асиміляційної програми за східноєвропейських умов. Автор указує на знакову тезу мислителя: «У західній половині Росії ... понад 3.000.000 євреїв. Це ціла нація, про яку тим більше треба ж комусь думати, що вона перебуває в найбільш ненормальних відносинах до інших націй, які живуть там» [19, 396]. «Вирішальною точкою у цитованому вище твердженні, — продовжує культуролог, є [...] те, що євреїв слід розглядати як окрему націю [...], вони

становлять етнічно-національну меншість» [19, с. 396]. Тож, і «драгоманівська відповідь на єврейське питання»: не домагаючись асиміляції євреїв, урегулювати українсько-єврейські взаємини на основі культурного плюралізму та визнання прав євреїв як окремої національної групи, навзаєм очікуючи, що євреї не перешкоджатимуть прагненню українського народу до національного й соціального визволення [15, с. 121].

У конституційному проекті Драгоманова чітко зазначено: «...євреї здатні цілком свідомо бажати здійснення всієї повноти прав людини і громадянина, згідно з цією програмою, й обмеження свавілля влади, а також самоврядування громадського ...» [20, с. 144]. Політик-практик, — стверджує І. Лисяк-Рудницький, — «...був піонером концепції, яка в наш час стала відомою як мультикультуралізм» [19, с. 396].

Отже, радикальне розв'язання єврейської проблеми в Україні бачилося в руслі загальної політичної філософії Драгоманова, де федералістична ідея була наріжним каменем його програми майбутнього розвитку України та Східної Європи. Вчений «...вірив, що волю української нації забезпечить або федералізація існуючих імперій, Росії та Австро-Угорщини, або, що менш вірогідно, утворення самостійної української республіки, організованої як федерація автономних громад та областей» [17, с. 379]. Звісно, національні меншини в Україні мали б уповні користуватися не лише рівними громадянськими правами, а й культурною автономією.

Прикметно, що І. Лисяк-Рудницький окреслює не лише драгомановську перспективу українсько-єврейського порозуміння, а й висловлює кілька критичних зауваг до трактування ученим єврейського питання. По-перше, найбільшою хибойо Драгоманова було «...повне нехтування іудаїзму, який здавався йому плетивом забобонів» [15, с. 120]; він зовсім не бачив в іудаїзмі живої духовної сили, незважаючи на той факт, що виживання й саме існування єврейської національної спільноти невіддільне від її релігійної традиції» [17, с. 381]. По-друге, «іншою вадою Драгоманова була його схильність говорити огульно про «єврейський паразитизм» [17, с. 381]. Означену ваду сприйняття, — на думку дослідника, — «...можна пояснити тією обставиною, що інтелектуально він був типовим сином доби позитивізму», «...був заражений популістським упередженням, що лише фізична праця є економічно продуктивною і морально бездоганною ...» [17, с. 381—382]. По-третє, хоча Драгоманов «...і вважав євреїв нацією, він ніколи не думав, що єврейський народ може колись зажагнути самостійної національної держави» [15, с. 120]. Та чи варто цьому дивуватися? «...Драгоманов не міряв євреїв іншою міркою, ніж власний народ. Палкий патріот, він... не домагався самостійної української держави» [15, с. 120].

«Але вади Драгоманова, — продовжує І. Лисяк-Рудницький, — щедро компенсувалися його гуманістичністю, демократичною вдачею та інтелектуальною мужністю [...]. Це не... випадковість, що програму єврейської національно-культурної автономії сформулював український політичний мислитель» [17, с. 382—383].

Та чи реалістичною була драгомановська візія українсько-єврейського порозуміння? І. Лисяк-Рудницький подає критичний огляд її, принагідно зауважуючи: «жодна програма не є досконалою; відповідаючи на певні потреби, вона неминуче є неспроможною в інших аспектах» [15, с. 121].

Дослідник зазначає, що українці мали дві одвічні скарги на євреїв: одну — соціально-економічного, другу — політичного характеру. Перша — обурення «діловою мораллю» єврейської спільноти в Україні, що пробачала надмірне лихварство і шахрайство. Друга — готовність євреїв, «...які жили на українській

землі та їли український хліб, ... до спілки з чужоземними панами й гнобителями України» [15, с. 122].

Євреї, натомість, висловлювали свої скарги на українців і побоювання стосовно українського руху. Передусім для численного традиціоналістичного єврейства «українська відповідь на єврейське питання» була малопривабливою. «Піднесення України до рівня нації, — роз'яснює І. Лисяк-Рудницький, — безперечно означало рух ... до соціальної зміни ... Вишколене і політично зорганізоване селянство, новонароджена сільська інтелігенція та середній клас обмежували поле діяльності старомодних єврейських корчмарів і лихварів» [15, с. 124].

У політичному вимірі традиціоналістичне єврейство завжди корилося реальній владі: «Якщо б український уряд утримався, маса правовірних євреїв звичайно не противилась би йому. Але чекати від них напруження сил заради української справи було б занадто ...» [15, с. 124].

Українська перспектива єврейської національно-культурної автономії «...могла бути, — вважає історик, — лише частково успішною, тому що серед ... дедалі більшої частини єврейського народу у новітні часи існувало глибоке прагнення до асиміляції й інтеграції у неєврейський світ» [15, с. 124].

Висновки. Українська програма для єврейства, за І. Лисяком-Рудницьким, була «...не дуже привабливою для традиціоналістично-ортодоксальних євреїв, з одного боку, і для засимільованих євреїв — з другого» [15, с. 126]. Проте її якнайприхильніше сприйняли в тих єврейських групах, які поєднували почуття відданості своїй національності з поступовим суспільним світоглядом. «Сіоністи всіх гатунків, члени «Бунду», т. зв. територіалісти тощо, — пише І. Лисяк-Рудницький, — легко знаходили спільну мову з українськими патріотами-демократами» [15, с. 126].

Узагалі, «...сама логіка життя спонукала українських демократичних мислителів і державних діячів, що намагалися розв'язати «єврейське питання», іти слідами Драгоманова» [17, с. 384]. Дослідник згадує Івана Франка, який був учнем Драгоманова, та згодом відійшов від суто вчительської політичної доктрини («політичну філософію зрілого Франка можна означити як демократичний націоналізм» [19, с. 397]). Якщо ранні публіцистичні виступи Франка стосовно проблеми українсько-єврейських взаємин позначені впливом Драгоманова, то пізніші твердження — вельми оригінальні.

Ще в статті «Семітизм і антисемітизм в Галичині» (1887 рік) — драгомановська фаза Франка — автор цікаво висловлювався щодо єврейської асиміляції й еміграції. Франко наголошував, «...що асиміляція у правильному її розумінні не означає ані релігійного відступництва, ані поглинення всієї єврейської маси корінними націями ...» [19, с. 398], зводив її до громадянського урівноправнення. Еміграція могла би «...бути корисна як клапан безпеки і тому прийнятою з радістю, за умови, що буде частковою, поступовою і добре спланованою; вона може також стати основою для майбутньої національної самостійності єврейського народу» [19, с. 398].

Через дев'ять років І. Франко виступив із рецензією на трактат основоположника і пророка сіонізму Теодора Герцля «Єврейська держава». Франко перерахував засадничі положення автора з прихильністю; єдине застереження — ймовірна недооцінка труднощів постановки єврейської держави.

«Позитивну оцінку Франком ідеї єврейської державності треба розглядати в контексті еволюції його... національно-політичної програми [...]. Ми не знаємо, — розмірковує І. Лисяк-Рудницький, — чи читання Герцлевої «Єврейської держави» підштовхнуло його в цьому напрямку. Але знаменним є те, що на захист ідеї української державності Франко висував аргументи, дуже близькі до наведених у

його рецензії на книжку Герця» [19, с. 399]. І хоча з погляду тогочасної практичної політики державна незалежність була «поза межами можливого», Франко вірив, що її майбутня реалізація залежатиме від самовідданої волі кожного з народів.

Отже, в державницькій стратегії Франко пішов далі свого наставника. Та це не применшує вартісності, піонерського характеру драгомановської концепції. І. Лисяк-Рудницький в оцінці внеску філософа-політика посиляється на ізраїльського історика Моше Мішкінського: М. Драгоманов «...безсумнівно був першим радикальним політичним мислителем, який спробував сформулювати розумний погляд на єврейське питання в імперії і зокрема — в Україні» [19, с. 397].

Оригінальність підходу Драгоманова, — підсумовує вчений, — полягала ось у чому: по-перше, «...євреї на Україні мають одержати не лише рівні громадянські права ..., але й автономну корпоративну національну організацію для освітніх і культурних справ» [19, с. 141]; по-друге, функціонування цієї організації має забезпечуватися державною конституційно та фінансово; по-третє, якщо європейські ліберали ХІХ ст. вважали, що надання громадянської рівності приведе до асиміляції єврейських меншин відповідними корінними націями, то Драгоманов відкидав ідею будь-якої примусової «українізації» євреїв або інших етнічних меншостей» [19, с. 141].

Драгомановська перспектива українсько-єврейського порозуміння не залишилася прожектором. Передбачення дослідника цілком справдилися в новітній Українській державі, що не лише декларує національну та релігійну толерантність, а й практично сприяє цьому. Думається, що маємо завдячувати цим і Великому Українцеві — М. Драгоманову, який своєю науково-публіцистичною та політико-практичною діяльністю закладав першоцеглинки в будівлю українсько-єврейського порозуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисяк-Рудницький І. Зауваження до статті професора Цві Гігельмана «Соціально-політична роль євреїв в Україні» / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький: Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 135—143.
2. Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» / О. Прицак // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький: Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. ХІІІ—ХХ.
3. Кульчицький С. В. Лисяк-Рудницький Іван Павлович / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2009. — Т. 6. — С. 164—167.
4. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайзе // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 102—130.
5. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик: [пер. с англ.]. — К.: К.И.С., 2010. — 400 с.
6. Екельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Екельчик: [пер. з англ.]. — К.: К.И.С., 2010. — 267 с.
7. Сич О. М. Драгоманов в оцінці української зарубіжної історіографії другої половини ХХ ст. / О. М. Сич // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. — К., 2008. — Вип. 5. — С. 3—6.
8. Екельчик С. О. Іван Лисяк-Рудницький як дослідник спадщини Драгоманова / С. О. Екельчик // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: тези доповідей і повідомлень респ. наук. конф. молод. учених, присвяч. 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова (Київ, 22—23 травня 1991) / Київський державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка: за ред. Р. П. Іванової, Л. С. Дем'янківської; відп. за випуск С. П. Стельмах. — К., 1991. — С. 39—41.

9. Костенко Г. В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова в працях І. Лисяка-Рудницького / Г. В. Костенко // Грані. — 1999. — №3 (5). — С. 99—104.
10. Костенко Г. В. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори / Г. В. Костенко // Грані. — 2000. — № 6. — С. 14—17.
11. Кулеша Н. Лисяк-Рудницький Іван Павлович / Н. Кулеша // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / НАНУ, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; за ред. М. М. Романюка. — Львів, 2006. — Вип. 13. — С. 255—257.
12. Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію / С. В. Кульчицький // Політика і час. — 1996. — № 31. — С. 57—67.
13. Куценко Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького / Ю. Куценко // Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки. — Херсон, 2002. — Вип. 8. — С. 54—59.
14. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. — Львів, 1991. — 101 с.
15. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький: Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 115—134.
16. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Драгоманов М. П. Из научовой спадщини [текст] / Михайло Драгоманов. — К.: Знання України, 2010. — Кн. 1: Політологія. Культурологія. — С. 267—324.
17. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький: Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 375—388.
18. Драгоманов М. Еврейский вопросъ на Украинѣ / Михаил Драгомановъ // Собрание политическихъ сочинений М. П. Драгоманова / Под ред. Б. А. Кистяковского: В 2 т. — Париж, 1906. — Т. 2. — С. 525—541.
19. Лисяк-Рудницький І. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст. / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький: Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 389—403.
20. Драгоманов М. «Вільна Спілка» — «Вольный союз». Спроба української політики — соціальної програми / Михайло Драгоманов // Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Тарас Андрусак. — Львів: Світ. — 1998. — С. 121—188.

REFERENCES

1. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Remark to the article of professor Tsvi Gitelman «Social and political role of Jewries in Ukraine». In *I. Lysiak-Rudnytskyi, Historical essay: in 2 v.* (Vol. 1, pp. 135—143). Kyiv: Osnova (in Ukr.).
2. Pritsak, O. (1994). Ivan Lysiak-Rudnytskyi as a scientist and «kommunicator». In *I. Lysiak-Rudnytskyi, Historical essay: in 2 v.* (Vol. 1, pp. XIII—XX.). Kyiv: Osnova (in Ukr.).
3. Kulchitskiy, S.V. (2009). Lysiak-Rudnytskyi Ivan Pavlovich. In *Encyclopaedia of history of Ukraine* (Vol. T. 6, pp. 164—167). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Germayze, O. M. (1991). P. Dragomanov in Ukrainian historiography. *Filosofska i sotsiologichna dumka (Philosophical and Sociological Thought)*, 9, 102—130 (in Ukr.).
5. Ekelchik, S. (2010). *History of Ukraine. Becoming a modern nation* Kiev: K.I.S. (in Rus.).
6. Ekelchik, S. (2010). *Ukrainofily: the world of the Ukrainian patriots of the second half of XIX century.* — Kyiv: K.I.S. (in Ukr.).
7. Sych, O. M. (2008). M. Dragomanov in the estimation of Ukrainian foreign historiography of the second half of XIX century. *Naukovyi Chasopys of National Pedagogical University named after M Dragomanov (A scientific magazine of NPU named after M. P. Dragomanov)*, 5, 3—6 (in Ukr.).

8. Ekelchik, S.O. (1991). Ivan Lysiak-Rudnytskyi as a researcher of Dragomanov's inheritance. In R. P. Ivanova & E. N. Demiankivska (Eds.), *Mykhajlo Dragomanov and the Ukrainian national revival* (pp. 39—41). Kyiv, Taras Shevchenko State University of Kyiv (in Ukr.).
9. Kostenko, G.V. (1999). Research of M. Dragomanov's vital functions and scientific and publicist inheritance in labours of I. Lysiak-Rudnytskyi. *Grani (Verges)*, 3(5), 99—104 (in Ukr.).
10. Kostenko, G. V. (2000). The Social and political viewpoin of M.Dragomanov in research works of historians of Ukrainian diaspora. *Grani (Verges)*, 6, 14—17 (in Ukr.).
11. Kulesha, N. (2006). Lysiak-Rudnytskyi Ivan Pavlovich. In M. M. Romaniuk (Ed.), *Ukrainian journalism in the names: materials to encyclopaedic dictionary* (Vol. 13, pp. 255—257). Lviv: Scientific library named after V. Stefanik (in Ukr.).
12. Kulchitskyi, S. V. (1996). By sharp sight of talented researcher. The past of Ukraine regarding European history. *Polityka i chas (Policy and time)*, 31, 57—67 (in Ukr.).
13. Kutsenko, Yu. (2002). Historiographical appearance of Mykhajlo Dragomanov in creation of I. Lysiak-Rudnytskyi. *Pivdennyi Arkhiv (The South Archive: collection of research works)*, 8, 54—59 (in Ukr.).
14. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1991). *Essays on history of new Ukraine*. Lviv (in Ukr.).
15. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). The Ukrainian answers for the Jewish questions. In *I. Lysiak-Rudnytskyi, Historical essay: in 2 v.* (Vol. 1, pp. 115—134). Kyiv: Osnova (in Ukr.).
16. Dragomanov, M. (2010). Jews and Poles in the South-West region. In Dragomanov M. P., *From research inheritance [text]* (Book 1: Political science. Culture Studies, pp. 267—324). Kyiv: Znannia (in Ukr.).
17. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Mikhaylo Dragomanov and the problem of Ukrainian-Jewish relationship. In *I. Lysiak-Rudnytskyi, Historical essay: in 2 v.* (Vol. 1, pp. 375—388.). Kyiv: Osnova (in Ukr.).
18. Dragomanov, M. (1906). Jewish question in Ukraine. In B. A. Kistiakovskiy (Ed.), *Collection of political research works of M. P. Dragomanov: in 2 v.* (Vol. 2, pp. 525—541). Paris (in Rus.).
19. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). The problem of Ukrainian-Jewish mutual relations in the Ukrainian political thought of the XIX. In *I. Lysiak-Rudnytskyi, Historical essay: in 2 v.* (Vol. 1, pp. 389—403). Kyiv: Osnova (in Ukr.).
20. Dragomanov, M. (1998). «Free Union» — «Free Association». An attempt of Ukrainian political and social program. In T. Andrusiak, *Way to freedom (Mykhajlo Dragomanov about human rights)* (pp. 121—188). Lviv: Svit (in Ukr.).

УДК 94(477):930.1

Довганик Н. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. lamur4ik@bigmir.net

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Анотація. У статті аналізуються проблеми історичної пам'яті про II світову війну в контексті формування української політичної нації. Утворення політичної нації не тільки незавершене, а й просувається у небезпечному напрямі підміни поняття «громадянського націоналізму» вузьким етнонаціоналізмом або ж абсолютизацією тих чи інших регіональних соціокультурних відмінностей. У зв'язку з цим поставлено завдання вказати головні політичні чинники консолідації українського суспільства, розкрити здобутки і прорахунки у справі побудови національної концепції історії II світової війни, проаналізувати вплив найбільш гострих і суперечливих проблем зазначеної теми на історичну та національну пам'ять, українське націотворення.

Ключові слова: історична пам'ять, II світова війна, українська політична нація.

* Dovganyk N.M., Ph. D., Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. lamur4ik@bigmir.net

HISTORICAL MEMORY ABOUT THE SECOND WORLD WAR IN DIMENSION OF FORMING
UKRAINIAN POLITICAL NATION

Аннотация. В статье анализируются проблемы исторической памяти о II мировой войне в контексте формирования украинской политической нации. Образование политической нации не только незавершено, но и продвигается в опасном направлении подмены понятия «гражданского национализма» узким этнонационализмом или абсолютизацией тех или иных региональных социокультурных различий. В связи с этим поставлена задача указать главные политические факторы консолидации украинского общества, раскрыть достижения и просчеты в деле построения национальной концепции истории II мировой войны, проанализировать влияние наиболее острых и противоречивых проблем указанной темы на историческую и национальную память, процесс создания украинской нации.

Ключевые слова: историческая память, II мировая война, украинская политическая нация.

Abstract. The problems of historical memory of the World War II in dimension of forming Ukrainian political nation are analyzed. The process of political nation forming is not only completed yet, but is being advanced in dangerous orientation, when notion «civil nationalism» is changed by narrow notion of ethnic nationalism or by those or another regional social and cultural national features in their absolute meaning. Regarding this position, the purpose of the article is to reveal the achievements and mistakes in building a national conception of the history of the World War II, to analyze the impact of the most pressing and controversial issues as for historical and national memory. Among innovative approaches on studying history of the World War II is to try to isolate Ukrainian dimension and also to identify factors which were leveled by the Soviet historiography. As to the memory of the World War II, it is the most important part in the historical consciousness and identity of the Ukrainian people. The sacrifice, combat and labor victory revealed by many millions of the Ukrainian people will serve as a tool of faith in the sense of their statehood, ability to be a full-fledged subject of the world-historical process.

Key words: historical memory, II World War, Ukrainian political nation.

Постановка проблеми. Пам'ять про Другу світову війну залишатиметься важливою складовою історичної свідомості й самоідентифікації українського народу. Виявлена багатьма мільйонами мешканців України самопожертва, бойова й трудова звитяга слугуватимуть одним із важелів віри українського народу у сенс свого державницького буття, його спроможність як повноцінного суб'єкта всесвітньо-історичного процесу.

Звернімо увагу і на обставину, важливу для формування свідомих членів українського суспільства. Утворення політичної нації не тільки не завершене, а й просувається у небезпечному напрямі підміни поняття «громадянського націоналізму» вузьким етнонаціоналізмом або ж абсолютизацією тих чи тих регіональних соціокультурних відмінностей. Це підриває основи консолідації української нації, що історично складалася під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед суттєвих особливостей сучасної української історіографії II світової війни доцільно назвати активізацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення їх проблематики. Серед істориків, праці яких пов'язані з вивченням даної теми, а саме в контексті історичної та національної пам'яті, слід відзначити Д. Веденєєва, В. Гриневича, Я. Грицака, І. Іллюшина, М. Ковалю, В. Короля, В. Кучера, О. Лисенка, І. Наумову, І. Патриляка, Ю. Шаповала та ін. Проте необхідна подальша інтенсифікація наукових зусиль у цій сфері з огляду на ту важливу роль, яку відіграє пам'ять про Другу світову війну у формуванні національної свідомості й самоідентифікації українського народу.

Мета статті — розкрити здобутки і прорахунки у справі побудови національної концепції історії II світової війни; проаналізувати вплив найгостріших і найсуперечливіших проблем зазначеної теми на історичну та національну пам'ять, українське націотворення; вказати головні політичні чинники консолідації українського суспільства.

Основні результати дослідження. Друга світова війна — одна з найскладніших і контрверсійних тем історії України. Нерідко одним і тим самим подіям у

науковій літературі даються діаметрально протилежні оцінки [1, с. 12—14; 2—5]. Навіть сама назва війни є предметом наукових дискусій і політичних суперечок. Тому потрібний виважений погляд на події, створення максимально об'єктивного образу II світової війни. Дискусії з вузлових проблем української історії часів Другої світової війни мають об'єднувати, а не роз'єднувати суспільство.

Науковці виокремлюють три моделі пам'яті щодо історії Другої світової війни [6, с. 114—115]. Західноєвропейська модель сприймає і трактує цю війну як трагедію, найбільший злочин проти людства. У наукових працях adeptів цієї моделі висвітлюються як події воєнної історії, так і повсякденне життя людей у роки війни. Докладніше досліджуються проблеми Голокосту, каяття і примирення.

Націоналістична, антитоталітарна модель пам'яті про II світову війну націлена, зокрема, на докладний аналіз подій 1939—1941 рр., трактуючи події «золотого вересня» як агресію СРСР проти Польщі.

Російська модель базується на багатьох тезах, серед яких основними є твердження про економічну доцільність ГУЛАГу, пояснення значення Перемоги як єдиного позитиву комуністичної системи.

Сучасну історичну пам'ять українського народу про II світову війну вчені характеризують як гібридну модель [6, с. 111—112]. В українському суспільстві відчувається протистояння радянської й сучасної моделей пам'яті про події тих часів. Як концепт назва «Велика Вітчизняна війна» ще надовго залишиться в історичній пам'яті українського народу. Водночас у науковій літературі останнім часом використовуються такі поняття, як «німецько-радянська», «нацистсько-радянська» війна тощо.

Інноваційний підхід до вивчення проблем Другої світової війни полягає в спробі виокремити її український вимір, визначити українські чинники, які нівелювалися радянською історіографією.

Звернемося до неоднозначності оцінок результатів II світової війни. Українці, як і під час визвольних змагань 1917—1920 років, не вибороли державного суверенітету. Наша земля стала полігоном випробування міцності двох тоталітарних режимів. Але, незважаючи на всі страждання, які випали на долю українського народу, не можна ігнорувати позитивні результати війни для національного державотворення [7, с. 327—329].

Період Другої світової війни був важливим етапом формування сучасної незалежної України. Саме у цей час відбулося остаточне об'єднання етнічних українських земель у єдиному державному утворенні і майже завершилося формування теперешніх кордонів країни. З погляду майбутньої самостійності України значно поліпшилося її геополітичне розташування у Європі. За рахунок приєднання нових територій зросла її питома вага серед інших республік СРСР щодо людських ресурсів, площі, економічного потенціалу. Це певною мірою змушувало центральні органи влади рахуватися з національним українським питанням.

Незважаючи на справжні наміри комуністичного керівництва СРСР, у червні 1945 р. Україна посіла почесне місце серед країн — засновників ООН, вступила до Ради спеціалізованих органів цієї організації та, хоч і формально, увійшла до клубу світових націй. З 1944 р. крім власного Наркомату (міністерства) закордонних справ Україна мала короткий час навіть Республіканський наркомат оборони. Під час війни було затверджено єдину військову відзнаку з ім'ям національного героя — неросіянина: орден Б. Хмельницького [8, с. 425—427].

Наш народ долучився до спільноти націй, які боролися і перемогли нацизм. І цю заслугу разом з воїнами Радянської армії поділяють вояки УПА. І хоч їх збройна боротьба не привела Україну до незалежності, але ці події закарбувалися у національній пам'яті і стали однією з рушійних сил наступних націотворчих процесів.

Насправді «Велика війна» назавжди залишилася в історії та культурі народу.

Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, сприяє його самодостатності й самобутності, а з іншого, — органічно інтегрує його в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію [9, с. 339—340].

Тему формування національної історичної пам'яті щодо II світової війни слід розглядати також у зв'язку із ще одним важливим зовнішнім фактором. А саме — з інтеграцією минулого України у загальноєвропейський історичний наратив. Сучасні історичні публікації, шкільні підручники, художні фільми, матеріали засобів масової інформації формують реальну картину подій на Другому фронті і масштабу матеріальної допомоги з боку західних демократичних країн. Це, безумовно, слугує зближенню України з європейським суспільством і певним чином сприяє змінам поглядів вітчизняної громадськості на удавану агресивність Північноатлантичного військового блоку. Історія спільної боротьби об'єднаних націй з фашизмом є ще одним аргументом на користь пошуку гарантій безпеки України через співпрацю з ЄС та НАТО.

Між іншим зазначимо, що зближенню з Європою сприяло й співробітництво відродженої України з об'єднаною Німеччиною щодо невирішених питань Другої світової війни. З самого початку 90-х років XX ст. відбудовуються німецькі військові кладовища, розташовані на території України, і здійснюються досить активні обміни художніми та історичними цінностями, документами [10, с. 321—327].

Позитивним чинником є позиціонування українського керівництва щодо Голокосту. Ця напівзамовчувана за часів СРСР тема нині є одним з важливих напрямів творення історичної пам'яті українського суспільства. А геноцид, вчинений гітлерівцями щодо євреїв, постійно порівнюється з іншою трагедією — радянським геноцидом, Голодомором, здійсненим над українцями.

Прийнятому у Європі антропологічному виміру II світової війни відповідати-муть також подальші дослідження з історії вітчизняних оstarбайтерів і військово-полонених, трагічної долі кримськотатарського народу як складової українського соціуму.

Принципово важливо утверджувати серед європейської спільноти сприйняття України як повноправного суб'єкта антигітлерівської коаліції. Адже у свідомості громадян Європи східними союзниками значною мірою продовжують залишатися, як і за часів війни, росіяни, Москва, Сталін. Навіть, на відміну від поляків, сербів, чехів, військові звитяги українців у боротьбі з нацистами все ще перебувають у тіні «старшого брата». Проте трагічний стан, у якому була українська нація під час II світової війни, дозволяє нам не тільки повністю приєднатися до загальноєвропейського процесу інтернаціоналізації пам'яті, а й безболісно уникнути конфлікту між пам'яттю та метапам'яттю. Цей конфлікт притаманний не лише Росії. Він наявний навіть у Німеччині, коли історична пам'ять не може позбутися тягара протистоянь між переможцями і переможеними, рятівниками і врятованими, злочинцями і жертвами.

Отже, робота зі створення у суспільному сприйнятті україноцентричного погляду на Другу світову війну має певні успіхи. Проте цей процес ще далекий від завершення і постійно наражається на перепони, коріння яких криється у внутрішніх і зовнішніх чинниках. Відбуваються відчутні позитивні зміни щодо самої назви війни, її хронологічних меж, ставлення до учасників антигітлерівської коаліції [7, с. 371—377]. Активно продовжуються процеси переосмислення громадянами України поглядів на «визвольну місію» Червоної армії у 1939 р., «геніальність» комуністичного керівництва СРСР і військового командування, гіперболізацію ролі радянських партизан.

Однак і досі УПА остаточно не сприймається більшістю населення рівною воюючою стороною. День Перемоги продовжує ототожнюватися виключно з перемогою комуністичного СРСР над нацистською Німеччиною. А українці продовжують залишатися «непомітними» для європейців учасниками II світової війни.

Оцінка причин, перебігу та наслідків Другої світової війни дуже складна, і неможливо дати однозначне визначення цим багатоплановим подіям з погляду української національної ідеї. Зовнішні та внутрішні політичні чинники, національні проблеми, соціальні та ідеологічні аспекти, суто військові питання — все це та багато інших компонентів не дозволяє підвести історичну пам'ять про минулу війну до одного знаменника, побудувати новий патріотичний міф, який би поділявся усіма групами населення. Така амбівалентність цієї пам'яті притаманна не лише нашому народу.

Проте зовнішньо об'єктивована побудова «чистої» історії II світової війни також непридатна для визначення національного історичного наративу. Лише чітко сформована ідеологічна концепція слугуватиме консолідації нашого суспільства [8, с. 441—443]. Отже, настав час для створення загальнонаціонального офіційного канону Другої світової війни з погляду сучасних реалій і перспектив гуманітарного та політичного розвитку України. Перехід від реформістських публікацій з окремих питань до завершеної україноцентричної оцінки перебігу подій і наслідків війни дозволить удосконалити освітні програми та підручники для середньої та вищої школи, державну стратегію щодо окремих соціокультурних питань, гідно протистояти зовнішнім ідеологічним впливам.

Державна політика пам'яті повинна здійснюватися продумано і виважено, з огляду на сучасний стан уявлень населення та надмірну політизацію питання. Діяти, впроваджуючи модерний погляд на Другу світову війну, слід залежно від цільової аудиторії. Покоління ветеранів, «дітей війни», загалом — покоління 60—80-річних не потрібно «перевиховувати». Натомість, усі зусилля й кошти варто вкладати у належне виховання молодшої генерації українців і, отже, створювати умови для формування майбутньої консолідованої нації. А особам літнього віку необхідно залишити належні пільги, матеріальну допомогу, шанобливе ставлення суспільства і такі звичайні атрибути свята, як День перемоги, паради, зібрання ветеранів та ін. Толерантність у державній оцінці подій II світової війни є просто необхідним тактичним ходом.

Більшість вітчизняних досліджень і публікацій, які стосуються подій Другої світової війни, мають негативний, викривальний характер (велика кількість жертв, бездарне військове командування, технічна відсталість, масові репресії на фронті, факти мародерства та насильства з боку радянських військових і т. ін.). До цієї тенденції, яка розпочалася з кінця 80-х років минулого сторіччя, додається національна (україноцентрична) теза про безперспективність, марність людських і матеріальних втрат, яких зазнала Україна. Усе це спричиняє уявну об'єктивізацію і майже тотальну дегероїзацію історії Другої світової війни [9, с. 341]. У свою чергу така тенденція призводить до конфронтаційних процесів у суспільстві і перешкоджає національним виховним завданням.

Повномасштабна реанімація сталого радянського міфу «Великої Вітчизняної війни», яка нині здійснюється російською владою, приносить певні результати. Друга хвиля кіно- і телефільмів «про війну», контроль і корегування шкільних програм, продовження монументальної пропаганди, відновлення у повному обсязі системи державних свят, військових парадів та інші заходи — все це сприяє активному відродженню імперських патріотичних традицій. Україні також варто більш поглиблено використовувати у патріотичному вихованні тему Другої світової війни як символу з безумовно позитивним моральним забарвленням. Необхід-

но послідовно утверджувати у громадській свідомості погляд на II світову війну як важливий етап національної боротьби за незалежність.

Висновки. Найпридатнішим і найперспективнішим видається приєднання України до загальноєвропейської оцінки війни в історії людства. Адже наголошування саме на гуманітарних аспектах результатів війни, її деромантизації, яке превалює у європейських наукових дослідженнях, освітніх програмах і культурній практиці, цілком відповідає вітчизняним завданням. Ідеологічно застарілий міф «Великої перемоги» слугує лише зміцненню імперського світогляду, а в умовах самоізоляції сучасної Росії дедалі більше віддаляється від справжнього патріотизму у бік націоналізму. Політично й економічно об'єднана Європа намагається поєднати історичне минуле усіх своїх націй. Український народ, який хоча і зазнав чи не найбільших втрат у роки II світової війни, так і залишився під тінню СРСР «невідомим» учасником війни. Тому саме не військові здобутки, а людський вимір цієї глобальної трагедії зближує нас з європейським соціумом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. М. Україна у війнах і революціях XX століття, 1914—1945 роки: Закономірності національного державотворчого процесу / В. М. Литвин; НАН України. — К.: Наук. думка, 2012. — 397 с.
2. Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. — К.: Ніка Центр, 2012. — 592 с.
3. Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С., 2011. — 416 с.
4. Уроки Другої світової війни/ упор. Н. Л. Клясен. — Харків: Основа, 2011. — 127 с.
5. Шкварець В. П. Друга світова війна 1939—1945 рр.: український вимір [Текст] : монографія / В. П. Шкварець, Ю. І. Гузенко. — Миколаїв : Іліон, 2012. — 249 с.
6. Бердник М. О. Маловідомі сторінки історії Другої світової війни/ М. О. Бердник // Архіви України. — 2012. — №1. — С. 154—207.
7. Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації/ В. Гриневич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2011. — № 4. — С. 111—127.
8. Євстаф'єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру / Т. О. Євстаф'єва // Архіви України. — 2011. — № 5. — С. 137—158.
9. Веденєєв Д. Проблема оцінки діяльності ОУН та УПА/ Д. Веденєєв // Сторінки воєнної історії. — 2011. — Вип.14. — С. 109—126.
10. Єкельчик С. Історія України. Становлення модерної нації: [пер. з англ.]/ С. Єкельчик. — К.: Laurus, 2012. — 374 с.

REFERENCES:

1. Lytvyn, V. (2012). *Ukraine in the wars and revolutions of the twentieth century, 1914—1945 years: Patterns of national state building*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
2. Lytvyn, V.N., Boriak, G., Danilenko, V.M. et al (Eds.). (2012). *National question in Ukraine of XX—beginning of XXI century. : Historical essays*. Kyiv: Nika Center (in Ukr.).
3. Kappeler, A. (Ed.). (2011). *Ukraine. The process of nationbuilding*. Kyiv: KIS (in Ukr.).
4. Klyasen, N. L. (Ed.). (2011). *The lessons of World War II*. Kharkov: Osnova (in Ukr.).
5. Shkvarets, V. P. & Guzenko, Y. I. (2012). *World War, 1939-1945: Ukrainian dimension*. Nikolayev: Ilion (in Ukr.).
6. Berdnik, M.O. (2012). The unknown pages of the history of World War II. *Arkhivnyy Ukrayiny (Archives of Ukraine)*, 1, 154-207(in Ukr.).
7. Hrynevych, B. (2011). Politics of Memory World War II in Ukraine: in search of identity and consolidation. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen (Scientific Proceedings of the Institute of Political and Ethnic Studies)* 4, 111—127 (in Ukr.).
8. Yevstafyeva, T. O. (2011). *The tragedy of Babyn Yar*. *Arkhivnyy Ukrayiny (Archives of Ukraine)*, 5, 137—158 (in Ukr.).

9. Vedenev, D. (2011). The problem of evaluation of the OUN and UPA. *Storinky voennoyi istoriyi (Pages of Military History)*, 14, 109—126 (in Ukr.).

10. Yekelchik, S. (2012). *Ukraine: Birth of a modern nation*. Kyiv: Laurus (in Ukr.).

УДК 329(477)

Могильний Л. П. *,

доктор історичних наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна. mogylny@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Анотація. Розглядається національне питання за програмами українських ліберальних партій, зокрема, Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП), Української демократично-радикальної партії (УДРП) та Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), що діяли в 1904—1920 рр. Аналізується ліберальна концепція реалізації національної ідеї, побудованої на засадах поміркованих еволюційних змін, характер культурно-просвітницьких вимог даних партій порівняно з іншими українськими політичними організаціями і партіями.

Ключові слова: національне питання, УДП, УРП, УДРП, УПСФ.

Аннотация. Рассматривается национальный вопрос в программах украинских либеральных партий, в частности, Украинской демократической партии (УДП), Украинской радикальной партии (УРП), Украинской демократическо-радикальной партии (УДРП) и Украинской партии социалистов-федералистов, которые функционировали на протяжении 1904—1920 гг. Анализируется либеральная концепция реализации национальной идеи, построенная на основе умеренных эволюционных изменений, характер культурно-просветительских требований названных партий в сравнении с другими украинскими политическими организациями и партиями.

Ключевые слова: национальный вопрос, УДП, УРП, УДРП, УПСФ.

Abstract. National question in the programs of Ukrainians liberal parties, in particular — Ukrainians Democratic party (UDP), Ukrainians Radical party (URP), Ukrainians Democratic-Radical party (UDRP), Ukrainians Socialist-Federalist party USFP), which functioned during 1904—1920 years is discussed. Article is dealt with analyses of liberal conception of realization of national ideas, based upon moderate evolutionary changes as well as character of cultural and educational demands of the noted parties in comparison with other Ukrainian political organizations and parties. Among the questions under discussion is a specific position of liberals upon solution of the issue of inter-ethnic relations and development of Ukrainian statehood, which may be realized not only through class struggle on economic grounds, as revolutionary parties (NUP, USDRP) propagandized, but also by national self-organization and administrative reforms that would ease the contradictions between different social layers and enable a progressive development of society.

Key words: national question, Ukrainians Democratic party, Ukrainians Radical party, Ukrainians Democratic-Radical party, Ukrainians Socialist-Federalist party.

Постановка проблеми. Перша чверть ХХ ст. характеризується політичним пробудженням української нації. Одним із його проявів стала поява політичних партій різного спрямування та укладення ними політичних програм. Кожна з них, приймаючи свої програмні документи, намагалася знайти вихід із політичного становища, у якому знаходилася українська нація, накреслити план дій, конкретні кроки у напрямі соціального та національного визволення. Особливе місце серед палітри цих партій посідали ліберали, які попри поміркованість позицій у соціально-економічній сфері змогли розробити достатньо чітке бачення проблем національної політики. Утім, саме поміркованість лібералів (за умов неприйняття на сьогодні значною частиною суспільства радикалізму дій) стає

* Mogylnyi L.P., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. mogylny@ukr.net

об'єктом наукового інтересу як дослідників, так і державних діячів, тож потребує дослідження в аспекті реалізації сучасної політики, спрямованої на досягнення політичного балансу та взаємопорозуміння різних соціальних і національних верств України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Діяльність партій ліберального спрямування діставала політичні та наукові оцінки як у розробках безпосередньо лідерів цих структур (багато з яких за їх професійним спрямуванням належали до наукового середовища), так і сучасних дослідників, орієнтованих на осмислення проблем політичного розвитку України революційної доби. Утім, в українській історіографії питання українських ліберальних партій розглянуто лише в контексті державотворчих процесів та історії партій, тоді як платформа лібералів у національному питанні залишається недостатньо вивченою.

Мета статті. Показати бачення перспектив розв'язання національного питання в Україні діячами ліберального спрямування, і в цьому відношенні проаналізувати позиції, які характеризували національне питання в програмах українських ліберальних партій у першій чверті XX ст.

Основні результати дослідження. Формування програм українських ліберальних партій здійснювалося на основі досвіду, здобутого в процесі розробки програмних документів Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації (ВБЗДО) та політичної діяльності інших українських партій. Молоде покоління ВБЗДО вважало, що соціалістичні течії революційного напрямку починають загрожувати поступовому (ліберальному) демократичному напрямку в національно-політичному русі. О. Субтельний писав, що соціал-демократичний рух прискорив об'єднання лібералів у політичну партію. Зробити цей крок, зазначав він, значною мірою штовхали побоювання, що молоді, радикально настроєні соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке річище, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам та земцям [1, с. 263].

З утворенням в 1904 р. УДП ліберальний національний рух в Україні політизувався. УДП на початку XX ст. підняла з новою силою вимогу автономії України, національної школи і використання української мови в державних організаціях й установах. Українські демократи вимагали реформувати Російську імперію в демократичну федеративну і правову державу.

Платформу УДП прийняли восени 1904 р. на її установчому з'їзді. Однак остаточного вигляду вона набула лише восени 1905 р. після доопрацювань, проведених весною-літом цього ж року. Текст програми відомий громадський діяч і меценат Є. Чикаленко відвіз до Львова, де його опублікували у червневому номері «Літературно-наукового вістника» у 1905 р. під назвою «Від Української демократичної партії» [2].

У вигляді тез програма УДП була викладена у зверненні до з'їзду земських і міських діячів (відбувся 6—8 липня 1905 р. у Москві). Керівники УДП значною мірою переробили попередню редакцію програми, прийняту за основу восени 1904 р., вилучивши з неї революційну фразеологію, і надали їй цілком ліберального характеру, який мав задовольнити не лише помірковане крило партії, а й відповідати реальному спрямуванню її діяльності [3, с. 313—314]. Проте доопрацювання на цьому не закінчилися. Після опублікування програми Української радикальної партії (УРП) демократи вирішили розширити свою програму і доповнити її новими положеннями. Третю редакцію програми УДП опублікувала газета «Полтавщина» 27 листопада 1905 р. (додаток до № 292) [4]. На відміну від попереднього варіанта програми доопрацьований проект ширше і повніше висвітлював шляхи розв'язання соціально-економічного, аграрного та робітничого питань, по-

будови української державності. У квітні 1905 р. була прийнята програма УРП [5, с. 365—366], а в грудні 1905 р. — програма УДРП [6, с. 343—344]. Програма радикалів суттєво розширила перелік вимог з національного питання, деталізувала і зробила зрозумілішими, поєднавши їх вирішення з переліком завдань соціально-економічного характеру. Після Лютневої революції 1917 р. партійний рух поновився, а разом із ним і діяльність партії лібералів — УПСФ, яка модернізувала свої національні вимоги, взявши за основу програму УДРП [7, с. 45—46].

У програмних документах українські демократи, радикали, згодом радикал-демократи і соціалісти-федералісти прагнули викласти основні шляхи виходу із тієї політичної ситуації, у якій перебувала Російська імперія. Найголовнішим своїм завданням програми проголошували прийняття загальноросійськими Установчими зборами демократичної конституції. Основний закон, на думку лібералів, мав забезпечувати передбачений і гарантований державний і суспільний лад, правовий статус людини і громадянина, безпосереднє народовладдя, місцеве самоврядування, національну безпеку, найважливіші інститути конституційно-правових відносин у країні.

Конституційний лад, як вважали ліберали, повинен являти собою систему організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Основним законом, тобто пріоритетних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Програма УДП вимагала автономії для України через реформування Російської імперії у демократичну федеративну державу. Найкращим виходом з політичної кризи для тодішньої Росії ліберали вважали проголошення конституційного ладу, парламентського типу. Парламент мав стати єдиним органом законодавчої влади в країні.

Причини нерівноправного становища народів Росії ліберальні партії вбачали в існуванні самодержавства. Це становище гальмувало нормальний розвиток націй Російської імперії. Самодержавство через централізацію пригноблювало бездержавні народи. Під впливом політики централізації держава ігнорувала інтереси народів; примушувала їх до такого порядку життя, який не відповідав ні їх національним, ні суспільно-економічним інтересам [5, с. 360—361].

Усе тогочасне законодавство Росії дуже часто суперечило потребам й особливостям окремих народів, ігнорувало їх історичні звичаї і традиції. Ліберали визнавали, що централізація важким тягарем лягала на український народ і перешкоджала його самостійному національно-культурному розвитку. Централізована державна система гальмувала просвіту і письменство народу, негативно позначалася на його економічному добробуті [6, с. 342—343]. Для демократизації державного управління вимагали замінити абсолютизм конституційним демократичним ладом, залучити народ до участі у державних справах, провести вибори до парламенту на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного й таємного виборчого права. Пропонуючи керуватися такими принципами виборчого процесу, націонал-ліберали передовсім вказували на досвід провідних західноєвропейських країн з розвинутими формами безпосередньої демократії — Велику Британію, Норвегію, Швецію, Данію.

За програмами націонал-ліберальних партій, розбудова Росії повинна здійснюватися на основі демократичної конституції, прийнятої Установчими зборами. Конституція повинна чітко і ясно відкинути принцип одного з найбільших негативів самодержавства — централізації, як у сфері законодавства, так і в управлінні державою [4]. Основний закон мав звести централізацію до мінімуму через надання окремим народам і областям автономного статусу, включно з правом місцевого законодавства. Отже, ліберали пропонували надати всім етнічним групам Російської держави право на автономію. В автономії вони вбачали єдиний шлях держави

вийти на новий і якісний рівень міжнаціональних стосунків, вирішивши таким чином наболіле національне питання.

Державний лад у країні мав будуватися на принципах широкої автономії національно-територіальних одиниць. Для території, заселеної українцями, передбачалося надання автономії, що ґрунтувалася б на особливому статуті, виробленому національним Сеймом [10] і підкріпленому «основними загальнодержавними законами» [11, с. 139—142, 147—148; 12—14]. Автономія дозволяла б народові через представників, обраних до парламенту, формувати власну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику. Її запровадження аргументувалося історичним правом, закріпленим «Переяславськими статтями» Б. Хмельницького. Тяжке становище України пояснювалося тим, що централізація призвела до втрати українцями земель, які були роздані царським чиновникам і особам, які погоджувалися проводити в Україні політику денаціоналізації та русифікації. Така політика призвела до деукраїнізації освіти, судочинства та офіційного життя [4]. У цій частині програм лібералів відчувалася стурбованість станом культури і просвіти народу.

Українському представницькому органу (Сейму) програми лібералів надавали такі повноваження: 1) вирішення питань місцевого законодавства; 2) укладання і прийняття місцевого бюджету; 3) загальне розпорядження землями та іншим майном, що буде переходити у власність краю з підпорядкування загальнодержавним органам; 4) підпорядкування місцевим органам влади шляхів сполучень і тарифів; 5) відання народною освітою; 6) охороною здоров'я; 6) суспільною безпекою і судами. Пропонуючи вирішувати питання місцевого законодавства в українському парламенті, партії опиралися насамперед на розробки з цього питання М. Драгоманова і М. Грушевського. Гарантією гармонійного розвитку українського народу вони вбачали в отриманні права самостійно формувати власну внутрішню політику і розпоряджатися національним багатством [15, с. 42]. Цю думку підтверджує вимога приймати місцевий бюджет, розпоряджатися землями та іншим майном, що є в Україні. Програмні вимоги партій підтверджували їх помірковану, спрямовану на еволюційні зміни, автономно-федеративну позицію щодо набуття Україною автономного статусу в складі майбутньої Російської федерації.

Можливість отримання автономії для України «згори» українські ліберал-демократи пов'язували з розгортанням визвольного руху в Росії, який спрямовувався на перетворення імперії у правову, демократичну країну. Реформування держави, проголошення демократичних свобод, встановлення парламентського ладу та інші фактори, на думку демократів, сприяли б і позитивному вирішенню національного питання, побудові української державності.

Головною метою ліберальні партії проголошували досягнення гуманного демократичного ладу. При цьому демократичний лад міг бути здобутий не тільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (НУП, РУП, УСДРП), а й шляхом національної самоорганізації і проведення адміністративних державних реформ, які ослаблять суперечності між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості.

Програми ліберальних партій пропонували для реформування держави скликати Установчі збори, обрані за допомогою загального, рівного, прямого і таємного голосуванням. Установчі збори повинні: а) законодавчо закріпити свободу і недоторканність особи; б) скасувати всі виключні закони про воєнне становище, положення про посилену охорону та ін.; в) скасувати назавжди використання смертної кари; г) звільнити і відновити у правах всіх покараних за політичними і релігійними злочинами; г) встановити конституційний лад у Російській державі з визнанням за кожним народом та областю права на політичне і культурне самови-

значення, самоуправління в усіх сферах життя в межах своєї території, за дотримання загальноімперських основних законів; д) визначити порядок введення спеціальних статутів для народів і областей у міру їх впровадження реформованими органами місцевого самоуправління і самоврядування.

Ліберали також пропонували утворити двопалатний загальнодержавний парламент, який складався б із Державної думи і Союзної думи. Державна дума мала складатися з представників, обраних загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням без різниці статі, віри і національності. До її повноважень мало належати: 1) вироблення і прийняття загальнодержавних законів, 2) прийняття загальнодержавного бюджету та контроль за діяльністю посадовців усіх відомств з відповідальністю міністрів [4; 7]. Відповідно до світового досвіду, федеративні держави, як правило, мали двопалатний парламент. Саме так схему державного устрою пропонував М. Грушевський у своїх працях: «Українство і питання дня в Росії», «Конституційне питання і українство в Росії» [17; 18].

Федеральну Союзну думу демократи пропонували формувати з депутатів обраних від автономних частин держави. Кожна автономія мала посилати до Союзної думи однакову кількість представників. До остаточного запровадження національно-територіальних автономій членів Союзної думи мали обирати від автономних областей — місцеві сейми, від місцевостей, де ще не введено автономії, — реорганізовані губернські земські збори [16, с. 217—221].

Програми УДП, УРП, УДРП і УПСФ передбачали, що після законодавчого закріплення норм, які визначали повноваження законодавчих органів автономних одиниць, негайно скликати Установчі збори з представників від усього населення України. Українські Установчі збори мали виробити статут української автономії, який би передбачав формування особливого національного представницького органу (сейму). Автономія України повинна гарантуватись основними загальнодержавними законами. Обраний український Сейм отримував би права: а) місцевого законодавства з дотриманням загальноімперських основних законів; б) приймати місцевий бюджет; в) загального розпорядження землями та іншим майном краю; г) відання місцевими шляхами сполучень і тарифами; г) управління освітою; д) охороною здоров'я; е) суспільною безпекою; є) судовою частиною [4].

Ліберали вважали, що для найкращого вирішення устрою української автономії варто прийняти особливим тимчасовим представницьким органом — Українськими Установчими зборами — спеціальний статут, який би закріпив умови формування українського парламенту та основні положення про управління автономією. Націонал-ліберали були переконані, що тільки представники від українського народу мають право приймати подібний правовий документ. Правотворчість українського Сейму мала здійснюватися відповідно до загальнодержавних законів, прийнятих Державною думою і схвалених Союзною думою. З цією метою пропонувалося надати українському парламентові низку повноважень, які чітко вказували б на межі правотворчості українського Сейму у вирішенні питань внутрішньої соціально-економічної політики.

Порівнюючи редакції програм партій, можна помітити зміни у позиції українських лібералів. Цілком можливо, що під час написання чергової редакції ліберали враховували помилки своїх попередників. Наприклад, формулювання вимоги автономії України у програмах УДРП і УПСФ розширено, краще розроблено і підкріплено порадами щодо їх реалізації.

Серед українських ліберально-демократичних діячів переважали помірковані погляди М. Грушевського, а не радикальні — Б. Грінченка [19, с. 35—40]. Орієнтація на автономно-федеративну концепцію М. Грушевського пояснюється

тим, що помірковані провідники українського лібералізму вважали здобуття Україною незалежності дуже далеким майбутнім, а, то й узагалі відкидали таку думку.

Після створення українського парламенту передбачалось створити і вищий орган виконавчої влади — крайовий уряд. Крайовий уряд мав отримати повноваження, визначені українським Сеймом у відповідності до положень, закріплених у спеціальному статуті та інших національних законах. Отже, українські ліберали передбачали створення і найвищого органу виконавчої влади України — крайового уряду, який у своїй діяльності залишався б цілковито підпорядкований українському парламентові.

Соціально-економічні питання, відповідно до програм, повинні вирішуватися крайовим сеймом. Пропонувалося закріпити серед повноважень крайового парламенту пункт про здійснення самостійної національної фінансової та економічної політики, окрім питань загальнодержавного значення. Крайовим урядом має бути організовано: а) доступний усім народний кредит і надано широке сприяння кооперативним формам праці з матеріальною допомогою народного банку; б) торгівля, а також різного роду монопольні підприємства, повинні бути муніципалізовані і загалом перетворені у суспільну власність [11, с. 150]. Ліберали вважали, що прибуткові підприємства і заклади торгівлі потрібно для блага України оголосити загальнокрайовою власністю та усупільнити. На їхнє переконання держава не повинна користуватися монопольним становищем окремих підприємств і не має права наживатися за рахунок народу.

Висновки. Вимоги ліберальних партій містили основні положення щодо української державності і відображали одну зі сторін національної ідеології, яка охопила певну частину українського суспільства в першій чверті ХХ ст. Вони засвідчили становлення ліберальної концепції реалізації національної ідеї, побудованої на засадах поміркованих еволюційних змін. Програмні вимоги вирізнялися значною розробленістю та обґрунтованістю у частині культурно-просвітницьких вимог порівняно з іншими українськими партіями.

Однак, українські ліберали так і не змогли досягнути омріяного ідеалу українського народу — державної незалежності та обмежилися лише вимогою автономії України. Сучасна історична наука має значні перспективи у дослідженні національних вимог українських партій, зокрема, що стосується їх розробки й еволюційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Субтельний О.* Україна: Історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с.
2. Від української демократичної партії // Літературно-науковий вістник. — 1905. — Рік 8. — Т. 30. — Кн. 6. — С. 272—274.
3. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) : Кол. наукова монографія: В 3-х ч / В. Г. Сарбей (ред.); НАН України, Ін-т історії України. — К., 1999. — Ч. 2. — 488 с.
4. От Полтавской «Громады» Украинской демократической партии // Приложение к газете «Полтавщина». — 1905. — № 292. — 27 нояб. — С. 1—4.
5. *Чикаленко Є.* Спогади (1861—1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. — 504 с.
6. Національні процеси в Україні : Історія і сучасність : Документи і матеріали : У 2-х ч. / В. Ф. Панібудьласка (ред.). — К. : Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.
7. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1994. — 560 с.
8. Платформа Української Радикальної Партії. — Львів, 1905. — 16 с.
9. Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК), ф. 320, оп. 1, спр. 395, арк. 77—77 зв., 82—82 зв.

10. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), ф. 66, спр. 232, арк. 1—2.
11. Українська суспільно-політична думка в 20 ст. : Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Солчаник. — Мюнхен : Сучасність, 1983. — Т. 1. — С. 139—142, 147—148.
12. ЦДІАК, ф. 275, оп. 1, спр. 1109, арк. 5—6.
13. ЦДІАК, ф. 336, оп. 1, спр. 1927., арк. 7—7зв.
14. ЦДІАК, ф. 442, оп. 856, спр. 185, арк. 34.
15. Грушевський М. На руїнах / М. Грушевський // 3 біжучої хвилі : Статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — С. 33—43.
16. Христюк П. О. 1905 рік на Україні / П. О. Христюк. — Харків : ДВУ, 1925. — С. 217—221.
17. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // 3 біжучої хвилі : Статті й замітки на теми дня 1905—6 рр. — К., 1907. — С. 5—15.
18. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // 3 біжучої хвилі : Статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — 16—32.
19. Кухарчук О. С., Рафальський О. О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX — початку XX ст. / О. С. Кухарчук, О. О. Рафальський. — Кіровоград : РІА Горн, 1996. — 91 с.

REFERENCES

1. Subtelnyi, O. (1991). *Ukraine : History*. Kyiv : Lybid (in Ukr.).
2. From the Ukrainian Democratic Party. (1905). *Literaturno-naukovy visnyk (Literary and Research Bulletin)*, 30, 6, 272—274 (in Ukr.).
3. Sarbei, V. G. (Ed.). (1999). «Ukrainian question» in the Russian Empire (late XIX — early XX centuries) in 3 parts. Part 2. Kyiv : Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
4. From Poltava «Gromada» To Ukrainian Democratic Party (1905, November 27). *Prilozhenie k gazete «Poltavshchina» (Supplement to the newspaper «Poltava region»)*, p. 1—4 (in Rus.).
5. Chykalenko, E. (1955). *Memories (1861 — 1907)*. New York : UVAN in the United States (in Ukr.).
6. Panibudlaska, V.F. (Ed.). (1997). *National processes in Ukraine : History and Modernity : Documents and Materials* : in 2 parts. Part 1. K. : Vyshcha shkola (in Ukr.).
7. Panchuk, M. I., Goshuliak I. L., & Dibrova S. S. (Eds.). (1994). *National relations in Ukraine in the XX-th century. Collection of documents and materials*. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).
8. Platform of the Ukrainian Radical Party. (1905). Lviv (in Ukr.).
9. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 320, description 1, file 395, sheet 77—77 reverse, 82—82 reverse (in Rus.).
10. National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, fund 66, file 232, sheet 1-2 (in Ukr.).
11. Hunczak, T. , & Solochanyk, R. (Eds.). (1983.). *Ukrainian social and political thought in the 20th century : Documents and Materials*. Vol. 1. Munich: Suchasnist (in Ukr.).
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 275, description 1, file 1109, sheet 5—6 (in Rus.).
13. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 336, description 1, file 1927, sheet 7—7 reverse (in Rus.).
14. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 856, file 185, sheet 34 (in Rus.).
15. Grushevskiy, M. (1907). On the ruins. In M. Grushevskiy, *From a running wave : Articles and notes on the issues of the day, 1905—6* (pp. 33-43). K. (in Ukr.).
16. Khrystyuk, P.O. (1925). *1905 in Ukraine*. Kharkov : DVU (in Ukr.).
17. Grushevskiy, M. (1907). Ukrainian society and issue of the day in Russia. In M. Grushevskiy, *From a running wave : Articles and notes on the issues of the day, 1905-6* (pp. 5—15). K. (in Ukr.).
18. Grushevskii, M. (1907). Constitutional issue and the Ukrainians in Russia In M. Grushevskiy, *From a running wave : Articles and notes on the issues of the day, 1905-6* (pp. 16—32). K. (in Ukr.).
19. Kuharchuk, O.S., & Rafalskyi, O.O. (1996). *Idea of the statehood of Ukraine in the national socio-political thought of the late XIX — early XX century*. Kirovograd: RIA Gorn (in Ukr.).

Ніколаєва Т. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. n_t_m@ ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ТА ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — ПОЧ. ХХ СТ.

Анотація. Аналізуються особливості впливу в пореформений період на національно-культурний розвиток Наддніпрянської України національної буржуазії. Показано умови формування української буржуазії та специфіку її діяльності в Російській імперії за певних обставин політичного розвитку українського суспільства. Досліджено конкретні приклади національно-культурної діяльності українських підприємців, а саме: меценатства та доброчинності, що не лише сприяли культурному розвитку рідного краю, а й зародженню української модерної нації.

Ключові слова: Модерна українська нація, національне питання, доброчинність, меценатство.

Аннотация. Анализируются особенности влияния в пореформенный период на национально-культурное развитие Надднепрянской Украины национальной буржуазии. Показаны предпосылки формирования украинской буржуазии и специфика ее деятельности в условиях политического развития украинского общества. Исследуются конкретные примеры национально-культурной добродетельности, а именно меценатства и благотворительности украинских предпринимателей, что способствовало не только культурному развитию родного края, но и формированию украинской современной нации.

Ключевые слова: современная украинская нация, национальный вопрос, буржуазная прослойка, добродетельность, филантропия, меценатство.

Abstract. It is analyzed the influence of the national bourgeoisie on the national cultural development of Nadnipyrianska Ukraine in the second half of the XX-th century (post-reform period). Authoress shows the conditions of forming and tendencies of realization of charitable activity of Ukrainian entrepreneurs. Among them — insufficient quantity of Ukrainian economic elite (contrary to prevailing of foreign one), where there were only several prominent families — Symyrenky, Tereshchenky, Kharytonenky, Alchevski, Chekalenky; dependence of Ukrainian entrepreneurs from central authorities which stipulated restrained support of them national interests. Besides that — separation between different Ukrainian strata which did not always contribute the consolidation of society. However Ukrainian reality revealed specific examples of the national charitable activities of Ukrainian bourgeoisie dealing with health protection, arts and educational spheres. Charity of Ukrainian entrepreneurs not only favoured cultural level of their native land, but led to origin and development of a modern Ukrainian nation.

Keywords: Modern Ukrainian Nation, national question, bourgeois stratum, charity, philanthropy, charitable activities.

Постановка проблеми. Модернізація економічного життя в другій половині ХІХ ст. потребувала і модернізації суспільного та громадського життя, на чому розумілися більш далекоглядні, енергійні та підприємливі промисловці і купці. З економічного погляду Україна цього періоду була найціннішою колонією Російської імперії. [1, с. 7]. Хоч влада всіляко й ігнорувала національно-адміністративний чинник, та це був період формування модерної української нації. Бездержавна українська нація в пореформеній Російській імперії потребувала всебічної підтримки всіх суспільних прошарків і насамперед буржуазного, що мав економічні можливості для підтримки національної освіти, науки, преси, книговидання, мистецтва. Що спонукало і що заважало українським підприємцям ХІХ ст. надавати доброчинну допомогу нації? Що змушувало сприяти не лише реформу-

* Nikolaeva N. M., Ph. D. in history, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. n_t_m@ ukr.net

SPECIAL ASPECTS OF THE NATIONAL, CULTURAL AND CHARITABLE ACTIVITIES OF UKRAINIAN ENTREPRENEURS IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH — THE EARLY XX-TH CENTURY.

ванню економіки, а й бути меценатами та філантропами для культури власного народу?

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Досліджує національні та культурно-освітні процеси у XIX — на початку XX ряд відомих істориків. Чимало праць присвячено аспектам даної теми в О. П. Реєнта, Т. І. Лазанської, О. М. Доніка, В. Платонова, Н. А. Колосової та ін. Та все ж у питаннях ролі та місця підприємницької ініціативи в сфері українського націотворення в другій половині XIX — поч. XX ст. залишається чимало недостатньо висвітленого і потребує подальшого вивчення.

Мета статті. Адекватний аналіз особливостей національно-культурної та добродійної діяльності українських підприємців у другій половині XIX — поч. XX ст. мав би в багатьох випадках слугувати орієнтиром у вирішенні Українською державою питання розвитку і підтримки національної культури та освіти із залученням до співпраці багатих українців, роблячи добродійність необхідною справою для ведення сьогоденного бізнесу.

Основні результати дослідження. Виділившись з різних соціальних станів — від привілейованого дворянства до колишнього кріпака, українські підприємці активно заявляли про себе: створенням окремих галузей фабрично-заводської промисловості — цукрової, вугільної, залізничної, металургійної та машинобудівної, нових засобів сполучення, різноманітних форм торгівлі, розвитком банківської справи, перебудовою сільського господарства на капіталістичних засадах. Нові галузі потребували культурно-освітнього поступу, свободи підприємництва для представників усіх націй у державі. З'являлись ідеї та національні проекти, які мали на меті реформувати Російську імперію, де було чимало недержавних націй, надавши національні права кожному з її народів. Тому у громадському житті імперії українське національне питання було досить важливим.

Ураховуючи історичні особливості становища українців у статусі власної бездержавності, буржуазний національний прошарок, взявши до уваги досвід європейських держав у прагненні торгово-промислового підприємництва до державотворення, мав би бути провідною економічною силою для творення нації, адже процес націотворення українського етносу та культурно-освітнього розвитку в другій половині XIX ст. у підросійській Україні безпосередньо залежав від підтримки його економічно могутнім буржуазним прошарком. Особливого значення в цьому контексті набуває проблема асиміляції політичної та економічної еліти українського суспільства в колоніальних умовах, та її спроможність чи неспроможність у підтримці національної освіти та культури.

Соціально-економічні перетворення, викликані відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя держави об'єктивно призвели до активізації громадсько-культурної діяльності, легальною формою якої поставало меценатство та благодійність.

Особливістю періоду перших пореформених десятиліть була малочисельність власної економічної еліти, засилля в господарському секторі інонаціональної буржуазії (англо-франко-бельгійського капіталу), що мала пільги для ведення підприємницької діяльності і послаблювала і без того слабкий прошарок місцевих підприємців, що ще не був здатним до конкуренції з іноземним капіталом. Поряд зі значним прошарком західноєвропейських капіталістів, в українській економіці більшу частку становили підприємці єврейського, російського та польського походження. Цьому сприяли особливості історичного розвитку України, її політична залежність від Польщі і Росії, проходження по українських землях так званої «межі єврейської осілості». І коли на Правобережжі серед промисловців домінували поляки та євреї, то на Лівобережжі й Півдні більшість становили російські,

єврейські й інші неукраїнські підприємці. Так, згідно із переписом 1897 р., українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12 %, російські — 38,64 %, польські — 8,97 %, а єврейські — 15,68 %. Відповідно, торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43 % українців, 16,24 % — росіян, 1,03 % — поляків і 63,72 % — євреїв, які після українців (17 005 688 чол.) і росіян (2 767 951 чол.) посідали третє місце за кількістю осіб (1 908 465) серед усього населення України [2, с. 114—115]. Заможним російським купцям-переселенцям були надані значні пріоритети і пільги, що дало їм змогу посісти панівне становище серед місцевого купецтва. Засилля російських купців і поміщиків в Україні, за якими стояла державна бюрократична машина, посилювали позиції російського етносу взагалі і серед підприємців зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо українського та інших етносів, які проживали на українських землях.

Втрата самотнього вільного розвитку, нав'язування чужого, не притаманного духові українців способу життя, що несли із собою експансіоністські імперські сили, стали на заваді активному залученню українського етносу до розвитку підприємництва в пореформений час. Як правило, свої зусилля українці зосереджували переважно на землеробській діяльності. Саме через психологічні, політичні та економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав нечисленну групу буржуазії, до того ж — економічно слабку. Капітали українських промисловців за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних менш важливих для економіки галузях промисловості. Своєю участю в господарській діяльності та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялося лише кілька визначних родин цукрових магнатів — Симиренки, Терещенки, Харитоненки, промисловець у гірничій і металургійній справі О. К. Алчевський. Це вони на кінець ХІХ ст., на думку Райнера Ліндера, хоч і не були чисельно найбільшою групою в українських губерніях, однак за розміром капіталів, набутих у результаті економічної діяльності, розмірами підприємств, кількістю працівників і благодійною діяльністю ні в чому не поступалися російським, єврейським і західноєвропейським діловим партнерам.

Саме нащадки української шляхти стають одним із джерел поповнення в ХІХ ст. підприємницького прошарку, сприяють розвитку торгівлі, перевезень і промислового виробництва, закладеного ще в період Гетьманщини, обмеженого та знищеного за сто років перебування у складі Російської імперії. Основи колоніальної політики не передбачали розвитку державою української культури та освіти, тому активнішими носіями національної культури була провінційна сільська інтелігенція. Та будучи віддаленою від центрів, вона потребувала матеріальної підтримки передусім в організації національної освіти. Цю місію благодійності мали б узяти на себе купці та промисловці, та все ж вони більше усвідомлювали себе єдиною верствою, ніж нацією (маючи національні, релігійні відмінності), особливо — коли це стосувалося їхніх безпосередніх економічних інтересів — власного збагачення. Тому можемо частково погодитися з думкою Райнера Ліндера, що українські підприємці належали до першопрохідців індустріалізації, але не до процесу творення української нації [3, с. 124]. Хоча ватро зауважити, що серед українських підприємців було чимало таких, що підтримували місцеві традиції та обряди, були збирачами історичних пам'яток, організаторів як початкової, такі професійної освіти, що могло сприяти підтримці національної ідентичності.

Виступаючи організаторами й творцями економічного життя, кращі представники молодії буржуазії поступово усвідомлювали тісний взаємозв'язок між осо-

бистим і суспільним багатством, набували значної ваги в справі місцевого самоврядування. Аналізуючи діяльність підприємців-меценатів, що мали в своєму розпорядженні великі кошти, бачимо, що саме ліберально налаштовані промисловці і купці намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах як почесні члени благодійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних та освітніх закладів. І при цьому в обстоюванні суто українських інтересів демонстрували стриманість. Чому?

Безумовно, причиною насамперед була політика самодержавства щодо українського народу, що мала за мету культурну та мовну асиміляцію. Заборона на видання науково-популярних і релігійних книжок українською мовою, проведення театральних вистав українською мовою, викладання нею шкільних дисциплін, вилучення українських книжок із бібліотек, надання переваги росіянам у формуванні педагогічних кадрів для України — це далеко не повний перелік результатів боротьби з українством [4, с. 260—261].

Аналізуючи функціональні ланки меценатства, варто виокремити традиційні форми художнього меценатства: замовлення митцям (причому в різних жанрах, від портретного до побутового), оплата закордонних творчих поїздок художників, купівля творів мистецтва з виставок, широкий спектр колекціонерських інтересів (від археологічних збірок до картин передвижників). Велику роль у становленні й розвитку інституту меценатства на Україні відіграло так зване садибне меценатство, яке набуло ознак відпочивально-рекреаційного комплексу. Так, культурно-мистецький осередок Качанівка родини Тарновських, за словами М. Костомарова, був «вириєм... куди зліталось різне українське вчене, художнє та письменне «птаство» [5, с. 369].

Наявність вільної преси була однією з умов формування модерного суспільства, відіграючи при цьому ключову роль у національному формуванні. Та в полі зору цензури преси завжди перебувало саме національне питання. Після проголошення Валуєвським та Емським указом, згідно з циркуляром ГУД від 24 лютого 1881 року у російськомовній пресі навіть заборонялися дискусії стосовно мовного питання: «Не дозволять к напечатанию статей пропостилюющих мысли о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относятся с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии» [6, с. 12]. Намагання різних українських груп заснувати власний суспільно-політичний часопис на зразок «Літературно-наукового вістника» напостовхувалися на «зброю» царської адміністрації — тимчасове закриття, штрафи, арешти. 18 січня (за ст. ст.) 1907 р., тільки-но вийшло перше число вісника, співробітник київської контори І. Кривецький повідомляв про трус, вчинений у редакції [7, с. 16—17]. За наказом канцелярії генерал-губернатора належалося «слідити строго за «Літературно-науковим вістником» і всіма брошурами та книжками, які проф. Грушевський зі Львова видаватиме під своїм іменем» [7, с. 22]. Та не лише цензура заважала національній пресі. Тиражі тогочасних періодичних українських видань були надто малими. «Киевскую старину» називають енциклопедією українського життя, яка, за спогадами Сергія Єфремова, у 1901 році мала тираж аж 300 примірників. Уся українська преса була дотаційна і потребувала спонсорської допомоги, якої було небагато, тому, як вважає І. Гірич, українські доброчинці-меценати різнилися, бо за будівництво лікарень та нічліжок Терещенки і Бродські одержували від імперії нагороди, а за фінансування української преси В. Симиренко мав лише неприємності від поліції [8, с. 73].

На початку XX ст., коли «українське питання» постало в центрі суспільного життя, Є. Х. Чикаленко клопотався перед владою про видання в Києві малоросійською мовою щомісячного політико-економічного і літературно-наукового журналу «Нове життя» і щоденної газети «Громадська думка» («Рада»). Фінансування «Громадської думки» здійснювалося його зусиллями і коштами М. Аркаса, В. Леонтовича, В. Смиренка. Наскільки широко простягалися інтереси Є. Чикаленка, настільки він мав активну життєву позицію, сильний і бадьорий дух, про що свідчить його листування з М. М. Коцюбинським, І. Ю. Репіним, Д. І. Яворницьким та іншими діячами культури й національно-визвольного руху. Перебуваючи під наглядом поліції, він не мав змоги виявляти громадську активність, тому впливав на селян власним прикладом (зокрема і мовною поведінкою своєї родини, всі члени якої розмовляли українською). Коли померла восьмирічна донька, він вирішив, що найкраще «вшанувати її пам'ять чимось корисним для громадянства», і заснував премію «За найкраще написану історію України в одному томі, призначену для середнього читача приблизно з освітою народного учителя». А згодом виділив 25 тис. крб. на будівництво у Львові Академічного дому — гуртожитку для студентів із Наддніпрянщини. «Розмова про сільське хазяйство» Євгена Чекаленка вийшла в Одесі 1897 року. Довелось аж п'ять років добиватись видання брошури у формі розмови із селянином про ефективні методи агрономії, що написана українською мовою. (Лише після дозволу самого міністра внутрішніх справ Росії.) [9, с. 7].

«Любити Україну треба не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені» — відомий афоризм Є. Чикаленка, що став його внутрішнім імперативом. У Чикаленка з'явилася велика мета, і відтепер їй цілковито підпорядковувалися його енергія, інтелектуальні, організаційні та фінансові можливості. 1899 року він придбав маєток у селі Кононівка на тодішній Полтавщині, а сам перебрався до Києва. Для Миколи Лисенка, Сергія Єфремова, Михайла Старицького, Володимира Винниченка... маєток Чикаленка став місцем зустрічей однодумців, довірливих розмов, відпочинку, творчості. Саме тут кілька разів гостював Михайло Коцюбинський, який 1908 року присвятив «кононівським полям» свій маленький прозовий шедевр «Intermezzo». Тут ставилися домашні вистави, що збирали велику глядацьку аудиторію. А Чикаленко продовжував свої, сказати б, соціально-педагогічні експерименти, привчаючи селян господарювати, по суті, намагаючись формувати з них той «середній клас», на який він покладав надії і в часи української революції.

Василь Степанович Кульженко — видавець і відповідальний редактор журналу «Искусство и печатное дело» (у 1911 р. виходив під назвою «Искусство») [10, с. 1]. Відома людина у літературно-художньому світі і небайдужа щодо майбутнього розвитку українського суспільства. Кульженко входив до Київського літературно-артистичного товариства, заснованого українською інтелігенцією для пропаганди ідей національного руху, що розгортався в Україні на початку XX ст. Зокрема, під час святкування 35-річчя літературної діяльності І. С. Левицького у 1904 р., товариство, вимагаючи надання політичних свобод, піднімало питання про вільний розвиток української мови і літератури. До нього, поряд з професорами Університету св. Володимира М. Довнар-Запольським, І. Лучицьким, входили сестри Косачі — Леся й Ольга, М. Лисенко, І. Стешенко, Є. Чикаленко та ін. [10, с. 5].

Г. Г. Маразлі спонсорував наукову роботу і видання книжок. Наприклад, у середині 1880-х рр. до нього звернувся відомий історик А. О. Скальковський по допомогу у третьому виданні його відомої праці, присвяченої історії Запорозької Січі в останній період її існування. Це дослідження історика було відзначено почесним відгуком Петербурзької Академії наук. Завдяки фінансовій підтримці Маразлі чергове видання книги було здійснено в 1885—1886 рр. У передмові до неї

А. О. Скальковський зазначив: «Теперішнє видання моєї книги завдячує освіченій і дружній до мене увазі одного з членів Одеського товариства історії і старожитностей Г. Г. Маразлі, пристрасному любителю вітчизняного опису побуту, котрий надав мені всю необхідну фінансову допомогу для виправлення, доповнення і видання історії останнього коша «Славного войска Запорожского Низового» [11, с. 10—11].

Фінансова база українського відродження передбачала не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Саме такою є постать Василя Смиренка, відомого цукрозаводчика і мецената (1835—1915), якого у колах української інтелігенції називали Великим Хорсом — є, можливо, найвагомішою у фінансовому сприянні формування українського національного руху. Саме за його підтримки стали реальними численні національно-культурні проекти 1870—1910-х років. Так, ще замолоду, будучи членом Старої Громади, в часи тяжкого тиску на українську мову та культуру мало яке українське видання на Наддніпрянщині виходило без допомоги Василя Смиренка. Він протягом багатьох років підтримував газети «Рада», «Громадська Думка», «Літературно-науковий вістник». Навіть його виробничо-комерційна діяльність сприяла популярності українського національного товару: перший мармелад у Російській імперії було зроблено на цукроварні Смиренка в Сидорівці. Виробництво пастилки «Українська» успішно експортували за кордон [12, с. 35].

Василь Смиренко дуже любив український театр і тому посприяв утворенню аматорського колективу на Сидорівському цукровому заводі, що став одним із найкращих тоді в Україні. Керував ним відомий громадівець Й. Руденко. До трупи, крім місцевої молоді і робітництва, входили також: М. П. Старицький, М. К. Заньковецька, Г. П. Борисоглібська. Дмитро Антонович (активним учасником якого був і сам) у книзі «Історія українського театру» високо оцінив досягнення Сидорівського театру [12, с. 37].

Смиренко мав намір заснувати у с. Сидорівці народну школу на зразок Мліївської, але відмовився від цього наміру, бо уряд не дозволив вести викладання українською мовою. Намагання Василя Федоровича донести Європі знання про Україну, про український національний рух вилилось у фінансуванні Одеської Громади задля видання журналу німецькою мовою «Рутеніше рев'ю» Р. Сембратовичу, а В. Кушніру — «Україніше рундшау» [13, с. 146]. Фінансування «Киевской старины» сягнуло 35 тисяч карбованців (25 років). За його кошти вийшла низка українських книжок, серед яких кілька видань «Кобзаря» Тараса Шевченка. Так, коштом Київської Старої Громади, зокрема М. Лисенка, М. Старицького, В. Ф. Смиренка видано двотомний «Кобзар» 1876 р. у Празі. Пізніше В. Ф. Смиренко передав Петербурзькій Громаді 1800 рублів на видання «Кобзаря» 1907 р. В. Смиренко допомагав також окремим письменникам, зокрема М. Коцюбинському, Б. Грінченку, І. Шрагові. Із листування М. Коцюбинського з дружиною дізнаємося про те, що «Товариством допомоги українській науці» письменнику було призначено літературну стипендію, яку спонсорували В. Ф. Смиренко та Є. Чикаленко. Євген Харлампійович зазначав: «...Якби не В. Ф. Смиренко, то й Коцюбинському ми не могли б давати більше 500 рублів на рік». До того ж, коли письменник перебував у лікарні, Василь Федорович неодноразово навідував його і допомагав матеріально. Він фінансував працю О. Кістяківського «Права, по котрим судиться малороссийский народ», допомагав П. Чубинському [14, с. 6]. Розуміючи, що головне — культурні підвалини нації, Смиренко вніс 100 тис. крб. для купівлі будинку і заснування Наукового товариства імені Т. Шевченка... Усе своє добро (а маєтності Смиренка оцінювалися приблизно в 10 млн крб.) він заповів на українські культурні цілі, зокрема й будинок на Трьохсвятительській, де після

смерті дружини Смиренка мало розміститися Українське наукове товариство [15, с. 165]. Після смерті Василь Смиренко залишив «Товариству для підмоги українській літературі та науці» 300 000 карбованців. Мемуаристи часто згадують слова Василя Смиренка: «Кожен мусить робити те, до чого вдатний. А нащо б я силувався так заробляти? Якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював», — казав він Леонтовичу [14, с. 6].

Українські підприємці підтримували «малоросійські» традиції, завдяки чому вони стали елементом їхнього світу символів. Микола Артемійович Терещенко влітку 1901 р. замовив у відомого українського художника М. Мазаракі 34 портрети гетьманів, полковників та інших малоросійських діячів. Повідомлення про це в газеті «Киевлянин» засвідчило, що цей символічний акт безперечно мав і громадський резонанс. Це такою самою мірою стосувалося й фінансової підтримки на спорудження пам'ятника Шевченку в Києві, наданої у вересні 1909 р. Київській міській управі Олександром Терещенком, сином Миколи Артемійовича. Проте під тиском імперської влади та проросійських сил крамольного Кобзаря в дожовтневий Київ не пустили [16, с. 266]. Зробив значне пожертвування П. І. Харитоненко і на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Відомий російський скульптор С. Т. Коненков так писав про цей монумент: «Весною 1913 р. я вперше побачив мікешинського «Богдана» на Софійській площі в Києві. Споруджений у 1888 р. на народні кошти, пам'ятник ніби сам по собі виріс на стародавній площі, і важко уявити, як могла обійтися Софійська площа без цього прекрасного пам'ятника» [1, с. 151].

У мемуарах Х. Д. Алчевської «Передуманное и пережитое» записано: «Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди» [18, с. 45]. До 1870 р. жіноча недільна школа працювала напівлегально вдома у Алчевської. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. В школі навчалося до 250 учениць, а вік деяких з них досягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним академіком О. М. Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Тут розмістилися чимала бібліотека, набір навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський та ін. [18, с. 80—81.] Сама Х. Д. Алчевська викладала в школі українську мову і літературу, пропагувала твори Т. Г. Шевченка, брала участь у підготовці тритомного видання «Що читати народу», яке вийшло у Санкт-Петербурзі протягом 1888—1906 рр. Велику роль у справі освіти народу відіграла «Книга дорослих», яка була створена колективом недільних шкіл під керівництвом Х. Д. Алчевської (вперше книга вийшла друком у 1899 р.) [19, с. 125]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич, О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний та ін. У харківській садибі Алчевських 1899 р. був установлений перший в Україні і другий у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку [20, с. 9].

Аналізуючи джерела, можна помітити ще одну особливість розвитку національного відродження цього періоду, відзначені І. Ю. Суровцевою, що в осередку українських діячів були значні соціальні розходження. Було навіть певне неприйняття українською інтелігенцією результатів діяльності Терещенків та Харитоненків. Ідеться про характер меценатства: благодійно-просвітницький, який символізував культурницький період в українському національному відродженні та соціально-політичний, який відповідав політичному етапу українського національно-визвольного руху. Українська інтелігенція надавала велику роль моральності в походженні багатства меценатів. Процеси соціального розшарування між різними представниками українського національного руху не сприяли консолідації

української нації. Водночас вихід на історичну арену різних типів меценатів можна вважати частиною українського національного відродження як процесу становлення української нації, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту [21, с. 13].

Висновки. Особливостями національно-культурної та доброчинної діяльності українських підприємців у другій половині XIX — поч. XX ст. були:

- малочисельність власної економічної еліти та засилля в господарському секторі інонаціональної буржуазії, що мала пільги для ведення підприємницької діяльності. Найбільші можливості для підприємницької діяльності на українських землях мали російські поміщики та дворяни;

- залежність від влади українських підприємців, які активно впливали на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах, але в обстоюванні суто українських інтересів демонстрували стриманість;

- соціально-політичний етап національно-визвольного руху, розшарування між різними представниками українства не завжди сприяло консолідації суспільства, де за основу іноді бралось походження багатств меценатів;

- на відміну від західноукраїнських меценатів, які віддавали перевагу створенню філантропічних фондів саме за національною ознакою, наддніпрянські діяли в руслі фінансування будівництва корпусів навчальних закладів, запровадження іменних стипендій, головування в опікунських радах, де об'єднуючим чинником поставала активна приватна ініціатива. Лише з появою В. Симиренка та Є. Чикаленка розпочався якісно новий етап у розвитку саме українського меценатства;

- українське меценатство вирізнялось вірністю духовним заповітам, міцними родинними традиціями добрودійності на базі релігійних норм, перетворенням окремих маєтків на художні та освітянські центри.

Як бачимо, відбувся вихід на історичну арену різних підприємців-меценатів, серед яких була когорта національно-патріотично налаштованих, що сприяла процесу становлення української нації. Фінансова підтримка українського національного відродження, а саме фінансування соціально-культурних заходів, у яких національна ідея виступала як формотворчий чинник української культури, та перетворення етнічно мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну націю як і 100—150 років тому, так і тепер передбачає не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Було б непогано на державному рівні ширше популяризувати традиції добрودійництва, а засобом масової інформації показувати збережені надбання національної благодійності, пропагувати досвід сучасних меценатів, ввести у ЗМІ рубрику «До уваги благодійників», в якій подавати інформацію про об'єкти національно-культурної галузі, що потребують першочергового піклування.

Література

1. *Реєнт О. П.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861—1914 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 365 с.
2. *Лазанська Т. І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. Лазанська // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: 36. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — Вип. I. — С. 114—136.
3. *Райнер Л.* Підприємці і місто в Україні, 1861—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О. М. Доніка. — К. — Донецьк: Промінь, 2008. — 496 с.
4. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник / упоряд. І. Кресіна; ред. Ф. Панібудьласка. — У 2 ч. — К.: Вища школа, 1997. — 583 с.

5. Ніколаєва Т. М. Меценат української культури В.В.Тарновський (молодший) /Т. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 36. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010 р. — Вип. XVII. — С. 368—373.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 293, оп. 1, спр. 552, 292 арк.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1235, спр. 567.
8. Гірич І. Київ в українській історії / І. Гірич. — К.: Смолоскип, 2011. — 304 с.
9. Гірич І. Дзеркало свідомості. Українська преса на поч. XX ст. — Український тиждень. — 2013. — № 7 (275) — 14 лютого.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУ), ф. 295, оп. 1, спр. 152, арк. 5.
11. Історія Одеси / під ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.
12. Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко — меценат української культури / Г. Білоцерківська // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 3. — С. 35—38.
13. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX — поч. XX ст.) / Т. Ніколаєва. — К.: КНЕУ, 2010. — 208 с.
14. Панченко В. Великий Хорс. — День. — 2013. № 8. — 18 січня.
15. Історія міст і сіл Української РСР: Херсонська область / редкол.: Касьяненко О.Є. та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1972. — 687 с.
16. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 314 с.
17. Коненков С. Т. Воспоминания. Статьи. Письма. В 2-х кн. / С. Коненков. — М.: Изобразительное искусство, 1984. — Кн. 1: Мой век. — 280 с.
18. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX — середина XX століття) / Л. Шумрикова-Карагодіна. — 2-е вид. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — 212 с.
19. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М. Мухін. — К.: Вища школа, 1979. — 184 с.
20. Генік С. 150 видатних українок / С. Генік. — Івано-Франківськ: Лілея, 2003. — 235 с.
21. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — історія України / І. Суровцева. — Донецьк, 2006. — 19 с.

REFERENCES

1. Reyent, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). *Farming in Ukraine and the global food market (1861-1914pp.)*. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
2. Lazanska, T.I. (2000). Costs of Entrepreneurs of Ukraine on ensuring the social needs of the working class in late 19-th century. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX — pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of the XIXth — beginning of the XXI centuries, 1*, 114—136 (in Ukr.).
3. Rainer, L. (2008). *Entrepreneurs and a city in Ukraine, 1861—1914. (Industrialization and social communication in southern Russian Empire)*. Kyiv — Donetsk: VPP Promin (in Ukr.).
4. Kresina, I., & Panibudlaska, F. (Eds.). (1997). *National processes in Ukraine. History and modern times. Documents and materials*. In two parts. Kyiv: Vushcha shkola (in Ukr.).
5. Nikolaeva, T.M. (2010). V. Tarnowskyi (Junior) as a benefactor of Ukrainian culture. *Problemy istorii Ukrayiny XIX — pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of the XIXth — beginning of the XXI centuries, XVII*, 368—373 (in Ukr.).
6. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 293, description 1, file 552, 292 sheet.
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 1235, file 567.
8. Giryach, I. (2011). *Kyiv in the Ukrainian history*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
9. Giryach I. (2013, February 14). Mirror of consciousness. The Ukrainian press at the beginning of 20-th century. *Ukrayinsky tyzhden (Ukrainian week)*, 7(272) (in Ukr.).
10. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 295, description 1, file 152, 5 sheet (in Rus.).
11. Stanko, V. N. (2002). (Ed.). *History of Odesa*. Odesa: Druk (in Ukr.).

12. Bilotserkivska, G. (2007). Vasyl Fedorovych Symyrenko — benefactor of Ukrainian culture. *Biblioteknyy visnyk (Library Bulletin)*, 3, 35—38 (in Ukr.).
13. Nikolayeva, T. M. (2010). *Entrepreneurs in the cultural and educational sphere of Ukraine (the last third of the XIX-th — beginning of the XX-th century)*. Kyiv: KNEU (in Ukr.).
14. Panchenko V. (2013, January 18). Grand Khors. *Den (Day)*, 8 (in Ukr.).
15. Kasyanenko, O. Y. et al (Eds.). (1972). *The history of cities and villages of the Ukrainian SSR: Kherson region*. Kyiv: Chief editorial board of URE (in Ukr.).
16. Donik, O. M. (2004). *Tereschenko's family in the history of charitable activities*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
17. Konenkov, S. T. (1984). *Memorials. Articles. Letters*. In two books. Book 1: *My age*. Moscow: Izobrazitelnoe iskustvo (in Rus.).
18. Shumrykova-Karagodina, L. P. (2003). *Famous Ukrainian women and their contribution into the development of national and world science (second half of the XIX-th century — middle of the XX-th century)*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk University Press (in Ukr.).
19. Mukhin, M.I. (1979). *Pedagogical views and educational activities of Alchevska H.D.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).
20. Henyk S. (2003). *150 Famous Ukrainian women*. Ivano-Frankivsk: Lileya (in Ukr.).
21. Surovtseva I. Y. (2006). *Charging activities in Ukraine in second half of the XIX-th — beginning of the XX-th century*. Abstract of thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. Donetsk National University. Donetsk (in Ukr.).

УДК: 348.07

Омельчук В. В.*,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника,
Київ, Україна. zogu@ukr.net

ІКОНОБОРСТВО У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ МОДЕЛІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація. Розглянуто вплив іконоборства на політико-правову модель Візантійської імперії. З'ясовано обставини уваги держави до іконоборства, зумовлені суперечностями між управлінсько-регулятивною діяльністю держави та інтересами церковної ієрархії. Показано роль іконоборства в модернізації системи управління Візантійської імперії, політиці влади на підпорядкування Східної Церкви державному апарату, в реалізації державного контролю, формуванні ідеологічних постулатів відповідно до соціальних проблем держави.

Ключові слова: іконоборство, політико-правова модель, церковно-канонічне право, норма, симфонія, Церква, імператорська влада, державне управління.

Аннотация. Рассматривается влияние иконоборчества на политико-правовую модель Византийской империи. Выясняются обстоятельства внимания государства к иконоборчеству, определяемые противоречиями между управленческо-регулятивной деятельностью государства и интересами церковной иерархии. Показывается роль иконоборчества в модернизации системы управления Византийской империи, политике власти на подчинение Восточной Церкви государственному аппарату, в реализации государственного контроля, формировании идеологических постулатов соответственно социальным проблемам государства.

Ключевые слова: иконоборчество, политико-правовая модель, церковно-каноническое право, норма, симфония, Церковь, императорская власть, государственное управление.

Abstract. Ideological and political essence of iconoclasm as a specific trend of religion and its impact on political and legal model of governmental policy of supreme authority of Byzantium Empire is analysed. Author defines circumstances of a special attention of the state to iconoclasm under certain period of development of Byzantium Empire — a factor, provoked by growing contradictions between administrative and regulative activities of the

* Omelchuk V. V., Ph.D. in History, Leading Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. zogu@ukr.net

ICONOCLASM IN POLITICAL AND LEGAL MODEL OF BYZANTIUM EMPIRE

state authority and interests of the Church hierarchy, first of all big monasteries; reveals the role of iconoclasm in the process of modernization of legal and political models of Byzantium Empire, as well as in the policy of Emperors power aimed at submitting of interests of Eastern Church (Patriarch of Constantinople) to state apparatus. Among the problems under discussion is the role of iconoclasm in realization and strengthening of the state control of Byzantium Empire, its influence upon modernization process of ideological postulates of the state done according to renewed social relations of the state.

Keywords: Keywords: iconoclasm, political and legal model, church canonical right, norm, symphony, Church, emperor's power, state administration.

Постановка проблеми. Іконоборство виступило важливим чинником модернізації політико-правової моделі Візантійської імперії. Насамперед ці зміни пояснюються прагненням підпорядкувати Східну церкву інтересам державного апарату, поставивши під контроль уряду як Константинопольського Патріарха, так і найбільші монастирі, реформувати ідеологічні постулати відповідно до нових суспільних викликів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Помітну увагу приділила проблемам взаємин держави і Церкви у період іконоборства західна наука. Оскільки папство у суперечці навколо ікон обстоювало іконошанування, лютеранські церковні історики XVI ст. у своїх «Магдебурзьких центуріях» уперше за багато століть церковного засудження намагалися його реабілітувати. Представники лютеранства вважали діяльність іконоборських імператорів відповідною духу справжнього християнства. Натомість католицькі дослідники Ц. Бароній і Л. Мембур вбачали у іконоборцях попередників Лютера. Протестантські історики Церкви Фр. Шпангейм і Жак Банаж проводили апологію іконоборства [1, с. 199—200]. Європейських дослідників згодом зацікавила внутрішньополітична боротьба між іконоборцями та іконошанувальниками, її вплив на зовнішньополітичну діяльність візантійського уряду. Англійський візантиніст Дж. Бьюрі навіть провів аналогію між політикою імператорів-іконоборців і клерикальними заходами канцлера Бісмарка у Німеччині [1, с. 207].

У радянській історичній науці підкреслювалася політична вага Візантійської Церкви та її конкуренція зі світськими землевласниками. О. Вайнштейн наголошував, що Візантійська Церква збільшувала свою могутність шляхом визиску широких селянських мас [2, с. 179]. Радянський історик розглядав іконоборство як форму боротьби уряду проти монастирського землеволодіння і привілеїв [2, с. 188]. Запеклі наукові дискусії між романістами та германістами, які позначилися на розвитку вітчизняної медієвістики, супроводжувалися вкрай суперечливими підходами щодо становища Церкви в імперії. На відверті відмінності між цими двома феодальними силами звернув увагу вже Ф. Успенський, розглядаючи іконоборський рух як боротьбу імператорів з дедалі більшими могутністю монастирів та їхнім землеволодінням. Однак М. Сюзюмов довів, що це не було пов'язано з потребою конфіскації монастирсько-церковних земель, оскільки у VIII ст., коли започатковувався іконоборський рух, питома вага таких земель не була критичною. Дослідник наголосив, що цей релігійний рух спочатку регіональна (провінційна) еліта, а потім і військова верхівка імперії використали для зниження авторитету столичної знаті [3, с. 9—10]. Г. Літаврін зауважив активну іконоборську діяльність Льва III Ісавра (717—741 рр.) [4, с. 114]. Український учений І. Шевченко звернув увагу на особливості джерел іконоборської доби [5].

Як вітчизняні, так і закордонні дослідники звернули увагу на вагому роль державного апарату у внутрішньоцерковній боротьбі. Приміром, А. Удальцов пов'язував іконоборство та наступ імператорської влади на монастирі з потребами зміцнення військової організації та сил держави [6, с. 54]. З. Удальцова пояснювала ідеологічну боротьбу проти пошанування ікон у Візантії прагненням імперато-

рів Ісаврійської династії підняти престиж центральної влади та послабити вплив церковних ієрархів і монастирів у державі [7, с. 83].

Д. Афіногенов спеціально присвятив своє дослідження статусу Константинопольського Патріархату напередодні та у ході розгортання іконоборського руху [8]. Дослідник аналізує політичну ситуацію у державі напередодні відновлення іконошанування. На його думку, прощення імператора-іконоборця Феофіла у 842 р. стало однією з передумов примирення двох ворогуючих угруповань [9]. Впливу іконоборства на процеси у візантійських володіннях у Криму приділили увагу кримські дослідники Г. Герцен та Ю. Могаричев [10]. Перебігу іконоборського руху та його впливу на систему державного управління Візантійської імперії приділили увагу і західні вчені, зокрема Воррен Т. Тредголд [11]. Дослідник звернув увагу на тогочасні культурні, релігійні, соціальні, економічні процеси та зовнішні чинники іконоборства [12]. Значну увагу проблемі іконоборського руху присвятили вчені балканських держав, зокрема сербський єпископ Йован Пуріч [13]. Окремих аспектів окресленого явища торкався і автор в аналізі статусу окремих церковних інститутів у політико-правовій моделі Візантійської імперії [14—18].

Мета статті — визначення впливу іконоборства на процес і форму державного управління Візантійської імперії. Даний процес автор дослідження трактує як тимчасовий відхід від засад симфонії (уголосності дій світської та церковної влад), які чітко простежуються вже за правління імператора Юстиніана.

Основні результати дослідження. Масштабні зміни у Візантійській імперії, зумовлені новими зовнішніми і внутрішніми викликами і загрозами, зумовили потребу в реформуванні церкви та її постулатів. Особливо гучний політичний та ідеологічний резонанс викликали церковні реформи перших Ісаврів. Іконоборчий рух (726—843 рр.), який істотно підірвав позиції Константинополя усередині країни та на зовнішньополітичній арені, став наслідком відкритого зіткнення Церкви і держави, які до цього діяли у злагоді. Дедалі більша політична могутність Східної Церкви, оперта на її масштабні землеволодіння, перетворювалася у небезпеку для державного бюрократичного апарату. Прагнення перших Ісаврів послабити позиції найвищого духовенства і монашества набрало форми іконоборчого руху. Культ ікон, мощей, священних реліквій був могутньою зброєю у руках Східної Церкви, забезпечуючи вплив на широкий загаль та непогані прибутки. Іконоборство у цих умовах було проявом боротьби військової і землевласницької еліт за обмеження позицій Церкви, насамперед найвищого духовенства і монастирів, у системі державного управління. Важливим інструментом наступу держави став перерозподіл церковного майна і земельних володінь. Водночас акти, які приймалися проти іконоборців, слід розглядати окремо у загальній системі нормативно-правових актів щодо єретиків [19].

Ці зіткнення викликали розходження світоглядного характеру. Вже ересі IV—VII ст. (несторіанська, монофелітська і монофізитська) піддавали сумніву доцільність пошанування ікон. Іконоборчі ідеї ранніх ересей відображали протест широкого загалу проти розкошів найвищого духовенства та верхівки монашества. Найбільше поширення єретичні рухи набули у Малій Азії та Вірменії [20, с. 101]. Саме у Малій Азії спочатку створилося та закріпилося впливове угруповання іконоборців [21, с. 221]. Богословську полеміку з іконошанувальниками вели високоосвічена світська і духовна еліти. На населення східних провінцій мало вплив і поширення ісламу [20, с. 101]. Зауважимо, що у державі Омейядів уже напередодні розгортання іконоборчого руху були вжиті заходи щодо протидії шануванню ікон [21, с. 221]. Невипадково візантійські імператори-іконоборці намагалися присвоїти собі прерогативи патріархів і виступати у ролі халіфів. Ініціатор

іконоборства Лев III стверджував, що він «цар і разом з тим ієрей». Його противники називали імператора «саракінофілом», тобто «мусульманствующим» [22, с. 418]. До нас дійшов і ряд перекладів Еклоги арабською мовою [23, р. 15].

Імператорська влада була втягнута в збройну міжконфесійну боротьбу усередині Візантії. Напередодні розгортання цього руху пройшов п'ятий-шостий Трулльський собор (691—692 рр.), який присвятили насамперед внутрішньоцерковним порядкам. Заборонялося вміщувати на підлозі зображення хреста й Ісуса Христа. У 724 р. проти вшанування ікон виступив ряд церковних діячів, насамперед малоазійських єпископів [24, с. 122—123]. Наступного, 725 р., василевс виступив з рядом проповідей, у яких вказував на випадки порушень з боку іконодулів (іконошанувальників) [25, с. 162]. Імператор Лев III Ісавр поступово обирає більш жорстку позицію і у 726 р. відверто підтримав іконоборських єпископів [24, с. 122—123]. Натомість іконоборська політика влади зіткнулася з опором Константинопольського Патріарха Германа. Він відмовився підтримувати подібні новації Льва. На вимогу імператора видати едикт щодо засудження іконошанування церковний ієрарх послався на потребу прийняття його Вселенським Собором, а згодом і взагалі звинуватив владу у ересі. Проте це не зупинило іконоборців (ікономахів, іконокластів, іконокаустів) [26, с. 899—901]. Показовим було знищення у 726 р. зображення Христа над Халкськими воротами, основним входом у палац. Його замінили хрестом і написом, що прославляв імператорську владу і значення імператора як противника ікон [27, с. 89]. Дії імператора викликали вуличні заворушення і вбивство імператорського посланця. Іконоборські кроки імператора викликали збройний виступ проти нього у фемі Еллада. Узурпатор виступив звідси з флотом на Константинополь [21, с. 222].

17 січня 730 р. Лев III зібрав засідання Синкліту, запропонувавши підписати окремий едикт проти іконошанування. Ця пропозиція була зроблена і Патріарху Герману, який рішуче відмовився. Проте це не зупинило імператора [28, с. 53]. Заборону пошанування ікон оформили державним актом [24, с. 122—123]. Усі ікони підлягали знищенню, а за вчинення опору непокірних мали арештовувати і карати [25, с. 163]. Прихильник іконошанувальників Константинопольський Патріарх Герман у 730 р. за наполяганням імператора був скинутий з престолу [20, с. 102]. Проте розгортання іконоборства зустріло опір значної частини духовенства та населення східних і західних провінцій імперії. Іконошанувальників підтримало і впливове синайське монашество [29, с. 374—375].

Син Льва III Константин V Копронім підкріпив цю політику постановою Церковного Собору 754 р. [24, с. 122—123]. Розпочавшись 10 лютого в імператорському палаці у Іерії на малоазійському березі Босфора, він тривав до 8 (за М. Сюзюмовим до 27 [28, с. 58]) серпня, коли завершився у Влахернській церкві у Константинополі [21, с. 232—233]. У Соборі взяли участь понад 300 єпископів, проте патріарші кафедри Східної церкви представлені не були [26, с. 899—901]. Не взяли участь у Соборі представники Римського Папи [30, с. 23—24]. 388 учасників Собору підписали рішення, згідно з яким іконопоклоніння визначалося наслідком підступів сатани [28, с. 58]. Воно проголошувалося «еллінською», язичницькою ерессю, а його захисників піддали анафемі. Шанування ікон заборонялося як у храмах, так і в приватних будинках [20, с. 102]. Порушники цих настанов прирівнювалися до прихильників Арія, Несторія і Євтіхія. В одній з постанов навіть монашество було визнано оманю.

Це стало поштовхом до розгортання нової кампанії проти ікон та іконошанувальників [31, с. 313]. Опір монахів викликає репресії, і значна їхня частина змушена була рятуватися втечею на околиці, зокрема у візантійських володіннях у Криму [32, с. 45]. Іконошанувальники масово вирушають і в інші периферійні райони

імперії, насамперед до Апулії і Калабрії, на Крит і Кіпр [31, с. 313]. Здійснюються кроки щодо поширення іконоборства у розташованих у столиці та провінціях військах. Щоб забезпечити їхню лояльність, імператор Константин V Копронім привів до присяги армію, зобов'язавши вояків відмовитися від поклоніння іконам [27, с. 89]. Монастирі перетворювали на казарми, монахів примушували брати шлюб, монастирські землі підлягали конфіскації. У Фракійській фемі у Малій Азії за наказом імператора всі монастирі, як чоловічі, так і жіночі, були продані разом з усім майном, а виторг відправили до столиці [33, с. 217].

Іконошанувальників висилали на кордони імперії, де вони також зазнавали репресій. Так, за Константина V за поклоніння іконам до Херсонес вислали одного із солдатів. Через загрозу вбивства він змушений був рятуватися втечею до Хозарії [10; 34, с. 104]. Частина іконошанувальників після прийняття іконоборчих едиктів емігрувало до Італії [35, с. 45], причому прагнули вони не до Равенни, а до Південної Італії та Риму, де контроль з боку Візантії був слабшим. Проте навіть у Равенні прихильників іконоборської політики Льва III Ісавра виявилася меншість [36; 35, с. 48].

Зауважимо, що Лев III і Константин V Копронім бачили в іконоборцях своїх внутрішніх союзників [24, с. 122—123]. Натомість, підтримку іконошанувальникам надали міська сановна знать і столична торговельно-реміснича верхівка, занепокоєна зростанням впливу військових кіл. Монашеству також вдалося організувати виступи проти іконоборців у європейських володіннях імперії [37, с. 133]. Одним із центрів опору іконоборцям стали столичні монастирі, зокрема Студитський монастир у Константинополі. Розквіт його діяльності припав на ігуменство у ньому Феодора Студита (759—826 рр.) [27, с. 90].

Своєю чергою військово-служива фемна знать, спираючись на підтримку імператорів Ісаврійської династії (717—802 рр.), вимагала передачі їй монастирських та церковних земель володінь, обмеження прав духовенства та пов'язаних з ним сановних вельмож [38, с. 135]. Найжорстокіша боротьба розгорілася у столиці, де Константинопольський Патріарх Микита у 768 р. наказав знищити у всіх церквах міста зображення святих, виконані на стінах у мозаїці чи восковими фарбами, замінивши їх орнаментами, зображеннями рослин і тварин [27, с. 90]. Політику іконоборства, хоча й у поміркованіших формах, продовжував Лев IV Хозар (775—780 рр.) [26, с. 899—901]. Проте вже за його життя дружина імператора Ірина надавала усіляку допомогу іконошанувальникам. З новою силою вона розпочала свою боротьбу з іконоборцями після смерті Льва IV Хозара 8 вересня 780 р. Ірина проголосила себе регентшею [25, с. 168] при неповнолітньому синові Константинові VI (780—797 рр.). Боротьба з іконами тривала з перемінним успіхом. Унаслідок дій імператриці Ірини домінувати при імператорському дворі стали ортодоксальні церковні ієрархи та монашество [20, с. 102]. Після зведення на Патріарший престол Константинополя Тарасія у 784 р. почалася підготовка Собору, який би відновив іконоборство [26, с. 899—901]. 17 серпня 786 р. у Константинополі за участі представників трьох східних патріархатів і делегатів з Риму цей Собор відкрився [25, с. 169]. Проте військо, опертя іконоборців, рішуче виступило проти поновлення іконошанування, що змусило владу розпустити учасників Собору [26, с. 899—901]. Щоб уможливити проведення нового Собору, імператриця пустила чутки про підготовку вторгнення арабів у східні провінції [36, с. 208]. Після цього ряд вірних іконоборцям частин вивели зі столиці та прилеглих областей, окремі взагалі було розпущено. Натомість до столиці стягли вірні частини, насамперед з Фракії [28, с. 62].

Підготовка відновлення іконошанування тривала, влада почала пошук союзників усередині табору іконоборців [29, с. 899—901]. У травні 787 р. імператриця

розіслала запрошення на новий Собор, який вирішили провести вже не у столиці, а у Нікеї, місці проведення величного Собору 325 р. Ірина відрядила на Собор двох імператорських представників та одного секретаря. У роботі Собору взяло участь понад 150 єпископів [36, с. 208] (за Н. Осокіним 367 вищих церковних ієрархів [31, с. 314]). Рим представляли архіпресвітер Петро й архімандрит Петро. Керував роботою Собору Константинопольський Патріарх Тарасій.

Перше засідання відбулося 24 вересня 787 р. у нікейській церкві Святої Софії. У центрі коло іконостасу сиділо обидва імператорські представники. Усі учасники були ознайомлені з позицією імператриці. У вступній промові Константинопольський Патріарх Тарасій подякував монархам за скликання Собору, нагадав за труднощі, з якими стикнулися іконошанувальники на попередньому Соборі у столиці. Одразу по його словах три єпископи іконоборці звернулися до Собору за прощенням за гріхи перед Христом та іконами і просили прийняти їх назад до спільного церковного єднання. Після дискусій їхнє прохання задовольнили. Постало і питання про переосвяту священнослужителів, яких висвятили іконоборці. Дійшли висновку про достатність їхнього письмового каяття [36, с. 208]. VII Вселенський Собор у Нікеї засудив іконоборство. Іконоборських єпископів змусили підписати зречення їхніх переконань [20, с. 102].

Продовженням курсу державної влади на послаблення позицій Церкви була і діяльність Никифора I Геніка (802—811 рр.), який реквізував кращі маєтності найвищого духовенства і монастирів [4, с. 104].

За правління Льва V Вірменина починається другий іконоборський період. Лише за імператриці Феодори іконошанування отримало повну перемогу. 11 березня 843 р. рішенням Церковного Собору іконошанування утвердилось остаточно. На іконоборців спрямували репресії державного апарату. Церковних ієрархів Візантійської церкви ознайомили з імператорськими настановами, змусивши засудити іконоборство [24, с. 123—125]. Хоча держава здобула перемогу у цій боротьбі, фактично було досягнуто компроміс з Церквою на вигідних для бюрократичного апарату умовах. Імператор застеріг за собою право передавати Патріарший престол вигідному (лояльному) церковному діячеві [20, с. 102]. Водночас покращилося соціально-економічне життя держави, зміцнилася фінансова база імператорської влади, зросла ефективність державного апарату, його вплив у гуманітарній сфері. Ресурси Церкви стали активніше використовуватися у сфері державної безпеки. Ці перетворення позначилися і на самих основах соціально-економічної системи держави, посиливши її роль у системі землеволодіння та землекористування, ослабивши роль приватної власності, натомість зміцнивши позиції громади та общинного землеволодіння. Відповідно, Еклога дозволила зміцнити життєздатність візантійської державності. Прийняття нового кодексу дозволило зміцнити засади функціонування державного апарату, посиливши їх релігійно-ідеологічну складову. Сама Еклога просякнута візантійською ідеєю справедливості, зокрема захисту суспільством слабких та незахищених [23, р. 15].

У гострій ідеологічній боротьбі обидва табори (іконошанувальники і іконоборці) у внутрішній незгоді навіть спробували звинуватити юдеїв і мусульман-арабів [24, с. 123—125]. Іконоборці проголошували не лише церковні, а й політичні гасла. Особливо радикальні вимоги висувало радикальне монашество на чолі з Феодором Студитом. Вони передбачали не лише підпорядкування держави Церкві, і, відповідно, імператорів — Патріархам, а й навіть бойкот оподаткування. Діючих імператорів Феодор називав іродами. Він наполягав і на повній автономії монастирів [39, с. 71].

Іконоборство суттєво послабило позиції Візантії в усій ойкумені. Так, Південна Італія стала притулком для грецьких монахів — іконоборців. Серед тимчасових східних іммігрантів були впливові духовні особи — Константинопольський Патріарх Пірр і Антіохійський Патріарх Анастасій Синаїт. Грецька церковна імміграція в Італію пережила дві хвилі. Перша хвиля припала на другу половину VI ст. і пояснювалася тими самими причинами, що і світська імміграція. Другу — викликали прийняті у Візантії іконоборські едикти, після яких до Італії попрямували іконошанувальники. Папи Григорій III і Павло I змушені були відкрити в Римі нові василіанські монастирі (святого Хрисогона, святих Стефана і Сильвестра). Якщо перша імміграція виявляла себе опертям візантійського впливу у країні, то наступна, іконошанувальницька, не була такою принаймні до кінця іконоборства [40, с. 41—48].

Італія вкрай чутливо ставилася до боротьби іконоборців та іконошанувальників. Обурення других викликав декрет 725 р. про видалення ікон з церков. Коли цей декрет Льва прибув до Риму, Папа Григорій звернувся до міст і єпископів Італії з закликом повстати проти єретичних намірів імператора. Пастирські послання Римського Папи набули поширення по всій Італії. Пентаполіс та Венеція оголосили Римському Папі про свою підтримку. Антивізантійськими заворушеннями було охоплено землі південніше Риму, аж до Калабрії. Тому візантійський імператор Лев змушений був вирядити сюди військову флотилію [41, с. 256]. У 731 р. Римський Папа наклав на іконоборців анафему, сподіваючись використати проти них в Італії війська лангобардів [33, с. 217]. Натомість Лев III перепідпорядкував Сицилію та Калабрію Константинопольському Патріархату. Пільги папських володінь на цих територіях були скасовані, а доходи від них перейшли до візантійської скарбниці. Населення Південної Італії було переписано та обкладено подушним податком [28, с. 54].

Опір Римської курії курсу іконоборства продовжувався і за імператора Константина V. У 769 р. Римський Церковний Собор відкинув іконоборські положення Собору 754 р. [28, с. 58]. Проте навіть усередині Західної Церкви позиція Римського Папи не зустрічала однозначної підтримки. Коли Римський Папа визнав шанування ікон, проти нього виступив Паризький Церковний Собор 825 р., хоча й визнав, що ікони можуть бути використані для виховання народу. Франкська Церква відкинула рішення Нікейського Собору 787 р. щодо іконошанування [42, с. 65—66]. У 751 р. ломбарди витіснили візантійського екзарха з Равенни. Під владою Візантії залишилася Калабрія, а також окремі міста на узбережжі Південної Італії, насамперед Неаполь, Гаєта й Амальфі. Проте поступово і їхня залежність від метрополії слабшала [40, с. 19].

Одним із центрів пропагування іконошанування у ході іконоборського руху став Дамаск. Арабський халіфат підтримував антиурядову діяльність утікачів з Візантії. Їхнім духовним лідером став Іоанн Дамаскін-Мансур, один з християнських чиновників халіфа, згодом монах одного з сирійських монастирів [28, 54]. Щоб закріпити свою перемогу, влада у 843 р. організувала кампанію переслідування іконоборців у низці регіонів, насамперед у Малій Азії [43, с. 11].

Висновки. Отже, відмінність інтересів різних владних угруповань призвела до відкритого зіткнення Церкви та держави, які до цього діяли у злагоді. Іконоборський рух 726—843 рр. істотно підірвав позиції Константинопольського Патріархату усередині країни та на зовнішньополітичній арені. Зростаюча політична могутність Східної Церкви, оперта на її масштабні землеволодіння, перетворювалася у небезпеку для державного бюрократичного апарату. Водночас гостра внутрішньополітична боротьба, насамперед у Малій Азії, Південній Італії та на Балканах,

істотно послабила позиції ромеїв на прикордонні, чим скористалися сусідні арабські держави. Загалом іконоборство, спричинивши зміни у політико-правовій моделі Візантійської імперії, змусило повернутися до засад симфонії. Різні угруповання змушені були узгоджувати свої погляди та інтереси для вироблення внутрішньополітичного та дипломатичного курсу держави. Це позначилося на поступовому поновленні системи привілеїв адміністративно-судового та фінансово-податкового характеру після 843 р. Проявом зміни державно-правової системи стала й Еклога, зміст якої підкреслює половинчастий характер іконоборських перетворень.

Дослідження ролі та значення іконоборської політики у процесі трансформації політико-правової системи Візантійської імперії відкриває можливості аналізу передумов запровадження законодавчого зведення Еклоги, однієї із найзначніших пам'яток середньовічного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сюзюмов М. Я.* Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода / М. Я. Сюзюмов // ВВ. — 1963. — Т. XXII. — С. 199—226.
2. *Вайнштейн О. Л.* Византия V—XI вв. и южные славяне / О. Л. Вайнштейн // История средних веков: Учебник. — Т. I [под ред. А. Д. Удальцова и др.]. — М.: Госполитиздат, 1941. — С. 177—200.
3. *Поляковская М. А.* Михаил Яковлевич Сюзюмов: ученый и время / М. А. Поляковская // Сюзюмов М. Я. Византийские этюды [отв. ред. М. А. Поляковская]. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. — С. 5—22.
4. *Литаврин Г. Г.* Византийское государство в VII—XII вв. / Г. Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах VI—XII вв. [отв. ред. и автор предисл. Г. Г. Литаврин] и др.]. — М.: Наука, 1985. — С. 99—131.
5. *Ševčenko I.* Hagiography of the Iconoclast period / I. Ševčenko // Iconoclasm. — Birmingham: Centre for Byzantine Studies University of Birmingham, 1975. — P. 113—131.
6. *Удальцов А. Д.* История средних веков: Курс лекций / А. Д. Удальцов, С. Д. Сказкин. — М.: Тип. газ. «Правда» им., 1946. — 271 с.
7. *Удальцова З. В.* Византийская культура / З. В. Удальцова [отв. ред. Е. В. Гутнова]. — М.: Наука, 1988. — 288 с.
8. *Афиногенов Д. Е.* Константинопольский патриархат и иконоборческое движение в Византии (784—847 гг.) / Д. Е. Афиногенов. — М.: Индрик, 1997. — 224 с.
9. *Афиногенов Д. Е.* «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество православия / Д. Е. Афиногенов. — М.: Индрик, 2003. — 192 с.
10. *Герцен А. Г.* Иконоборческая Таврика / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев // Античная древность и средние века. — 1992. — Вып. 26. — С. 180—190.
11. *Treadgold W.* A History of the Byzantine State and Society / Warren T. Treadgold. — Stanford: Stanford University Press, 1997. — XXIII + 1019 P.
12. *Treadgold W.* The Byzantine Revival, 780—842 / Warren T. Treadgold. — Stanford: Stanford University Press, 1988. — XV + 504 P.
13. *Пурић Јован*, еп. Дијалог иконобораца са иконопоштоватељима / епископ Јован Пурић // Зограф. — 2010. — Бр. 34. — С. 13—26.
14. *Омельчук В. В.* Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції / В. В. Омельчук // Наукові праці НАУ. — Юридичний вісник: Повітряне і космічне право. — 2013. — № 1 (26). — С. 34—38.
15. *Омельчук В. В.* Особливості відчуження церковної власності у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Наукові праці МАУП. — 2013. — Вип. 1 (36). — С. 45—47.
16. *Омельчук В. В.* Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Університетські наукові записки: Часопис ХУУП. — № 1 (45). — 2013. — С. 36—42.
17. *Омельчук В. В.* Порядок регламентування діяльності окремих інститутів у системі церковної ієрархії Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства ВР України. — 2013. — Вип. 2. — С. 23—28.

18. *Омельчук В. В.* Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В. В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — Вип. 2 (206). — С. 7—11.
19. *Омельчук В. В.* Нормативно-правові акти проти єретиків у структурі норм церковно-канонічного права Візантійської імперії (кінець IV — XI ст.) / В. В. Омельчук // Держава і право. — 2013. — Вип. 59. — С. 48—55.
20. *Удальцова З. В.* Византийская империя в раннем средневековье (IV — XII вв.) / З. В. Удальцова // История Европы: с древнейших времен до наших дней. — М.: Наука, 1992. — Т. 2: Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.) и др.]. — С. 85—111.
21. *Острогорский Г. А.* История Византийского государства [пер. с нем. М. В. Грацианский, ред. П. В. Кузенков] / Г. А. Острогорский. — М.: Сибирская благовонница, 2011. — 895[1] с., ил., карты.
22. *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. — М.: Территория будущего, 2008. — 752 с.
23. *Laiou A. E.* Political History: An Outline / Angeliki E. Laiou // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. Vol. 1-3/ Editor-in-Chief A. E. Laiou. — Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. — Vol. 1. — P. 9—28.
24. *Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века / В. М. Полевой. — М.: Искусство, 1973. — 352 с.
25. *Норвич Д.* История Византии [пер. с англ. Н. М. Забилюцкого] / Д. Норвич. — М.: АСТ; АСТ МОСКВА, 2010. — 542 [8] с.
26. *Смирнов О.* Иконоборство / О. Смирнов // Энциклопедический словарь [изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. — СПб., 1894. — Т. XII^А. — С. 899—901.
27. *Лихачева В. Д.* Искусство Византии IV—XV веков / В. Д. Лихачева. — [2-е изд., испр.] — Л.: Искусство, 1986. — 310 с.
28. *Сюзюмов М. Я.* Первый период иконоборчества / М. Я. Сюзюмов // История Византии. — В 3 т. — М.: Наука, 1967. — Т. 2 [отв. ред. А. П. Каждан]. — С. 49—64.
29. *Sawicki, D.* (2010). Krotka historia Prawosłanego Autonomicznego Kościoła Świętej Góry Synaj / Doroteusz Sawicki // Elpis. — R. 21—22. — 2010. — S. 36—386.
30. *Cheyne J.-C.* Bizancjum w fazie obronnej. Stabilizacja granic (od VII wieku do połowy IX wieku) / Jean-Claude Cheynet // Świat Bizancjum. — Т. 2: Cesarstwo Bizantińskie: Prace zbiorowe [pod red. Jeana-Claude'a Cheyneta; przekład Andrzej Graboń]. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2011. — S. 9—31.
31. *Осокин Н. А.* История средних веков. Съ приложением очерка средневековой историографии / Н. А. Осокин. — Т. 1 (до XIII ст.). — Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1888. — IV + VIII + 608 + 116 + XXX с.
32. *Романчук А. И.* К вопросу о положении Херсонеса в «темные века» / А. И. Романчук // АДСВ. — 1972. — Вып. 8. — С. 42—55.
33. *Удальцова З. В.* Развитие феодализма в Византии в VII — XI вв. / З. В. Удальцова // Всемирная история: в 10 т. [под ред. Н. А. Сидоровой (отв. ред.) и др.]. — М.: Гос. изд-во полит. лит., 1957. — Т. III. — С. 211—222.
34. *Герцен А. Г.* К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев // АДСВ. — 1999. — Вып. 30. — С. 95—115.
35. *Бородин О. Р.* Греко-восточная диаспора в Равеннском экзархате и Пентаполе / О. Р. Бородин // АДСВ. — Свердловск, 1990. — Вып. 25. — С. 39—50.
36. *Балух В. О.* Візантиністика: Курс лекцій / В. О. Балух. — Чернівці: Книги — XXI, 2006. — 606 с.
37. *Удальцова З. В.* Византия IV — первой половины IX в. / З. В. Удальцова // История Средних веков: в 2 т [под общ. ред. С. Д. Сказкина] : Учебник. — [Изд-е 2-е, переработ.] — М.: Высш. шк., 1977. — Т. 1. — С. 118—134.
38. История Востока. — В 6 т. — М.: Вост. лит., 1995. — Т. II: Восток в средние века [отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. — 716 с.
39. *Сюзюмов М. Я.* Второй период иконоборчества / М. Я. Сюзюмов // История Византии. — В 3 т. — М.: Наука, 1967. — Т. 2 [отв. ред. А. П. Каждан]. — С. 65—79.
40. *Норвич Д.* Нормандцы в Сицилии. Второе нормандское завоевание. 1016 — 1130] / Д. Норвич [пер. с англ. Л. А. Игоревского. — М.: Центрполиграф, 2005. — 367 с.

41. Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетий) / Ф. Грегоровиус [пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина]. — М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. — 1280 с.
42. Корсунский А. Р. Религиозный протест в эпоху Раннего Средневековья в Западной Европе / А. Р. Корсунский // СВ. — 1981. — Вып. 44. — С. 48—75.
43. Janik M. Paulicjanie — przemiana pobożnej wspólnoty w grupę wojowników / Maciej Janik // Studia historyczne. — R. LIII. — 2010. — Z. 1 (209). — S. 3—23.

RESOURCES

1. Siuziumov, M. J. (1963). The main Directions of the Historiography of the History of Byzantium under the Period of Iconoclasm Movement. *VV (Byzantium Vremennik)*, XXII, 199—226 (in Rus.).
2. Weinstein, O. L. (1941). Byzantium of the V — XI centuries and Southern Slavs In A. D. Udaltsov et al. (Eds.), *History of the Middle Ages* (Vol. 1, pp. 177—200). Moscow: Gospolitizdat (in Rus.).
3. Poliakovskaia, M. A. (2002). Mikhail Yakovlevich Siuziumov: The scientist and time. In M. A. Polyakovskaia (Ed.), *M. Y. Suzumov. Byzantine Studies* (pp. 5—22). Yekaterinburg: Ural University Press (in Rus.).
4. Litavrin, G. G. (1985). Byzantine state in the VII — XII centuries. In G. G. Litavrin (Ed.), *Early feudal state in the Balkans of the VI — XII centuries* (pp. 99—131). Moscow: Nauka (in Rus.).
5. Ševčenko, I. (1975). Hagiography of the Iconoclast period. In *Iconoclasm* (pp. 113—131). Birmingham: Centre for Byzantine Studies University of Birmingham.
6. Udaltsov, A. D., & Scazkin, S. D. (1946). *History of the Middle Ages: Lectures*.— Moscow: Pravda (in Rus.).
7. Udaltsova, Z. V. (1988). *Byzantine culture*. Moscow: Nauka (in Rus.).
8. Afinogenov, D. E. (1997). *The Constantinopolitan patriarchate and the iconoclasm movement in Byzantium (784—847 years)*. Moscow: Indrik (in Rus.).
9. Afinogenov, D. E. (2003). *»The Tale about the forgiveness of the Emperor Feofil» and the Triumph of Orthodoxy*. Moscow: Indrik (in Rus.).
10. Hertsen, A. G., & Mogarichev, Yu. M. (1992). The Iconoclastic Tauris. *Antichnaia drevnost i srednie veka (Ancient times and middle ages)* 26, 180 — 190) (in Rus.).
11. Treadgold W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford: Stanford University Press.
12. Treadgold W. (1988). *The Byzantine Revival, 780—842*. Stanford: Stanford University Press.
13. Пурић Јован, еп. (2010). Дијалог иконобораца са иконопоштоватељима. *Зограф*, 34, 13—26 (in Serbian.).
14. Omelchuk, V. V. (2013). Institute of bishop in the system of ecclesiastical-canonical law of Byzantium: Judicial and rights protective functions. *Naukovi pratsi NAU (Research Works of National Aviation University)* 1 (26), 34—38 (in Ukr.).
15. Omelchuk, V. (2013). Peculiarities of dispossession of the ecclesiastical property in the Byzantine Empire. *Naukovi pratsi MAUP (Research Works of Interregional Academy of Personnel Management)*, 1 (36), 45—47 (in Ukr.).
16. Omelchuk, V. V. (2013). Peculiarities of Evolution of a legal status of monasteries in the Byzantine Empire. *Universitetski naukovi zapysky: Chasopys HUUP (University research notes: Journal of Khmelnitsky University of Management and Law)*, 1 (45), 36—42 (in Ukr.).
17. Omelchuk, V. (2013). Regulation order of activity of some institutes in the system of the ecclesiastical hierarchy of the Byzantine Empire. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva VR Ukrainy (Research Proceedings of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 2, 23—28 (in Ukr.).
18. Omelchuk, V. (2013). The church-abby landownership in the Byzantine Empire and its legal guaranties. *Pidpryyemnytstvo, gospodarstvo i pravo (Business, Economy and Law)*, 2 (206), 7—11 (in Ukr.).
19. Omelchuk, V. (2013). The normative legal acts against heretics in the structure of norms of ecclesiastical-canonical law of Byzantium. A (late IV—XI centuries). *Gosudarstvo i pravo (State and Law)*, 59, 48—55 (in Ukr.).
20. Udaltsova, Z. V. (1992). Byzantine Empire in the early Middle Ages (IV—XII centuries.). In E. V. Gutnova (Ed.), *History of Europe: from ancient times to the present day. — Volume 2: Medieval Europe*. (pp. 85—111). Moscow: Nauka (in Rus.).

21. Ostrogorskyi, G. A. (2011). *History of the Byzantine state*. Moscow: Sibirskaiia blagovonnitsa (in Rus.).
22. Nefedov, A. (2008). *The factorial analysis of the historical process. The history of the East*. Moscow: Territoria budushchego (in Rus.).
23. Laiou, A. E. (2002). Political History: An Outline. In A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Vol 1—3 (Vol. 1, pp. 9—28). Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection,
24. Polevoi, V. M. (1973). *Art of Greece. Middle Ages*. Moscow: Iskusstvo (in Rus.).
25. Norwich, J. (2010). *A history of Byzantium*. Moscow: AST (in Rus.).
26. Smirnov, F. (1894). The Iconoclasm Movement. In F.A. Brokgauz, & I.A. Efron (Eds.), *Encyclopaedic Dictionary* (pp. 899—901). St. Petersburg (in Rus.).
27. Likhachev, V. D. (1986). *Byzantine art of the IV — XV centuries*. Leningrad: Iskusstvo (in Rus.).
28. Siuziumov, M. J. (1967). The first period of the iconoclasm movement. In A. P. Kazhdan (Ed.), *History of Byzantium: in 3 volumes* (Vol. 2, pp. 49—64). Moscow: Nauka (in Rus.).
29. Sawiski, D. (2010). Krotka historia Prawosłanego Autonomicznego Kościoła Świętej Góry Synaj. *Elpis*, 21—22, 365 — 386 (in Pol.).
30. Cheynet J.-C. (2011). Bizancjum w fazie obronnej. Stabilizacja granic (od VII wieku do połowy wieku IX). In Jean-Claude Cheynera (Ed.), *World Byzantium. Vol.2: Empire Byzantium*. (pp. 9—31). Krakow: WAM (in Pol.).
31. Osokin, N. A. (1888). *The History of the Middle Ages. With Addition of the Outlines of the Medieval Historiography. Volume 1 (up to the XIII century.)* Kazan: Imp. University Press (in Rus.).
32. Romanchuk, A. I. (1972). To the question of the status of Chersoneses in «the dark ages». *Antichnaia drevnost i srednie veka (Ancient times and middle ages)* 8, 42—55 (in Rus.).
33. Udaltsova, Z. V. (1957). The Development of Feudalism in Byzantium in the 7th and 8th centuries. In N. A. Sidorova (Ed.), *World History in 10-th volumes*. (Vol. III, pp. 211—222). Moscow: Gospolitizdat (in Rus.).
34. Hertsen, A. G., & Mogarichev, Yu. M. (1999). To the question of ecclesiastical history of Tauris in the 8th century. *Antichnaia drevnost i srednie veka (Ancient times and middle ages)*, 30, 95—115 (in Rus.).
35. Borodin, O. (1990). The eastern greek diaspora in the exarchate of Ravenna and Pentapol. *Antichnaia drevnost i srednie veka (Ancient times and middle ages)*, 25, 39—50 (in Rus.).
36. Balukh, V. O. (2006). *The Byzantium Studies: The Course of Lectures*. Chernovtsy: Knigi — XXI (in Ukr.).
37. Udaltsova, Z. V. (1977). Byzantium of the IV — first half of the IX centuries. In S. D. Skazkina (Ed.), *History of the Middle Ages: in 2 vol.* (Vol. 1, pp. 118—134). Moscow: Vysshaia shkola (in Rus.).
38. Ablav, L.B. & Ashrafian, K.Z. (Eds.). (1995). *East in the Middle Ages*. Moscow: Vostochnaia literature (in Rus.).
39. Siuziumov, M. J. (1967). The Second Period of the Iconoclasm Movement. In A. P. Kazhdan (Ed.), *The history of Byzantium: in 3 vol.* (Vol. 2, pp. 65—79). Moscow: Nauka (in Rus.).
40. Norwich, J. (2005). *Normans in Sicily. Second Norman conquest. 1016—1130*. Moscow: Tsentrpoligraf (in Rus.).
41. Gregorovius, F. (2008). *History of Rome in the Middle Ages (from V to XVI centuries)*. Moscow: ALFA-KNIGA (in Rus.).
42. Korsunskii, A. R. (1981). The Religious protest in the early Medieval Period in the Western Europe. *Srednie veka (Middle Ages)*, 44, 48—75 (in Rus.).
43. Janik, M. (2010). Paulicianie — przemiana pobożnej wspólnoty w grupę wojowników. *Studia historyczne, LIII, 1(209)*, 3—23 (in Pol.).

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Анотація. Досліджено передумови, особливості становлення і трансформації фінансової системи Стародавнього Єгипту відповідно до періодизації розвитку країни. Увагу приділено особливостям фінансової системи Єгипту за часів Стародавнього царства, перехідних періодів, коли Єгипет не був цілісною державою, а також часів Середнього і Нового царств. Розглянуто особливості політичного режиму, системи політичного правління, економічного розвитку Єгипту як підґрунтя фінансової системи країни протягом кожного з історичних періодів.

Ключові слова: імунітетна грамота, намісник фараона, мобілізація трудових ресурсів.

Аннотация. Исследуются предпосылки, особенности становления и трансформации финансовой системы Древнего Египта соответственно периодизации развития страны. Уделено внимание особенностям финансовой системы Египта во времена Древнего царства, переходных периодов, когда Египет не был целостной державой, а также времен Среднего и Нового царства. Рассмотрены особенности политического режима, системы политического правления, экономического развития Египта как основы финансовой системы страны на этапе каждого из исторических периодов.

Ключевые слова: иммунитетная грамота, наместник фараона, мобилизация трудовых ресурсов.

Abstract. The process of establishing and evolution of fiscal policy in Egypt under ancient period is analyzed. It is discussed the prerequisites and peculiarities of the process of formation of fiscal system of ancient Egyptian society according to different historical periods of its development. Among the problems under discussion is the system of administrative ensurance of fiscal system in ancient Egypt, normative and judicial basis of its realization. The article examines the budget and tax policy of ancient Egypt under different periods of the history of the state. Special attention is paid to historical tendencies of fiscal policy during the period of Ancient Reign, during transitional periods as well as period of time, when Egypt was not integral country and also during the periods of Middle and New Reign. In order to research fiscal system the author has analyzed the peculiarities of political regimes of Egypt, system of political governing, economic development of society as factors, which authorized and defined the trends of internal policy of Egypt in different spheres including also a monetary one.

Key words: immunity charter, the governor of Pharaoh, the mobilization of workforce.

Постановка проблеми. Стародавній Єгипет був однією з найдавніших держав людства. Система державного управління, яку було закладено в країні, була першою апробацією державної форми організації людського суспільства. Її еволюція у період історії країни в кілька тисячоліть може служити хрестоматійним досвідом здійснення державної політики у будь-якій сфері, її інституційного забезпечення. Оскільки основою будь-якої державності є фінансова політика, саме вона заслуговує на особливу увагу в комплексному вивченні системи державного управління у Стародавньому Єгипті.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Державній економічній політиці в Стародавньому Єгипті, зокрема її фінансовій складовій, значну увагу приділили російський єгиптолог Б.А. Тураєв і радянські єгиптологи Ю.А. Переполькін, В.В. Струве, В.І. Авдієва [1—4]. Було фактично закладено школу радянської єгиптології. Радянські єгиптологи здійснювали дослідження країни пірамід із позицій марксизму, зважаючи, що в основі цивілізаційного розвитку країни був економіч-

* Satskyi P. V., Ph.D. in History, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

STATE FISCAL POLICY IN ANCIENT EGIPT

ний базис, який визначав соціально-політичний розвиток держави, чим було зумовлено глибоке вивчення саме економіки країни. Тому у працях цих учених порівняно із європейськими й американськими єгиптологами багато уваги приділялось економіці й державній економічній політиці зокрема.

Державна економічна та соціальна політика висвітлена істориком держави і права Стародавнього Єгипту І. М. Лурье у його праці «Нариси давньоєгипетського права XVI—X століть до н.е.» [5]. Щоправда, дослідник більше уваги присвятив аспектам правового забезпечення державного регулювання економіки. Державну економічну політику системно висвітлено у праці українського дослідника О.П. Крижанівського [6], що дає змогу встановити роль і місце фінансової політики в економіці Стародавнього Єгипту.

Мета дослідження — комплексний аналіз основних чинників процесу еволюції фінансової системи у Стародавньому Єгипті. Основні завдання публікації: дослідити характерні особливості державної фінансової політики у різні історичні епохи та їх зумовленість, а також методики системного адміністрування державою фінансової політики. Предметом дослідження є державна фінансова політика у Стародавньому Єгипті, механізми та методи її здійснення. Об'єктом дослідження є еволюція державної фінансової політики Єгипту в стародавній період, зміна способів мобілізації державою ресурсів під впливом історичних обставин.

Основні результати дослідження. Для дослідження державної фінансової політики в Стародавньому Єгипті слід нагадати періодизацію державницької історії країни, оскільки фінансова політика країни безпосередньо залежала від зовнішніх умов, в котрих опинявся Єгипет. Історія Стародавнього Єгипту поділяється на такі періоди: Єгипет у період Давнього царства (28—23 ст. до н.е.); Перший перехідний період (23—21 ст. до н.е.); Середнє царство (21—18 ст. до н.е.); Другий перехідний період (кінець 18 — середина 16 ст. до н.е.); Нове царство (16—11 ст. до н.е.). Потому Нове царство занепадає у третій перехідний період і потрапляє під владу почергово Ассирії та Персії.

Держава у період Давнього царства формується як ізольоване пустелею від навколишнього світу утворення на узбережжі річки Ніл. Державна влада мала своїм головним завданням забезпечити умови для іригаційного землеробства, головною із яких був порядок і дисципліна усіх підданих фараона. Тому фараон утримував військо і штат вельмож з метою мати апарат примусу та управління господарськими процесами в країні. Усі зрошувані землі в країні у період Давнього царства перебували у власності держави, котру вособлював фараон і він же надавав вельможам повноваження управління ресурсами. Виробничі процеси було організовано державною владою, і весь вироблений продукт потрапляв до складів, із котрих централізовано розподілявся між усіма членами суспільства. Тобто фараон був керівником усіма засобами виробництва і розпорядником виробленого продукту. Утверджена в період Давнього царства система давала змогу фараонові мобілізувати грандіозні людські та матеріальні ресурси, зокрема, для будівництва пірамід [7, с. 116].

«Імунітетна грамота фараона Піопі II (Неферкара. — *Авт.*) із Коптоса» щодо імунітету для храму і його жерців у Коптоському номі детально розкриває фінансову, а також адміністративну систему управління економікою в Єгипті періоду Давнього царства. Тут перераховуються посадові особи, до яких його було адресовано: *«Царський указ начальнику міста, верховному судді, візирю, начальнику писарів царських документів Джау, князю, начальнику Верхнього Єгипту Хеві, начальнику жерців, наглядачам жерців і головним Коптоського ному»* [8, с. 28]. Це найвищі адміністративні посади в Єгипті, що належали до загальнодержавної

адміністрації і призначалися фараоном, за винятком начальника жерців і наглядачів жерців. Указ адресується усім цим посадовим особам одночасно і свідчить, що централізована політика з вертикальним адмініструванням із залучення робочої сили для державних потреб у Єгипті в даний період не здійснювалася. Робітників за потреби могли мобілізувати із числа підданих фараона незнатного походження усі зазначені посадові особи. Правитель свою політику здійснював, адресуючи розпорядження не всьому населенню підвладних йому земель, а винятково знатним людям, з числа яких ним і формувалась адміністрація. Цікавими є окремі посади, а саме, наглядачів жерців і начальників жерців, які забезпечували масштабний контроль за їхньою діяльністю з боку фараона. Ця діяльність носила ідеологічний характер і, вірогідно, не мала відношення до формування фараоном певного державного культу, а спрямовувалася на те, аби жерці не обмежували вплив влади фараона на суспільство.

Указ передбачав звільнення як начальника жерців і наглядачів жерців, так і всіх осіб, задіяних у забезпеченні функціонування храму Міна в Коптоському номі, від залучення до праці у помістях фараона. Начальник жерців і наглядачі жерців були посадовцями, яких призначав фараон із числа жрецької касті з відповідними повноваженнями. Фараон своїм указом звільняв усіх задіяних у діяльності храму людей, маючи на меті використовувати його у зміцненні соціальної бази своєї влади, оскільки жрецтво відігравало ключову роль у зміцненні соціально-економічних позицій царської влади.

Найявні чітка ієрархія осіб, які мали право на мобілізацію трудових ресурсів, а також підстави для цієї мобілізації та ієрархія документів, що є підставою для здійснення мобілізації трудових ресурсів. «Щодо начальника Верхнього Єгипту, який здійснить їх набір, чи будь-якого глави, будь-якого начальника загонів Верхнього Єгипту, будь-якого начальника декларацій, будь-якого родича царя, будь-якого начальника... будь-якого начальника царських людей, що мобілізує їх, згідно з документом про набір, наданому в канцелярію дому царських документів, дому настоятелів угідь, дому документів, скріплених печаткою, щоб вони [перераховані у ст. III] були відправлені на які-небудь роботи дому царя, той увійшов у ворожу справу» [8, с. 28]. На першому місці значиться начальник Верхнього Єгипту (Північ), що обіймав посаду намісника фараона в підкореному регіоні і виконував розпорядження, віддані безпосередньо ним. Далі вказується будь-який голова, очевидно, мається на увазі представник адміністрації у Верхньому Єгипті, начальник за галузями управління (охорона від мобілізації з боку начальника ному регламентується в наступному пункті).

Військова влада була відокремленою від цивільної адміністрації, але підпорядкована начальнику Верхнього Єгипту. Родич царя, який мав повноваження з мобілізації відповідно до статусу, повинен був зважати на обмеження, встановлені повелителем. Під начальником царських людей слід розуміти уповноважену царем і його адміністрацією на мобілізацію трудових ресурсів та управління ними посадову особу. Ця особа проводила мобілізацію на підставі документів, скріплених царською печаткою. Дані документи мали свою ієрархію, найвищого порядку були документи «канцелярії дому царських документів», апарату адміністрування царської політики. Під «домом угідь» слід розуміти апарат адміністративного управління маєтками, що підтримували виробництво для забезпечення царя і його апарату та адміністрації. Військо і місцева адміністрація забезпечувалися за рахунок місцевих «угідь» і мали свій апарат адміністрування, що впливає із компетенції на мобілізацію трудових ресурсів у начальника Верхнього Єгипту та інших, підвладних йому начальників та начальників загонів. Окремо існував «дім документів, що мають печатку» як адміністративна установа на міс-

ці. Тобто, можна вибудувати вертикаль адміністративного управління Єгиптом у мирний і воєнний час.

Поряд із регламентуванням імунітету від центральної державної влади указом здійснюється регламентування також імунітету від мобілізації владою регіональною, владою ному. «Щодо документа про набір для нома, який буде принесено до начальника Верхнього Єгипту, аби діяти відповідно до нього, потому, як його було принесено до знатних, то моя величність наказує, аби його було звільнено від імені тих жерців і наглядачів того храму» [8, с. 28—29]. Номи мали повноваження здійснювати мобілізацію трудових ресурсів, але цей документ затверджувався начальником Верхнього Єгипту, намісником фараона. Перш ніж подавати цей документ начальнику Верхнього Єгипту, його затверджували «знатні». Ця колегіальна інституція формувалася за соціальним принципом і до неї потрапляли за походженням. Даний указ царя виконувався на етапі подачі документа про мобілізацію ресурсів начальнику Верхнього Єгипту. Указ подавався намісникові фараона, а він мав слідкувати за його виконанням, відіграючи, отже, роль прокурора, який стежить за дотриманням законності.

Отже, фіскальна система Єгипту у період Давнього царства мала всеохопний характер і державна влада мала всі права на отримання від кожного свого підданого усього необхідного для неї, передусім за все трудових ресурсів для створення системи іригації, а також для вирощування і виробництва необхідних матеріалів. Державна влада могла надавати імунітети храмам, позбавляючи осіб приписаних до культових споруд фіскальних зобов'язань, що зумовлювалося потребою ідеологічного забезпечення влади фараонів, а також храми були найефективнішими господарськими комплексами, про що свідчать величні піраміди, в яких містилися не лише гробниці фараонів, а й сховища, господарські приміщення та розміщувався адміністративний апарат.

У періоди занепаду централізованої влади фараона, що було характерним для перехідних періодів в історії країни, як у гіксоський період (другий перехідний період), основним напрямом економічної політики володарів Єгипту було збирання данини, про що свідчать також єгипетські притчі. Так, у творі «Гіксоський цар Апопі і фараон Секнера» розповідається, що влада гіксосів над Єгиптом полягала в тому, що їхньому цареві, резиденція якого була в місті Аваріс, сплачувалася данина іншими царями [9, с. 160—161]. Про залежність окремих єгипетських царів у гіксоський період свідчить єгипетський історик Манефон, описуючи Єгипет періоду гіксоського завоювання: «Нарешті, вони [гіксоси] зробили царем одного зі своїх, ім'я якого було Салітіс. І він облаштувався в Мемфісі, збираючи податок із Верхньої й Нижньої країни та залишив залоги в найбільш підходящих містах» [8, с. 58]. Манефон вказує на наявність резиденції гіксоського царя в Мемфісі, а в Аварісі — фортеці й великої залоги. Гіксоси контролювали Єгипет з метою збирання данини з країни заради утримання власного племені, яке становило елітний військовий прошарок. Єгипет у гіксоський період не був цілісною державою, незважаючи на панівний спосіб виробництва — іригаційне землеробство. Отже, управління виробничими процесами, зокрема й веденням зрошувального землеробства, у цій країні здійснювалося общиною. Функція царя полягала в збиранні данини й охоронних діях.

Так, цар Секнера скликав на наради знатних вельмож і прославлених воїнів. Основні управлінські рішення царем приймалися за узгодженням із радою воїнів, що були опорою його влади. Це ще раз доводить, що головним напрямом економічної політики було силове вилучення ресурсів. З іншого боку, дії гіксоського царя Апопі (висував претензії безглузлого характеру) спрямовувалися на приниження інших царів [9, с. 162—163]. Тож постає проблема перегляду системи від-

носин, що склалися між гіксоським володарем і підвладними йому царями. Варто звернути увагу на роль господарсько-адміністративного поділу країни на ному, що були адміністративними одиницями для ефективнішого вилучення ресурсів царями.

Тобто у перехідний період історії відбувається дезінтеграція централізованої системи управління, і тому гіксоси стають своєрідним центром порядку в країні. У гіксоський період цар гіксосів, котрий мав резиденцію у місті Аваріс, здійснював здирницьку політику збирання данини із залежних від нього володарів і примушував їх до покори військовим шляхом.

У період Середнього царства в історії Стародавнього Єгипту змінюється становище країни. Люди навчилися приручати верблюдів, що дало змогу кочовикам долати пустелі, і Єгипет втратив свій природний захист і відособленість від навколишнього світу. Тому єгипетські фараони, аби зберегти свою владу над країною, мали проводити не лише оборонну, а й наступальну зовнішню політику. Також набувають великого розмаху обсяги міжнародної торгівлі, і Єгипет включається в систему міжнародних торговельних зв'язків, у результаті чого вже не лише державна влада стає єдиним замовником як продукції сільського господарства, так і ремесла, а й купці, зростають міста та стають центрами виробництва й торгівлі. Фараони прагнуть до контролю над торгівлею, а також перебудовують свій управлінський, у тому числі й фіскальний, апарат відповідно до нових, ринкових умов. Тому фараони з управлінців перетворюються на воєначальників, котрі мали дбати про надійність своєї влади над країною і порядок забезпечували вже не менеджersькими, а поліцейськими діями.

Вагоме місце у державній економічній політиці Єгипту періоду Середнього царства належало податковій політиці, оскільки основним завданням фараонів стає отримати достатньо ресурсів для утримання війська та фіскального апарату. Про систему оподаткування йдеться у фрагменті такого джерела, як «Повчання Геракліопольського царя своєму синові Мерікара»: «Добре тобі з південною стороною, коли приходять до тебе з підношеннями носії сільських податків. Однак я чинив відповідно предкам, коли не було у неї ячменя, щоб вона його віддавала. Будь і ти чуйним до їх несли [сплатити] тобі, живися своїм хлібом і своїм пивом, адже без затримки прибуває до тебе граніт» [10, с. 19]. У «Повчанні» вказується на особливості принципів податкової політики фараонів, що полягала в лояльності оподаткування окремих регіонів країни, зокрема, Півдня, від якого бере початок централізоване царство. Передумовою лояльності в оподаткуванні є постачання стратегічно важливих для фараона матеріалів — таких, як граніт. У даному разі це є аналогом державної підтримки стратегічно важливих для держави галузей через застосування податкових адміністративних інструментів. Також можливе отримання «податкових канікул» для привілейованого краю від фараона. Усі ному, включаючи і ті, які адмініструвалися вельможами, а не безпосередньо фараоном, мали сплачувати податки в царську скарбницю. Податки номів виражалися здебільшого у натуральній формі (ячмінь, граніт). У разі недоотримання податків із підвладних земель фараон забезпечував себе за рахунок підвладних безпосередньо йому володінь. Політика нового царя, як його повчає батько, має спрямовуватися на будівництво власної гробниці. Зважаючи на масштаби усипальниць фараонів, це був один із ключових напрямів економічної політики єгипетських володарів.

Сутність фіскальної системи Стародавнього Єгипту розкривається у «Повчаннях»: «Я став (на місце) володаря в місті, серце якого було побороно із-за Низов'я, від Хут-шену до Семеб-ка, із кордоном на півдні до Каналу двох риб. Однак я втихомирив увесь захід аж до приморських дюн: вони постачають йому,

а він дає кедрі [нам]; трапляється ялівець — вони дають його нам. Схід багатий азіатами-лучниками, чиї податки [...]; повертають Серединний острів і кожну людину в його межах; мовлять мені господарські відомства: «Ох і величний ти!» [10, с. 19—20].

Сутність фіскальної політики єгипетського царя щодо підвладних йому земель зумовлена і тим, що він прийшов до влади завдяки Низов'ю Ніла, тобто Південному Царству і взяв під владу приморські міста. Також на службі у фараонів перебувають кочівники, якими Палестина сплачувала податки Єгипту. Оскільки у «Повчаннях» мовиться, що податки азіатів повертають Серединний острів, то це означає своєрідний «податок кров'ю», тобто війнами, що мали брати участь у війнах на боці єгипетського фараона. А фрагмент, що «повертають Серединний острів і кожну людину в його межах», говорить про здобуття платників податків завдяки цьому «податку кров'ю» з азіатів. Політика єгипетських фараонів спрямовувалася на здобуття нових платників податків, аналогічно давньоруському князю Володимирі, який виступав у поході проти болгар із метою отримання данини. Упорядкування збору данини — головне завдання економічної політики фараона. При ньому існував апарат обліку й управління, що контролював отримані ресурси і визначав велич фараона у разі ефективності його політики.

«Повчання» розкривають систему повинностей населення країни та їх адміністрування: «Дивися, зруйнована ними (азіатами) країна (знову) облаштована у вигляді номів, і кожне велике місто [...] влада одного в руках 10 чоловік. Призначено чиновників, приставлені до податків (робітників, занесених у) списки, і до всіляких повинностей; жерці, приставлені до орних наділів, дають тобі постачання, як єдине з'єднання, і, отже, не трапляється між ними нелояльні. Не буде тобі зле, навіть як не прийде повинь, адже у тебе в руках податки Низів'я» [10, с. 19—20]. Цар, повчаючи свого спадкоємця, говорить про усунення влади кочовиків із Палестини над Єгиптом, які здійснювали її у формі набігів, а також облаштування адміністративного поділу країни на номи. Номи мали форму місцевості навколо крупного міста, з якого здійснювалось адміністрування збору податків і охорона землі від зовнішніх загроз. Поряд із податками згадуються й інші повинності. Це були відробіткові повинності на зразок будівництва фортець, доріг, каналів та ін. Адміністративне управління цими процесами здійснювали чиновники (писці). Жерці грали важливу роль в управлінні аграрними процесами. Храми забезпечували безперебійне функціонування сільського господарства, оскільки жерці стежили за небесними тілами і Нілом, регулюючи процес посіву і збору врожаю і, фактично, визначали порядок сільгоспробіт. У разі виникнення ускладнень з підкореними землями і ненадходженням із них податків, фараон закликає покладатися на Низів'я Нілу.

Отже, із країни, в якій усе населення тісно пов'язано необхідністю підпорядковуватись системі державної влади, котра організує виробництво та розподіляє вироблений продукт і від ефективності якої залежить само життя суспільства, у період Середнього царства Єгипет стає воєнізованою державою, що прагне лише до вилучення ресурсів без повного управління виробничими процесами в країні. Але у період Середнього царства до Єгипту економічно були прив'язаними лише прилеглі регіони. Наприкінці 2 тис. до н.е. міжнародні торговельні шляхи охоплюють усю ойкумену, а Єгипет був головним гравцем на світових ринках, і фараони прагнуть повного контролю над світовою економікою та політикою. Від військової політики фараонів залежало господарське життя країни, оскільки у результаті воєн до неї надходили раби, необхідні в ремеслі та аграрному виробництві, так як виробничі процеси набувають грандіозних масштабів. Постійні війни зумовлювали потребу нарощувати виробництво і давали господарству ра-

бів і сировинні ресурси. Отже, у період Нового царства в Єгипті вдосконалюється фіскальна система, котра мала забезпечити надійне утримання війська та чиновницького апарату.

Аби оперативно отримувати у достатній кількості матеріальні ресурси державною владою, у Стародавньому Єгипті періоду Нового царства здійснювалися реквізиції матеріальних ресурсів. Системність державних реквізицій розкриває указ фараона Хоремхеба, який датується другою половиною XIV ст. до н. е. Їхні повноваження мали здійснювати «слуги «складу жертв» фараона», начальники військових підрозділів і посадові особи, які перебували на службі у фараона (в указі згадується «начальник биків» фараона). Існувало регламентоване обмеження на реквізиції шкір тварин. Їх можна було реквізувати лише з перервою в один рік, давши можливість селянам відновити поголів'я. Про реквізицію шкіри худоби йдеться як про звичне явище, яке відбувалося за Нового царства регулярно і було регламентовано та внормовано. Виникла потреба знову законодавчо зафіксувати порядок і норми державних реквізицій. Це спонукало фараона видати указ, згідно з яким встановлювалося покарання рядових воїнів за самовільне вилучення ресурсів у селян. Реквізиції, здійснювані посадовою особою фараона, розглядаються указом як накладення податків. Тобто, в Єгипті періоду Нового царства податкова система мала прецедентний характер, і здійснювати накладення податків мав уповноважений до цього фараоном чиновник за нагальною потребою [8, с. 101].

Держава мала право не лише на здійснення мобілізації трудових ресурсів, а й на реквізицію матеріальних ресурсів (худоби та іншого майна) і рухомого складу (кораблів), а також земельних ресурсів для державних потреб. Храміві маєтки від цих заходів держави було захищено спеціальними царськими імунітетами. Відповідне право держави здійснювали члени родини фараона, місцеві володарі (удільні князі), військові начальники, начальники господарств фараона та інші чиновники (начальники негрів (виконавча служба), начальники фортець (збирачі податків із підвладних фараонові земель і ті, які забезпечували владу фараона в підкорених землях (звідки не всі списки платників податків доходять), та інші посадовці, зокрема й ті, котрі мали доручення фараона [5, с. 144]. Також, за свідченням документів, фараон та його уповноважені особи в номах, номархи, звільняли окремі храми від сплати податків [5, с. 155]. Храміві господарства обкладалися податками на користь казни фараона за винятком тих, яким надано імунітети. Мобілізацію трудових ресурсів і реквізиції матеріальних ресурсів чиновники і посадовці мали право здійснювати на власний розсуд чи вбачаючи в тому потребу.

Висновки. Отже, державна фіскальна політика Стародавнього Єгипту пройшла еволюцію разом з еволюцією відносин між народами і державами Сходу у стародавній період. Єгипет пройшов шлях від закритої держави, у котрій фараон і його вельможі мають повноваження на вилучення у своїх підданих єдиного що їм належить, їх праці і до країни — активного гравця на міжнародних ринках, котрий у період Нового царства прагне здобути монопольне ставище у світовій економіці й політиці. Тому і фіскальна політика поступово відходить від примусового характеру до більш гнучкого, відповідного ринковим умовам і потребі утримання численного військового контингенту та штату чиновників.

Дослідження фіскальної політики Стародавнього Єгипту відкриває нові можливості вивчення закономірностей становлення державного апарату й аналізу досвіду його становлення не лише у відповідності із соціальною ситуацією в країні, а й відповідно до міжнародної ситуації. Той досвід на сьогодні, у період активних інтеграційних процесів, у яких Україна намагається здобути гідне місце, стає надзвичайно корисним і актуальним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тураев Б. А. История Древнего Востока / Б. А. Тураев [под ред. Струве В. В., Снегирева И. Л.] — В 2 т. — Л. : ОГИЗ Соцекгиз, 1935. — Т. 1. — 309 с.
2. Перепёлкин Ю. А. История Древнего Египта / Ю. А. Перепёлкин. — СПб.: Летний сад, журнал «Нева», 2000. — 560 с.
3. Струве В. В. История Древнего Востока / В. В. Струве. — М.: ОГИЗ «Госполитиздат», 1941. — 485 с.
4. Авдиев В. И. История Древнего Востока / В. И. Авдиев. — М.: Высшая школа, 1970. — 608 с.
5. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI—X веков до н.е. / И. М. Лурье. — Л. : Из-во Эрмитажа, 1960. — 335 с.
6. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу / О. П. Крижанівський. — К.: Либідь, 2002. — 592 с.
7. Геродот. Геродата турійця з Галікарнасса «історій» книг дев'ять, що їх називають музами. [пер. і вступна стаття А. О. Білецького]. — К.: Наукова думка, 1993. — 576 с.
8. Хрестоматия по истории Древнего Востока [под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацинелсона и В. И. Кузищина] — У 2 тт. — М.: Высшая школа, 1980. — Т. 1. — 328 с.
9. Сказки и повести Древнего Египта. [под ред. Лившица И. Г.] — Л. : Наука, 1979. — 288 с.
10. История Древнего Востока. Тексты и документы: Учеб. пособ. [под ред. В. И. Кузищина]. — М. : Высшая школа, 2002. — 719 с.

REFERENCES

1. Turaiev, B. A. (1935). In Struve V. V. & Snegiriova I. L. (Eds.), *The History of the Ancient East*. (vol. 1). Leningrad: OGIZ Sotsekhiz (in Rus.).
2. Perepiolkin, Yu. A. (2000). *The history of the Ancient Egypt*. Sankt Petersburg: Publishing house «Letniy sad», zhurnal «Neva» (in Rus.).
3. Struve, V. V. (1941). *The History of the Ancient East*. Moscow: OGIZ «Gospolitizdat» (in Rus.).
4. Avdiyev, V. I. (1970). *The History of the Ancient East*. Moscow: Vyshcha Shkola (in Rus.).
5. Lurie, I. M. (1960). *Sketches of the Ancient Egyptian Law of the XVI-X century before Christ*. Leningrad: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha (in Rus.).
6. Kryzhanivskyi, O. P. (2002). *The History of the Ancient East*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
7. Herodot (1993). In A. O. Biletskiy (Ed.), *Nine Histories by Herodot, the Turian from Halikarnas, called muses*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
8. Korostovtsev, M. A., Katsnelson, I. S., & Kuzyshchyn, V. I. (Eds.). (1980). *Reading Book on the History of the Ancient East*. (vol. 1). Moscow: Vyshcha Shkola (in Rus.).
9. Livshyts, I. G. (Ed.). (1979). *Tales and Stories of the Ancient Egypt*. Leningrad: Nauka (in Rus.).
10. Kuzyshchyn, V. I. (Ed.). (2002). *The history of the Ancient East. Texts and documents*. Moscow: Vyshcha Shkola (in Rus.).

УДК: 993, 328

Єленський В. Є. *

доктор філософських наук, старший науковий співробітник,
професор, Український католицький університет,
Київ, Україна. e-mail: vloz@yandex.ua

Бондаренко В. Д. *

доктор філософських наук, професор,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова,
Київ, Україна. e-mail: dak@mon.gov.ua

РЕЛІГІЯ У ПРОЦЕСАХ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ НАЦІЙ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ МОДЕЛІ

Анотація. Розглянуто історико-культурні моделі взаємодії релігії з політикою і етнічністю у процесі формування політичних націй. Доведено, що роль релігії у цьому процесі є значною тоді, коли рамки націєтворчого етносу збігаються з релігійними рамками; релігія поставала чільним чинником етногенезу; була головним атрибутом, що виокремлює формовану націю від референтних для неї спільнот або/і націєтворчий етнос утратив важливі атрибути колективної ідентичності, а релігійна інституція є важливим рушієм націєтворення.

Ключові слова: релігія, нація, націєтворення

Аннотация. Рассматриваются историко-культурные модели взаимодействия религии с политикой и этничностью в процессе формирования политических наций. Обосновывается, что роль религии в этом процессе оказывается значительной тогда, когда рамки нациеобразующего этноса совпадают с религиозными рамками; религия выступала ведущим фактором этногенезиса; была главным атрибутом, отделявшим формирующуюся нацию от референтных для нее сообществ; нациеобразующий этнос утратил важные атрибуты коллективной идентичности; религиозный институт выступил в качестве важной движущей силы формирования нации.

Ключевые слова: религия, нация, формирование нации

Abstract. Article deals with different patterns of interaction between religion and politics, culture and ethnicity in processes of nation buildings. Several factors are discussed, which have contributed to the prominent role of religion in nation buildings. Author stresses that such a prominent role of religion is present when religion is the central element of proto-national mythology; or when religion has provided the forging nation with its symbolic boundaries, leading to the dissolution of earlier collectivities; or/and when a nation-making ethnic (ethnic group) has lost other important identity markers (such as common language or shared territory); or/and when the ethnic core of the modern nation coincides with a religious affiliation; and, finally, when a newly formed nation has been deprived of political institutions, thereby leaving the Church as the sole remaining force for institutional nation building. But reality is frequently much more complicated than the above typology. Nationalism is the principle reason for the much messier reality of the historical record.

Key words: religion, nation, nation building

Постановка проблеми. Актуальність розгляду взаємозв'язку між релігією і процесами націєтворення з очевидністю посилюється потужними маніфестаціями вітальності цих двох феноменів на початку ХХІ ст. Усупереч передбаченням, на Землі зовсім небагато осіб, які б не отожднювали себе з жодною з націй, і з жодною з релігій. Події, які відбуваються у різних куточках планети, кидають виклик модернізаційній парадигмі, яка виходить з того, що модернізація, соціальна диференціація, індивідуалізація, інтеграційні процеси в економіці й політиці підважують

* Yelensky V. Ye., Doctor of philosophical sciences, Senior Research Fellow, Professor, Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine. e-mail: vloz@yandex.ua

* Bondarenko V. D., Doctor of philosophical sciences, Professor, National Pedagogical University named after Mikhaïlo Dragomanov, Kyiv, Ukraine. e-mail: dak@mon.gov.ua

релігію і призводять до занепаду націоналізмів. Принаймні, якщо висхідний розвиток націоналізмів і прогнозувався, то це мали бути громадянські, предомінантно секулярні, а не етноцентричні, релігійно орієнтовані націоналізми [1, р. 266—267]. Між тим, те, що відбулося наприкінці XX ст. в Ірані, у Східній Європі, в Ізраїлі, США, Індостані, Південно-Східній Азії, свідчило про паралельне повстання релігії й націоналізмів і примусило уважніше і, головне, більш комплексно та варіативно подивитися на їхні взаємовідносини. Ці повстання свідчать як про сильний спротив процесам глобалізації і продуктам модернізації, так і те, що власне модернізація зовсім не обов'язково має набувати західноєвропейських форм. Це також означає, що зв'язки релігії з націєгенезами є набагато більш множинними і різноманітними, ніж вважалося.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Парадоксально, але за всієї масштабності і насиченості корпусу літератури, присвяченого проблемам націєтворення, зв'язок релігії і процесів побудови нації достатньо рідко виявляється у центрі уваги дослідників. Соціологи, філософи й історики, які зробили визначний внесок у розвиток теорії нації (П. Альтер, Б. Андерсон, Дж. Армстронг, Р. Брубейкер, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, Л. Грінфелд, Дж. Камінка, Г. Кон, В. Коннор, К. Майноуг, Е. Ренан, Г. Сетон-Вотсон, Е. Сміт), зверталися до проблеми релігії як «будівельного матеріалу» націєтворення у, як правило, загальному контексті. Водночас їхні праці створюють фундаментальне методологічне підґрунтя для дослідження обраної теми, а численні case studies, де розглядається роль релігії у формуванні американської, англійської, литовської, німецької, сербської, турецької, хорватської, української та інших націй, дає для цього необхідний емпіричний матеріал.

Метою статті є з'ясування головних закономірностей взаємодії релігії з політикою, культурою й етнічністю у процесі формування націй.

Основні результати дослідження. Множинність дефініцій нації та гострота дискусій навколо цих дефініцій призводять часом до заперечення самої можливості наукового визначення нації (Г. Сетон-Вотсон). П. Альтер пропонує під нацією розуміти «соціальну групу (народ або прошарок народу), яка на основі різних історично утверджених зв'язків мовного, культурного, релігійного або політичного характеру усвідомлює свою єдність і свої особливі інтереси. Вона вимагає політичного самовизначення або вже здійснює його в рамках національної держави. Визначальним для нації є усвідомлення якоїсь соціальної групи (народу), що вона є нацією чи бодай хоче нею бути, і претензії на політичне самовизначення. На противагу іншим об'єднанням на основі солідарності, таким, як соціальні класи, конфесійна спільнота чи родина, за нацією визнають і більше, і загальніше значення [2, с. 568].

Для розгляду характеру зв'язку між нацією і релігією вкажемо на деякі складові розуміння нації, важливі саме в контексті розпочатого обговорення. Отже, нація пов'язана з такими поняттями, як «політика», «громадянство» і «держави», що у свою чергу свідчить про приналежність нації до певної територіально-політичної, а не винятково етнічної, мовної і релігійної спільності. Формування нації (втім, кожної різною мірою) також пов'язано з перетворенням «архаїчного» суспільства в індустріальне, відносно освічене й мобільне, де існує усвідомлення певних спільних інтересів між «масою» і «елітою», що раніше жили в різних світах. Звернімо також увагу на суб'єктивну складову формування нації — об'єктивних чинників (спільність території, мови, релігії) часто виявлялося недостатньо для того, щоб вона відбулася, тоді як відсутність цих чинників часом не перешкоджала становленню нації. Тут особлива роль належить націоналізму, що виступає і як сильне почуття (колективне й особистісне), і як ідеологічна доктрина, і як політична програма та рух [3, с. 44—145]. Націоналізм набуває найрізніших іпостасей, але,

звичайно, не може ототожнюватися зі своїми крайніми проявами або вживатися головним чином для позначення деяких шовіністичних рухів¹ [4, р. 5, 33].

Далі, коли мова йде про націоналізм і нації, про «уявлені спільноти», за знаменитим визначенням Б. Андерсона [5] (уявлені, але не вигадані!), ми з неминучістю опиняємося в полі, де працюють різні міфології. Міфотворення — і це з одного боку — ми знаходимо повсюдно і повсякчасно у конструюванні дуже і дуже різних спільностей. У багатьох випадках воно постає політичним дискурсом, який представлено у поетичній формі, причому не лише простим оповіданням про бажаний устрій і порядок речей, а й закликом до дії і як такий виконує три головні функції. А саме: інтегративну, консолідуючи «ми» і мобілізуючи їх перед лицем «вони»; когнітивну, пояснюючи найважливіше у минулому, інтерпретуючи нинішнє і пропонуючи прогноз майбутнього; та комунікативну, забезпечуючи спільну міфологічну риторичку. М. Великоня, який досліджує міфотворення у конструюванні пост'югославських ідентичностей, говорить про два типи міфів — традиційні та ідеологічні, які, однак, дуже тісно пов'язані між собою. Традиційний міф знаходимо у премодерних формах конструювання соціальної реальності: народних традиціях, старих ритуалах, наборах символів, легенд, вірувань. Традиційний міф завжди є незавершеним, неповним, він, згідно із Леві-Стросом, не зацікавлений у визначенні початку й кінця. Натомість ідеологічний міф доповнює традиційну екзегезу традиційного міфу і надає певний підсумок його відкритому фіналові. Тоді як традиційний міф є відомим усім членам певної спільності, ідеологічний міф має авторство, яке часто можна відстежити, і постає ланцюгом, який пов'язує минуле із сучасністю і забезпечує також проекцію у майбутнє [6, р. 7—8].

Згідно з М. Еліаде, міф, що відкриває нам очі на те, як щось з'явилося на світ, відіграє особливу роль в «уяві» нації. Така уява стає можливою після щонайменше двох епохальних подій, котрі поклали початок глобалізації: епохи географічних відкриттів, яка «замкнула» ойкумену й показала її масштаби — гігантські, але не безкінечні, а також появи друкарства, що починає повільно, але впевнено «стискувати» світ. Ці відкриття створюють передумови для формування спільнот із людей, які не перебувають у безпосередньому контакті між собою, а розвиток лінійного сприйняття часу, як зазначає В. Рудометоф, зрощує й уявлення про безперервність і спадкоємність — необхідну умову легітимації нації як трансісторичного явища [7, р. 7]. Як зауважував з цього приводу Волкер Коннор, політолог, який, як вважається, першим запропонував вживати термін «етнонаціоналізм», зауважив свого часу: те, що люди думають з приводу своєї групової ідентичності і в що вірять із цього приводу, є важливішим, аніж те, що є насправді [8, р. 60].

Капіталізм, як показав Б. Андерсон, уможливило появу спільнот «горизонтально-світського», «позачасового» типу. Друкарство стає підприємницькою галуззю, воно не тільки насичує ринок латиномовною літературою, й у пошуках прибутків згодом розпочинає видавати книжки простонародними мовами. Це підриває «латинський моноліт», дозволяє протестантській Реформації успішно вести війну з Римом, у тому числі за допомогою перекладів Біблії національними, як ми нині сказали б, мовами. Реформація, як доводив норвезький дослідник С. Роккан, стала першим важливим кроком на шляху формування «територіальних націй і означала «територіалізацію» релігії і писемної культури [9, р. 65—66, 164].

На християнському Сході така «донаціональна територіалізація» уможливлюється ще від 5 ст., коли Вселенським Собором встановлюється залежність церков-

¹ Пітер Алтер зазначає, що коректніше було б вести мову про *націоналізми* у множині, ніж про *націоналізм* у однині. Він пропонує розрізняти ліберальний, реформістський *ріссоржементо*, націоналізм та націоналізм інтегральний. Перший ґрунтується на лібералізмі XIX ст., другий — походить із середовища вузької, ексклюзивістської, правої європейської політики кінця XIX ст.

но-адміністративних меж з кордонами державними. У національну добу це втілюється у принципі помісності, й автокефальні православні церкви згодом йменуватимуться за національною ознакою.

Водночас для усвідомлення зв'язку між нацією і релігією важливими видаються праці Е. Сміта [10], Л. Гринфельд [11], Р. Брубейкера [12] та інших дослідників, які доводять, що попри поширені і, по суті справи, домінуючі модерністські підходи до вивчення націєгенези, все-таки не лише політико-громадянські, але також етно-примордіальні компоненти лишаються конституюючими в національних ідентичностях і націоналізмах. Подібно, Е. Хобсбаум наголошує на дуалістичності феномену нації, яка конструюється «згори», але цю конструкцію неможливо належно зрозуміти поза аналізом того, що відбувається «знизу», поза потребами, сподіваннями, устремліннями та інтересами «простих людей», тобто ці настрої, не є обов'язково національними [13, р. 9—11]. Також очевидно, що часом етнічну спільноту від нації не відокремлює добре видима лінія; це примушує деяких дослідників запроваджувати якісь двозначні дефініції, котрі були б здатними передати цю транзитність (як-от «протонація», «сонна нація», «напівсвідома нація», «очікувана нація» тощо) [14, р. 21, 97, 106].

Далі, дуже важливим для адекватного розуміння проблеми, яка розглядається, є усвідомлення того, що і релігія, і націоналізми апелюють до вищих, позаісторичних значень, створюють сакральний універсум і наділяють спільноти, які вони інтегрують, потужним символізмом. І релігія, і націоналізми створюють суспільний порядок з його ієрархіями цінностей. Іншими словами, ми не можемо розглядати зв'язок релігії і нації лише у рамках взаємодії тієї чи іншої релігійної традиції, а тим більше — певних релігійних інституцій з формованими спільнотами, котрі зрештою стають націями. Насправді, цей зв'язок є набагато складнішим і набагато менш вловлюваним і придатним до наукового аналізу.

Найважливішим історичним пунктом, що знаменував одночасно і новий рівень розвитку народжуваних західноєвропейських націоналізмів, і зв'язок націоналізму з релігією, став процес появи національних церков і «націоналізації церкви». Поява першої сучасної нації — англійської — пов'язана з появою першої національної церкви. Ототожнення нації і церкви потребує нової міфології — так починає витворюватися історіософська схема, згідно з якою Церква Англії нічим не зобов'язана Риму, що його агенти не мали жодного відношення до початків християнства на островах, що раннє християнство було принесене сюди неушкодженим і незіпсованим пізнішими нашаруваннями. До середини 17 ст. читання Біблії у поєднанні із засвоєнням випрацьованої історичної міфології веде до зміцнення уявлення про особливе релігійне покликання Англії, а відтак — уявлення англійців про спільну долю та обраність Богом для здійснення великої місії. Мірою піднесення могутності Британії ці уявлення набувають месіансько-імперських конотацій; сильна національна свідомість охоплює якщо не на весь народ, то щонайменше дворянство. Три головні ідеї, на думку Г. Кона, давньоєврейського «націоналізму» домінують у їхній свідомості: ідея Богообраності, заповіту з Богом і месіанські очікування [15, р. 134—138]. Ідея Богообраності надалі нерідко зустрічатиметься у націях протестантської культури — у бурів-кальвіністів Південної Африки зокрема, та надзвичайно виразно — в Сполучених Штатах. Нідерландомовні кальвіністи були переконані, що вони покликані Богом для поширення християнства в Африці і мають подолати заради цього ворожнечу з боку як чорних язичників, так і безбожних англійців [16, р. 207].

Релігія виявляється надзвичайно серйозним чинником, який одночасно дезінтегрує те, що ми нині, наприклад, розуміємо під країнами Бенілюксу, і формує нації на цій території на шляхах вирізнення кальвіністсько-нідерландської і католиць-

ко-фландрської ідентичностей. Так само, релігія була чинником, важливішим за мову у формуванні нації австрійської.

Релігійна гомогенність — одна країна, одна релігія, одна церква — розглядається як передумова консолідації держави, релігійні дисиденти так само, як і релігійні радикали, котрі впевнені, що лише єдиний Ісус Христос і ніхто інший є главою Церкви, вважаються загрозою національним церквам і переслідуються. Національні церкви продукують ідеології, які містять специфічно національні теми і зміцнюють легітимність ранньоновочасних держав. «Не державу створено для релігії, — писав французький патріот, який полишив чернецтво, — а релігію для держави. Держава переважає в усьому. Будь-яке розрізнення посеїбичної влади і влади духовної є очевидним абсурдом» [17, р. 45]. Революційна Франція нагороджує себе титулом «великої нації»; нація стає інститутом, блюзнірство проти якого карається згідно з законом і, що дуже важливо, — єдиним таким інститутом.

Перетворення етносів у нації відбувається поряд із модернізацією, що включає індустріалізацію й урбанізацію, різке зростання мобільності населення. Деякі етнічні групи так і не здійснили цей перехід, улившись або вливаючись в інші народи, інші почали це перетворення в ХІХ—ХХ ст., треті неодноразово намагалися це зробити в різні періоди своєї історії. При цьому в ідентичності групи, об'єднаної спільним походженням (або уявленням про нього), пам'яттю про спільне минуле, релігія була саме тим елементом (або одним з елементів), що вважалася характерною ознакою цієї групи.

У процесі перетворення етносу в націю націоналізми, що народжуються, починають відбирати матеріал для будівництва нації¹ [4, р. 12], і далеко не завжди релігії при цьому приділяється важлива роль. Мілленіаризм намагається скасувати минуле і замінити його цілком майбутнім, — зазначав з цього приводу Е. Сміт. — Натомість націоналізм прагне обладнати майбутнє на зразок минулого. Але не будь-яке минуле, зрозуміло, а лише те, що видається насправду автентичним; це минуле має бути перевіднайденим і перевідродженим для того, щоби слугувати проектом колективної долі [10, р. 112]. Це справедливо навіть для тих випадків, коли релігія складала ядро колективного міфа спільноти й була головним чинником, що протягом століть вирізняв її з-поміж інших. «Віра об'єднує нас, знання дає нам свободу, — писав батько сіонізму Теодор Герцль. — Ми, отже, запобігатимемо будь-яким теократичним тенденціям, що виходять від нашого духовенства. Ми будемо тримати їх у рамках їхніх храмів, точно так само, як нашу професійну армію — в її казармах» [18]. У «Зверненні до італійців» Дж. Мацціні закликає їх узгодити ідеали своїх традицій з ідеалами людства, розглядати світові релігії як самовиявлення шереги віків, що просвітили людський рід, віддати належне папі Григорію VII, але — «в ім'я досягнутого нами прогресу... інститут папства слід назавжди умертвити».

Нація не хоче «просто» освячуватися релігією, вона сама стає нею, а націоналізм перетворюється на заміник релігії: жити, померти, страждати, любити й ненавидіти в ім'я нації стає більшою чеснотою, ніж страждання в ім'я абстрактного Бога. «Дюркгайм доводив, — пише Г. Гелнер, — що в релігійному культі суспільство поклоняється власному закамуйфльованому образу. В епоху націоналізму суспільства поклоняються собі відверто і безоглядно, відкидаючи будь-який камуфляж» [19]. Невипадково національне пробудження Німеччини ХІХ ст. описували як секуляризацію національного й сакралізацію світського. Спроби зобразити на-

¹ Зокрема, Пітер Алтер звертає увагу на те, що мірою розвитку національної свідомості соціальні групи підкреслюють спільне й притлумлюють ті локальні чи універсальні, політичні або релігійні зв'язки, котрі перешкоджають їхній єдності

ціоналізми як релігії модерності були доволі поширеними. Достатньо згадати знаменитий есей К. Хейєса «Націоналізм як релігія», визначення Г. Вінклером націоналізму як «ерзац-релігії», як «політичної релігії» модерності (Е. Вогелін), форми секулярного мелініаризму (Е. Кедоурі).

Твердження про те, що націоналізми і релігії актуалізують сакральні складники одна одної, може вважатися спірним. Але не погодитися з тим, що вони мають виразні спільні риси, важко. Обидва, як, зокрема, зазначав Ф. Хоппенбрауерс, плекають соціальну гомогенність, мир, порядок і єдність, закликаючи наслідувати взірці високодостойних попередників — святих чи національних героїв. Соціальний порядок виявляється і досягається через ритуал і містицизм. Також і релігія, і націоналізм фокусуються на ролі індивіда у цьому соціальному порядку. Оскільки усі віруючі або члени нації, як вважається, мають бути рівними, релігійні інститути і націоналістичні організації виступають за егалітарне суспільство, але водночас їхнє бачення світу є патерналістським й ієрархічним. До того ж, обидва типи організацій засвоюють собі роль інтерпретатора, вчителя і захисника остаточних істин. Ця істина включає історію спасіння у релігійному або націоналістичному варіанті, пояснення добра і зла, спасіння і гріхопадіння, поневолення і визволення [20, р. 311—312].

Г. Бабинський зазначає, що «на певній шкалі суспільних цінностей, розміщених між полюсами «sacred» («святий») і «secular» («світський») як національні, так і релігійні цінності рішуче тяжіють до священних, хоча, звісно, не завжди рівною мірою. Священною є не лише віра, й Батьківщина. Якщо захист Вітчизни не видавався достатньою підставою — народ піднімали на захист віри, хоча віра могла бути під набагато меншою загрозою, ніж Вітчизна» [21, р. 334—335]. Зауважимо принагідно, що найчастіше захист Вітчизни і захист віри були тотожними поняттями; у випадках же конфлікту між одновірними спільнотами навіть дрібні ритуальні відмінності підносилися до рівня нестерпних.

Власне, ще мислителі доби Просвіти (Руссо, Токвіль), а в наші часи — Р. Белла говорили про взаємопроникнення і взаємодію релігійних символів, ритуалів, міфів і секулярних, профанних форм поклоніння колективній ідентичності, який ведеться визначати як «громадянську релігію». Р. Белла доводив, що «громадянська релігія» певною мірою існує повсюдно — як спосіб, у який кожна нація інтерпретує власний історичний досвід у світлі трансцендентності. Центром «громадянської релігії» постає міф про походження, який єднає громадян на ґрунті спільної спадщини, а також уявлення про мету, цілі, долю нації, а також те, яким має бути «справжній громадянин». Хоча деякі коментатори зауважують, що спроби метафізично легітимізувати нові державні утворення призводять до деградації і релігії, і політики («метафізика не народжується на замовлення політиків, метафізика народжується з екзистенційного болю») [22, с. 18], такі спроби не обмежуються новопосталими державами Східної Європи. Скажімо, 1959 р. президент США Д. Ейзенхауер створив спеціальну комісію, яка мала досліджувати призначення американської нації [23, р. 164]. Водночас існують сумніви стосовно того, чи можуть секулярні політичні релігії, вкорінення яких можна було спостерігати у СРСР або в нацистській Німеччині та які вороже ставилися до традиційних релігій, вважатися «громадянськими релігіями». Вододілом тут, вочевидь, може слугувати прагнення викоринити «старі» релігії, як-от у випадку з політичними релігіями і конструювання символічної арки, яка об'єднує й інтегрує символи традиційних релігій, не скасовуючи їх значення і не підриваючи їх підвалин. «Громадянська релігія» спрямовує релігію на легітимацію певного суспільного простору в інклюзивний і недогматичний спосіб на відміну від політичних теологій, які використовують політику як знаряддя орга-

нізації цього простору в по-релігійному догматичний, ригористичний і ексклюзивний спосіб.

Часто-густо увага звертається на те, що політичні ідеології набирають сили саме тоді, коли релігійний світогляд втрачає свій вплив на уми європейців. Але, як відзначає К. Майноуг, твердження, згідно з яким людина завжди прагне до чогось вищого, ніж вона сама і, залишивши Бога, тепер вклоняється нації, не відповідає на запитання — чому, власне, нації [24, с. 149]?

Можлива відповідь полягає у природі націоналізму, який здатний виконувати функції (принаймні частину функцій), які завжди були притаманні релігії, але які вона з певного часу виявилася нездатною виконувати одночасно й у повному обсязі. А саме, за визначенням Ф.-К. Кауфмана, це функції творення ідентичності; поведінкової орієнтації; подолання невизначеності і захист від непередбачуваності; соціальної інтеграції; надання космічної перспективи і одночасного відокремлення людини від світу. Якщо, до прикладу, християнство діяло радше як сила, що легітимізувала суспільний порядок, ніж сила, що інтегрувала суспільство, то націоналізм перебирає на себе більшою мірою інтегративну, ніж легітимізуючу функцію. Націоналізм намагається брати на себе більшість із-поміж релігійних функцій і як такий, на думку болгарської дослідниці І. Мердянової, маніфестує себе як успішний, якщо не найуспішніший різновид політичної релігії [25, р. 254]. Начерк національного проекту розгортається як телеологічна схема. Якщо, скажімо, взяти підручники історії, особливо в країнах запізненого націєбудівництва, то у переважній більшості випадків витоки цього процесу атрибутовано «сивою давниною», а відповідна спільнота наполегливо долаючи перепони, завойовників і окупації, простує до власної державності, котра постає наперед визначеною. (По суті справи, за телеологічною схемою будувалися і радянські підручники історії, згідно з якими всі майбутні «соціалістичні нації» впродовж усієї своєї історії боролися за об'єднання в рамках спільної держави під орудою російського народу).

До цього можна додати ще одне дуже істотне зауваження: становлення національної свідомості в ряді випадків супроводжувалося очевидним сплеском релігійності (ірландці, баски, словаки). Зокрема, формування ірландської нації спричинилося, за визначенням Е. Ларкіна, до «побожної революції», яка відбулася в Ірландії упродовж третьої чверті XIX ст. Унаслідок цього ірландці, серед яких у 1840 р. лише третина відвідувала меси, наприкінці XX ст. посідали одне з перших місць у світі за послідовністю релігійної поведінки [26, р. 636]. І якщо громадянська релігія, породжена Французькою революцією, мала антихристиянський характер і провалля між символізмом 1789 р. та католицькими символами не було записаним і в XIX—XX ст. [27, р. 181], то ірландська католицька ідентичність зміцнювалася у багатосторічному змаганні з єпископами та пресвітеріанами. Католицько-протестантське протистояння перейшло у XXI ст., й Ольстер дотепер лишається гарячою точкою на європейській карті [28, р. 25].

Іншими словами, можна припустити, що релігія і церква відіграли (і відіграють) різну роль у формуванні різних націй. Або ж, з огляду на роль суб'єктивного чинника в будівництві нації, можна сказати, що одні націоналізми охоче апелювали до релігії, тоді як інші передусім бачили в ній гальмо на шляху її становлення.

Скажімо, розділеність албанців між трьома «іноземними» вірами, яку експлуатували у боротьбі за країну Росія, Туреччина й Австро-Угорщина, гранично непокоїла лідерів албанського національного пробудження, і вони пропонували навіть зробити єдиною вірою албанців обожествленню Албанію [29, р. 298].

Натомість у Польщі Римо-Католицька церква як бастион польськості, чию непроникність було випробувано в часи протистояння російському православ'ю та німецькому протестантизмові, відіграє винятково важливу роль у націєбудівництві.

ві, починаючи від розділів Польщі аж до комуністичних часів, коли вона стає чимось на зразок субстрату громадянського суспільства, найбільш організованим, виразним і послідовним опонентом режимові, інституцією, що своїм авторитетом виносила комунізм за дужки значущої для нації польської спадщини. Релігія надає польському націоналізмові потужну символічну мову, в рамках якої після поразки листопадового повстання 1831 р. формулюється наймогутніша — месіянська — метафора польської національної риторики: «Польща — Христос народів» [30, р. 27—29]. Водночас треба визнати, що саме релігія стає чинником, який надає польському націоналізму відповідальності й критичності. Релігійний дискурс відтак містить не лише месіянські мотиви (хоча вони і домінують), й відчуття провини за гріхи поляків перед Богом та поверховість їхньої побожності. Поділ Польщі у цьому дискурсі є накресленим Богом, але це не останній вердикт. Якщо поляки змагатимуться за незалежність без покаяння, вони приречені. Але якщо вони усвідомлять власні гріхи і повернуться до Бога, нація воскресне¹ [31, р. 213].

Інші народи Центральної та Східної Європи також підтримували міфи — тобто наративи, за допомогою яких нації виокремлювали своє буття від існування інших — про власну обраність і напередвизначеність своєї місії, які (міфологеми) часто були (і є) пов'язаними з релігією [32].

Одночасно Католицька церква у Литві відіграла далеко не таку однозначну роль у формуванні литовської національної ідентичності. З одного боку, вона була в авангарді народного спротиву русифікації та впровадженню кириличного письма замість латиниці, а католицьке духовенство сприяло кристалізації почуття литовської окремішності в селянській масі. Але разом із тим, Католицька церква як інституція тривалий час великою мірою спрямовувалася на поступову полонізацію литовців [33, р. 321].

На Балканах релігійні інституції пліч-о-пліч зі світськими інтелектуалами взяли винятково активну участь у творенні модерних націоналізмів, надаючи сакрального виміру колективним міфологемам, символам, лінгвістичним пошукам і перетворюючи національних героїв на святих [34].

По-своєму специфічну ситуацію знаходимо у випадку із Болгарією, де боротьба за «болгарську ідею» розгорталася з річища прагнень до емансипації Болгарської церкви від еклезіального елєнізму, а проголошений 1870 р. Болгарський екзархат став першим символом становлення новочасної Болгарської держави і першою перемогою болгарського націоналізму [35, р. 6—7].

У деяких випадках навіть нюансам релігійної специфіки надається особливого значення, їхня «відрубність» від референтних спільнот усіяко підноситься — передусім тоді, коли ці відмінності мають виразно демаркаційний характер. Лідери чеського національного руху, наприклад, прагнуть відкинути католицьку спадщину, яка єднає їх з австрійцями та угорцями, й апелюють до гуситських традицій. «Кожен чех, — говорив Т. Масарик² у 1915 р., — який знає історію свого народу, мусить висловитися за реформацію або проти реформації, за чеську ідею або за ідею Австрії, зняряддя контрреформації та реакції. Гус, Жижка, Хельчинський та Коменський — це наша жива програма» [36, с. 248]. Між 1918 і 1930 рр. близько 1,900,000 громадян Чехословаччини змінили свою релігію; більшість із них полишила католицизм. Приблизно 800,000 чехів сформувало власну Чехословацьку церкву; 150,000 стали протестантами — членами тієї чи іншої деномінації та не менше 854,000 відкрито оголосило себе агностиками [37, р. 253].

¹Папа Пій IX одного разу зауважив, що «поляки шукають понад усе Польщі, а не Царства Божого. Тому вони не мають Польщі» [30].

²Прикметно, що сам Т. Масарик перейшов з католицизму на протестантизм.

Дослідження відносин між православними сербами, хорватськими католиками та мусульманами на західних Балканах також приводить істориків до висновку, що загострене почуття відмінності між ними постало саме з сучасного націоналізму, а не з «вікової ворожнечі» [38, р. 146—148]. Вирішальною відмінністю поміж сербами, хорватами та боснійськими мусульманами, доводить Векослав Періца, є не релігія, а міф про національне походження, який освячено різними релігійними інституціями. «Гіпотетично, — пише він, — попри втягненість трьох релігій, відмінні міфотворення, в яких могли співпрацювати релігійні інституції, могли створити три відмінні нації за умови згоди підтримки спільної віри не в єдиного небесного Бога, але у спільний міф про походження єдиної нації» [34, р. 5].

В інших випадках, коли релігія пов'язує формовану націю з ширшим культурним простором і заважає її відокремленню, національні еліти часом дуже різко виступали проти неї, прагнучи якомога глибшої секуляризації суспільної свідомості. Дії кемалістів у Туреччині далеко не єдиний, але дуже показовий приклад у цьому сенсі [39, р. 126—127]. Водночас релігійна політика Кемаля Ататюрка значною мірою сприяла приватизації релігії серед широких кіл «середнього», а згодом — і «нижчого» класів [40, р. 105—110, 247].

Подеколи, однак, націоналізм згладжував протиріччя релігійної суперечності спільнот (німці, угорці), надаючи конфліктуючим сторонам свого роду нову об'єднавчу ціннісну мову [41].

Відповідно, Церква (часом одна й та сама!) відігравала принципово відмінну роль у формуванні національної свідомості. Якщо для поляків Римо-Католицька церква стала могутнім знаряддям народної мобілізації та спротиву асиміляторському тискові з боку протестантської Прусії і православної Росії, то в Чехії її авторитет був серйозно підважений тісною, впродовж цілих століть співпрацею з Габсбурзькою монархією. Вона так і не змогла відбутися ні як креативна інституція стосовно соціуму в період Першої Республіки (1918—1939), ані як серйозна етична протипага комуністичному аморалізму відразу після 1948 р. Саме нецерковні й навіть відверто антиклерикальні настрої у чеському суспільстві (яких, до речі, не було в сусідній Словаччині) уможливили на певний час ізоляцію католицької ієрархії від віруючих і — ширше — від суспільства в цілому за ранньокмуністичних часів [42].

На прикладі балтійських республік Г. Симон доводить, що ключовим для розуміння відмінностей у масовій підтримці тієї чи іншої релігійної інституції, з якою (підтримкою), зрештою, не могли не рахуватися режими, є характер взаємодії Церкви й нації. Католицька церква в Литві, на думку Г. Симона, як ніколи раніше вросла в роль захисниці національної ідентичності, тоді як лютеранським церквам Латвії й Естонії це практично ніколи не вдавалося; до того ж, і без того нечисленні естонська та латвійська нації історично виявилися конфесійно розділеними. Різна соціальна база, яку забезпечили собі церкви Балтії, стали причиною того, що лютеранські церкви Естонії та Латвії вимушені були прийняти ті рамки існування, котрі їм накинула влада, а Католицька церква Литви з другої половини 1960-х рр. перебувала у стані активного опору [43, s. 85].

Одне слово, як зауважує С. Рамет, нації можуть розглядати свої церкви як bastioni захисту національної культури, як-от поляки, хорвати, серби чи болгари, або, як чехи, можуть бачити в них антинаціональні риси, або настрої можуть перебувати десь посередині цих крайнощів — як це ми бачимо (через різні причини) у німців, угорців, румунів або словаків [44, р. 91].

Або ж, перефразовуючи дефініцію фахівця з етно-релігійних конфліктів Дж. Фокса, можна стверджувати, що ключовим чинником, який сприяє визначній ролі релігії у націєтворенні, є те, що самі нації вважають таку роль визначною [45, р. 444].

Помітною тенденцією зламу XX—XXI сторіч є гострі суперечки між секулярними і релігійними націоналістами, які М. Юргенсмейер називає «новою холодною війною». Якщо секулярні націоналісти прагнуть (ре)конституювання нації як світського і ліберального проекту модерної держави, то релігійні націоналісти рішуче цей проект відкидають. Вони закликають розірвати з матеріалізмом і зіпсованістю Заходу в ім'я справедливого, «справжнього» національного проекту, які (проекти) дуже часто виникають у надрах ревайвалістських і навіть фундаменталістських рухів — від протестантських у США до сунністських у Саудівській Аравії, від індуїстських в Індії до буддійських у Шрі Ланці. Інколи «прохолодні», світської зорієнтованості націоналізми конкурують із «палкими», з виразним сакральним забарвленням націоналізмами у рамках єдиного національного проекту. Так, до прикладу, в Японії перший — це гордість за Японію відомих на весь світ компаній, позитивного найму, менеджменту тощо, тоді як другий підкреслює расову чистоту і божественне походження японців [46, р. 281—282]. Але прикметно, що навіть у найбільш секулярних моделях формування національних ідентичностей, якими можна вважати передовсім західно-європейські, релігійні інституції залишалися важливими акторами суспільних просторів, національні ідентичності не виключали релігійних компонентів, а поставали радше як релігійно-секулярні симбіози, ніж заміщення релігійних елементів світськими. По суті справи, важко навіть назвати моделі націєтворення, коли б їхнім акторам (часом дуже зсекуляризованим) цілковито вдалося б уникнути «релігійних запозичень» у національному дискурсі [47, р. 8].

Назагал, історія націєтворення дозволяє говорити, що роль релігії у цих процесах виявляється значною або навіть вирішальною там, де: а) рамки націєтворчого етносу цілковито збігаються з релігійними рамками; б) релігія у свою чергу була чільним чинником етногенезу (спільнотного міфа про етногенез); в) була й залишається головним атрибутом, що виокремлює формовану націю від референтних для неї спільнот або/і г) націєтворчий етнос втратив інші важливі атрибути колективної ідентичності (мову чи спільну територію), а також тоді, коли г) релігійна інституція є найбільш інституалізованою силою націєтворення.

Але ця схема не може вважатися універсальною (як, утім, і жодна інша конструкція, спрямована на пояснення соціальної та історичної реальності). Серед чинників, які не дозволяють розглядати цю схему як універсальну, вкажемо на такі: передусім, компоненти цієї схеми практично не існували (не існують) у чистому вигляді, а складно співіснували з її іншими компонентами. Наприклад, формування модерної британської ідентичності супроводжували сильні месіанські і Богообранські мотиви. Як проголошував колись Кромвель, «...землю Великої Британії оздоблено найкращим у світі народом... Народом, що є для Бога як яблуко ока... Народом під Його охороною й захистом. Народом, який, на відміну від поган, прикликає ім'я Бога, Народом, що знає Бога і боїться Бога. Немає, немає цьому паралелей у всьому світі!» [48, р. 41].

Значно пізніше, вже 1886 р., конгрегаціоналістський священник Джошуа Стронг оприлюднив книгу «Наша країна», де писав: «Мені здається, що Бог з величезною мудрістю і вмінням готує англо-саксонську расу до тієї години, яка з напевністю прийде у світовому майбутті... до остаточного змагання рас... Тоді ця раса з небаченою енергією, з усією величчю своєї чисельності, з могутністю багатства, що стоїть за нею... поширить себе на всю землю... Чи є якийсь резонний сумнів, що для цієї раси наперед вирішено право розпоряджатися багатьма слабшими расами, асимілювати одних, упорядковувати за власним взірцем інших, аж доти, коли настане час англо-саксонського людства?» [49, р. 152—153].

Але водночас у формуванні «найстарішого націоналізму» — британського — визначну форму відіграв і реактивний чинник. Цей націоналізм зростав у постійному порівнянні і протистоянні з формованим французьким націоналізмом. Саме війна або військова загроза з боку Франції конституують п'ять складових дефініції національної ідентичності Британії після Ватерлоо: Британія християнська, протестантська, цивілізована, квітуча і вільна. Після Ватерлоо Англію охоплює релігійне відродження, яке поширилося головню на середню і вищу верству. Щотижневі недільні богослужіння і родинні молитви стають символом чесноти. Британська серйозність контрастує із французькою фривольністю, британські чесноти — з французькою нібито аморальністю, британська віра — з французьким атеїзмом [50, р. 44—46].

Поєднання особливості місії релігійного елінізму з протиставленням його іншим цивілізаціям знаходимо у процесі розвитку грецького національного самоусвідомлення. Як казав 25 березня 2000 р., у день Незалежності Греції, композитор Мікіс Теодоракіс, існує протистояння між двома світами — греки та інші: «Коли я говорю «інші», я маю на увазі усіх разом — східний деспотизм, іудейський монотеїзм, римський мілітаризм і західний авторитаризм» [51, р. 121]. Прикметно також, що модернізація Греції супроводжувалася (і супроводжується) не занепадом релігійного націоналізму, а відродженням «елліно-християнських» ідей серед політичних партій, інтелектуальної еліти і в церкві перед викликом глобалізації. Це відродження має виразно публічний дискурс.

По-друге, треба відзначити, що ні релігія, ані нації не є застиглими сутностями. І тому роль релігії у процесі національного будівництва, винайдення і перевинайдення забутих, здавалося б, «цінностей, категорій, символів позначок і світоглядів, які конструюють люди задля визначення сенсу свого місця у світі»¹, не лишається незмінною.

У цьому розділі ми не торкаємося ролі релігії у процесі українського націєбудівництва. Лише зазначимо, що, відповідно, сторінку «релігія і нація» в останній (на сьогодні) главі формування української нації ще не перегорнуто. Процес «повернення релігії» для України триває, питома вага тих, хто маніфестує свою ідентичність за допомогою релігійних символів, постійно зростає. Також, зазначимо, що ерозія старих цінностей, які залишаються значущими лише для обмежених анклавів, різновекторність соціокультурних переваг, наростання політичної диференціації за дефіциту інтегративних ідей залишають українським посткомуністичним елітам не надто широкий простір для ідеологічних маневрів. Вони постійно знаходяться у стані пошуку наскрізного стрижня національної конструкції, в ролі якого серйозно розглядається і «Єдина Помісна Православна церква». «Створення єдиної помісної православної церкви, — говорить народний депутат України Лілія Григорович, — моя мета... Якщо в нас включиться цей духовний механізм, то остаточно закінчиться перший етап державотворення, буде держава, яка ніколи не увіллється в жодні «союзи». Почне формуватися нація на основі ментальної єдності... Більш уніфікованої, ніж православ'я, основи для об'єднання нації просто не придумаєш» [52].

Слід визнати, що такі й подібні заяви виростають з реальної ситуації невіднайденості універсального зв'язку, здатного конституювати соціально-політичну єдність, без якої державне підґрунтя новопосталих держав виявляється хитким. До того ж, на відміну від кінця ХІХ — початку ХХ ст., коли рушіями процесів націєтворення часто поставали сили, виразно секулярні і соціалістично спрямовані, ситуація останньої чверті ХХ ст. — початку ХХІ ст. істотно відмінною. Світ пере-

¹ Дефініція ідентичності, що її дає В. Боннел.

живає занепад «великих ідеологій», посилення ролі не-західних країн, прискорення глобалізації, яка призводить до повсюдного піднесення ідентичностей. Результатом цього стає десекуляризація світу, яка, своєю чергою, накладає істотний відбиток на характер націєтворення не лише у країнах Африки й Азії, а й на пострадянському просторі.

Висновки. Нації, формування яких відбувалося поза відчутним впливом релігії, на певних, часом драматичних етапах свого розвитку, винаходили в ній потужний символізм для вираження власної вітальності і нескореності іноземним або нав'язаним режимам. Церкви, які в той чи інший проміжок часу не пов'язувалися з національною ідеєю і навіть вважалися «антинаціональними силами», надають нації сильний імпульс у процесі конструкції загальнонаціональних цінностей, у боротьбі за права людини і людську гідність. Новітня історія Центрально-Східної Європи пропонує під цим оглядом принаймні два дуже красномовних приклади: Євангелічної церкви у Східній Німеччині і Католицької — у Чехословаччині, точніше — в Чеських землях. Драматичне падіння релігійності і церковного членства серед східних німців упродовж 1950—1980-х рр., не завадила Євангелічній церкві у колишній НДР створити реальний вільний простір, який стимулював діяльність нечисленних, але активних альтернативних спільнот і, в кінцевому рахунку — консолідував опозицію. Релігійні символи і риторика озброювали ці групи могутньою мовою, якою артикулювалися демократичні цінності. Церковна теологія і проповідувані нею моральні цінності формували світогляд членів таких груп, які йшли далі самої церкви у своїх прагненнях демократії і соціальної справедливості, надаючи цим прагненням виразного політичного звучання. За межами цих груп набагато більша кількість східних німців збиралася на організовані церквою богослужіння, де вони мали змогу маніфестувати своє бачення майбутнього країни. Перші публічні демонстрації в Східній Німеччині відбулися саме після таких богослужінь у Лейпцигу і Дрездені та інших містах; вони поклали початок так званому «Поворотові» (*die Wende*), який стався у жовтні 1989 р. [53, р. 61].

Що ж до Католицької церкви в Чехії, котра, як уже мовилося, тривалий час вважалася беззастережно «античеською інституцією», то вона, за виразом П. Мойзеса, «вийшла з комуністичного чистилища з абсолютно новим іміджем» [54, р. 148]. Принципова позиція більшості священників, єпископів і кардинала Ф. Томашека, духовний супровід правозахисних акцій узагалі і благословення, яке отримували члени Хартії-77, повернула Церкві довіру зсекуляризованого чеського суспільства і забезпечила їй небачену в національній історії підтримку в процесі «оксамитової революції» [55, р. 29].

Чеський і східнонімецький приклади свідчать, що церква здатна бути серйозною націєтворчою силою не через проведення демаркаційних ліній з інерелігійними спільнотами та мобілізацію колективного «ми» проти «вони», а надаючи політиці надійного морального підґрунтя, збагачуючи її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності і справедливості. Цей досвід доводить, що національний характер церкви реалізується не тільки і не стільки через здійснення богослужіння національною мовою (хоча це, поза сумнівом, важливо), а, головню, через усвідомлення особливої відповідальності Церкви за долю нації.

Зрештою, варто нагадати, що формування нації — це процес, а не подія, щоденний, за словами Е. Ренана, плебісцит щодо того, бути чи не бути нації і якою їй бути. Під час цього плебісциту якісь символи, зв'язки, елементи переглядаються, набувають нового значення, наголошуються, а інші витісняються на периферію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Spohn W.* Multiple modernity, nationalism and religion: A global perspective / W. Spohn // *Current Sociology*. — 2003. — Vol. 51. — P. 265—286.
2. Націоналізм. Антологія / упорядники: В. Лісовий та О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2006. — 684 с.
3. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
4. *Alter P.* Nationalism. / P. Alter. — 2nd edition. — London-NY-Melbourne: Edward Arnold, 1994. — 160 p.
5. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
6. *Velikonja M.* Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina / M. Velikonja. — College Station, TX, USA: Texas A, 2003. — 365 p.
7. *Roudometof V.* Nationalism, globalization, and orthodoxy. The social origins of ethnic conflict in the Balkans / V. Roudometof. — Westport, Connecticut — London: Greenwood Press, 2001. — 320 p.
8. *Appleby S. R.* The ambivalence of the sacred: Religion, violence and reconciliation / S. R. Appleby. — Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. — 448 p.
9. State formation, nation-building, and mass politics in Europe: The theory of Stein Rokkan based on his collected works / Ed by P. Flora, S. Kuhnle. — Oxford: Oxford University, 1999. — 422 p.
10. *Smith A. D.* Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism / A. D. Smith. — London: Routledge, 1998. — 270 p.
11. *Greenfield L.* Is Nation unavoidable? Is nation unavoidable today? / L. Greenfield // *Nations and national identity: The European experience in comparison* / Ed by Kriesi H.P. et al. — Zurich: Rügger, 1998. — P. 37—54.
12. *Brubaker R.* The Manichean myth: Rethinking distinction between «civic» and «ethnic» nationalism / R. Brubaker // *Nations and national identity: the European experience in comparison* / Ed. by Kriesi H.P. et al. — Zurich: Rügger, 1998. — P. 55—71.
13. *Hobsbawm E.* Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality / E. Hobsbawm. — 2nd edition. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 206 p.
14. *Hastings A.* The construction of nationhood: Ethnicity, religion and nationalism / A. Hastings. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — 248 p.
15. *Llobera J. R.* The God of modernity: The development of nationalism in Western Europe / J. R. Llobera. — Oxford: Berg Publishers Ltd., 1994. — 229 p.
16. *Seton-Watson H.* Nations and states: An enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism / H. Seton-Watson. — London: Methuen, 1977. — 563 p.
17. *Carlton J. H. H.* Nationalism: A religion / J.H.H. Carlton. — New York: The Macmillan Company, 1960. — 187 p.
18. *Герцль Т.* Еврейское государство / Т. Герцль. — Одесса: Я.Х. Шерман, 1898. — 62 с.
19. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. // *Націоналізм*. — К.: Таксон, 2003. — 300 с.
20. *Hoppenbrouwers F.* Winds of change: Religious nationalism in a transformation context / F. Hoppenbrouwers // *Religion, State & Society*. — 2002 — Vol. 30. — № 4. — P. 311—312.
21. *Бабинский Г.* Религии и национализм в Центральной и Восточной Европе / Г. Бабинский // *Диа-Логос: религия и общество. Альманах* / ред.-сост. М.Смирнов. — М.: Истина и жизнь, 1997. — С. 334—335.
22. *Павлючик В.* Політика й містика в Україні / В. Павлючик // *Людина і світ*. — 1999. — № 9. — С. 17—21.
23. *Nye R. B.* This almost chosen people: Essays in the history of American ideas / R. B. Nye. — East Lansing: Michigan State University Press, 1966. — 374 p.
24. *Майноуг К.* Анатомія націоналізму / К. Майноуг // *Націоналізм. Антологія* / упорядники: В. Лісовий та О. Проценко. — Київ: Смолоскип, 2006. — С 119—155.
25. *Merdjanova I.* In search of identity: Nationalism and religion in Eastern Europe / I. Merdjanova // *Religion, State & Society*. — 2000. — Vol. 28. — № 3. — P. 233—262.
26. *Larkin E.* The devotional revolution in Ireland, 1850-1875 / E. Larkin // *American Historical Review*. — 1972. — Vol. 77. — № 3. — P. 625—652.
27. *Bellah R. N.* Beyond belief / R. N. Bellah. — New York: Seabury Press, 1970. — P. 181.
28. *Bruce St.* Conservative protestant politics / St. Bruce. — New York: Oxford University, 1998. — 246 p.

29. *Skendi St.* The Albanian national awakening / St. Skendi. — Princeton: Princeton University Press, 1967. — 498 p.
30. *Porter B.* When nationalism began to hate : Imagining modern politics in nineteenth century, Poland / B. Porter. — New York: Oxford US, 2000. — 320 p.
31. *Porter B.* Thy kingdom come: patriotism, prophecy, and the catholic hierarchy in nineteenth-century, Poland // B. Porter // The Catholic Historical Review. — 2003. — Vol. 89. — № 2. — P. 213—238.
32. Myths and nationhood / Ed. by Hosking G. and Schopflin G. — London: C.Hurst & Co, 1997. — 256 p.
33. *Valantiejus A.* Early Lithuanian nationalism: sources of its legitimate meanings in an environment of shifting boundaries / A. Valantiejus // Nations and Nationalism. — 2002. — Vol. 8. — № 3. — P. 315—333.
34. *Perica V.* Balkan idols. Religion and nationalism in Yugoslav states / V. Perica. — New York: Oxford University Press, 2002. — 332 p.
35. *Perry D. M.* Stefan Stambolov and the emergence of modern Bulgaria, 1870—1895 / D. M. Perry. — Durham, NC: Duke University Press, 1993. — 328 p.
36. *Бочковський О. І.* Вступ до націоналізму / О. І. Бочковський. — Мюнхен: УТГІ, 1991—1992. — 333 с.
37. A. The Vatican in world politics / A. Manhattan. — New York: Gaer Associates, 1949. — 444 p.
38. *Lampe J. R.* Nationalism in former Yugoslavia / J. R. Lampe // Contemporary nationalism in East Central Europe / Ed. by P. Latawsky. — London, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press LTD, 1995. — P. 143—164.
39. *Barkey K.* After empire: Multiethnic societies and nation-building: The Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg empires / K. Barkey, M. Von Hagen. — Boulder, Colorado Westview Press, 1997. — 202 p.
40. *Weiker W. F.* The Modernization of Turkey: From Atatürk to the present day / W. F. Weiker. — New York: Holmes & Meier Publishers, 1981. — 303 p.
41. *Smith H. W.* German nationalism and religious conflict: Culture, ideology, politics, 1870—1914 / H. W. Smith. — Princeton: Princeton University Press, 1995. — 271 p.
42. The position of the church throughout the changes in Czechoslovak society // Religion in Eastern Europe. — 1994. — Vol. XIV. — № 1. — P. 18—43.
43. *Simon G.* Unter kommunistischer herrschaft. Kirchen und nationen in der Baltischen Republiken / G. Simon // Herder Korrespondenz. — 1983. — № 2. — S. 83—87.
44. *Ramet S. P.* Nihil obstat: Religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia / S. P. Ramet. — Durham, NC: Duke University Press, 1998. — 440 p.
45. *Fox J.* Towards a dynamic theory of ethno-religious conflict / J. Fox // Nation and nationalism. — 1999. — Vol. 5. — № 4. — P. 431—463.
46. *Toyoda M. A.* Religion and politics in Japan / M. A. Toyoda, A. Tanaka // Religion and politics in comparative perspective. The one, the few, the many / Ed. by J. T. Gerald and W. Clyde. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — P. 269—284.
47. *Llywelyn D.* Toward a catholic theology of nationality / D. Llywelyn. — Lanham, Maryland: Lexington Books, 2010. — 332 p.
48. *Hayes C. J. H.* Nationalism: A religion / C. J. H. Hayes. — New York: The Macmillan Company, 1960. — 187 p.
49. Many are chosen. Divine election & Western nationalism // Harvard theological studies / Ed. by W.R. Hutchinson & H. Lehmann. — Minneapolis: Fortress Press, 1994. — 306 p.
50. *McLeod H.* Protestantism and British national identity / H. McLeod // Nation and religion: Perspective on Europe and Asia / Ed. by P. van der Veer and H. Lehmann. — Princeton: Princeton University Press, 1999. — P. 44—46.
51. *Catherwood C.* Why the nations rage: Killing in the name of God / C. Catherwood. — Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002. — 288 p.
52. Сльози патріотизму на очах прагматика. — День. — 2000. — 10 серпня.
53. *Burgess J. P.* The East German church and the end of communism / J. P. Burgess. — New York: Oxford University Press, 1997. — 200 p.
54. *Mojzes P.* Religious liberty in Eastern Europe and the USSR : before and after the great transformation / P. Mojzes. — New York: Boulder, Columbia University Press, 1992. — 473 p.
55. *Kavan Z.* The velvet revolution: Czechoslovakia, 1988-1991 / Z. Kavan, B. Wheaton. — Boulder, CO: Westview Press, 1992. — 255 p.

REFERENCES

1. Spohn, W. (2003). Multiple modernity, nationalism and religion: A global perspective. *Current Sociology*, 51, 265—286.
2. Lisovyy, V. & Protsenko, O. (Eds.). (2006). *Nationalism. Anthology*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
3. Kasianov, G. (1999). *Theory of nation and nationalism*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
4. Alter P. (1994). *Nationalism*. 2nd edition. London-NY-Melbourne: Edward Arnold.
5. Anderson, B. (2001). *Imagined communities. Consideration on origin and enlargement of nationalism*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).
6. Velikonja, M. (2003). *Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station, TX, USA: Texas A.
7. Roudometof, V. (2001). *Nationalism, globalization, and orthodoxy. The social origins of ethnic conflict in the Balkans*. Westport, Connecticut — London: Greenwood Pres.
8. Appleby, S. R. (2000). *The ambivalence of the sacred: religion, violence and reconciliation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
9. Flora, P. & Kuhnle, St. (Eds.). (1999). *State formation, nation-building, and mass politics in Europe: The theory of Stein Rokkan based on his collected works*. Oxford: Oxford University.
10. Smith, A. D. (1998). *Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London: Routledge.
11. Greenfield, L. (1998). Is nation unavoidable? Is nation unavoidable today? In H.P. Kriesi et al. (Eds.), *Nations and national identity: The European experience in comparison* (pp. 37—54). Zurich: Rügger.
12. Brubaker, R. (1998). The Manichean myth: Rethinking distinction between «civic» and «ethnic» nationalism. In H.P. Kriesi et al. (Eds.), *Nations and national identity: The European experience in comparison* (pp. 55—71). Zurich: Rügger.
13. Hobsbawm, E. (1992). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Hastings, A. (1997). *The construction of nationhood: Ethnicity, religion and nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Llobera, J. R. (1994). *The god of modernity: The development of nationalism in Western Europe*. Oxford: Berg Publishers Ltd.
16. Seton-Watson, H. (1977). *Nations and states: An enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism*. London: Methuen.
17. Carlton, J.H. H. (1960). *Nationalism: A religion*. New York: The Macmillan Company.
18. Gertsl, T. (1898). *Jewish state*. Odessa: Ya. X. Sherman (in Russ.).
19. Gellner, E. (2003). Nations and nationalism. Kyiv: Takson (in Ukr.).
20. Hoppenbrouwers, F. (2002). Winds of change: Religious nationalism in a transformation context. *Religion, State & Society*, 30 (4), 311-312.
21. Babinskiy, G. (1997). Religions and nationalism in Central and Western Europe. In M. Smirnov (Ed.), *Dia-Logos: religion and society. Anthology* (pp. 334—335). Moscow: Istina i zhizn (in Russ.).
22. Pavliuchik, V. (1999). Politics and mysticism in Ukraine. *Liudyna i Svit (Person and World)*, 9, 17—21 (in Ukr.).
23. Nye, R. B. (1966). *This almost chosen people: Essays in the history of American ideas*. East Lansing: Michigan State University Press.
24. Mainoug, K. (2006). Anatomy of nationalism. In V. Lisovyy & O. Protsenko (Eds.), *Nationalism. Anthology* (pp. 119—155). Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
25. Merdjanova, I. (2000). In Search of identity: Nationalism and religion in Eastern Europe. *Religion, State & Society*, 28 (3), 233—262.
26. Larkin, E. (1977). The Devotional revolution in Ireland, 1850—1875. *American Historical Review*, 77 (3), 625—652.
27. Bellah, N. (1970). *Beyond belief*. New York: Seabury Press, 1970.
28. Bruce, S. (1998). *Conservative protestant politics*. New York: Oxford University.
29. Skendi, S. (1967). *The Albanian national awakening*. Princeton: Princeton University Press.
30. Brian, P. (2000). *When nationalism began to hate : Imagining modern politics in nineteenth century Poland*. New York: Oxford US.

31. Porter, B. (2003). Thy kingdom come: Patriotism, prophecy, and the catholic hierarchy in nineteenth-century Poland. *The Catholic Historical Review*, 89 (2), 213—238.
32. Hosking, G. & Schopflin, G. (Eds.). (1997). *Myths and nationhood*. London: C.Hurst& Co.
33. Valantiejus, A. (2002). Early Lithuanian nationalism: sources of its legitimate meanings in an environment of shifting boundaries. *Nations and Nationalism*, 8 (3), 315—333.
34. Perica, V. (2002). *Balkan idols. Religion and nationalism in Yuogoslav States*. New York: Oxford University Press.
35. Perry, D. M. (1993). *Stefan Stambolov and the emergence of modern Bulgaria, 1870—1895*. Durham, NC: Duke University Press.
36. Bochkovskyy, O. (1991—1992). *Introduction into nation studying*. Munich: Ukrainian Technical and Economic Institute (in Ukr.).
37. Manhattan, A. (1949). *The Vatican in world politics*. New York: Gaer Associates.
38. Lampe, J. R. (1995). Nationalism in former Yugoslavia. In P. Latawsky (Ed.), *Contemporary nationalism in East Central Europe* (pp. 143—164). London, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press LTD.
39. Barkey, K. & Von Hagen, M. (1997). *After empire: Multiethnic societies and nation-building: The Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg empires*. Boulder, Colorado Westview Press.
40. Weiker, W. F. (1981). *The modernization of Turkey: From Ataturk to the present day*. New York: Holmes & Meier Publishers.
41. Smith, H. W. (1995). *German nationalism and religious conflict: Culture, ideology, politics, 1870—1914*. Princeton, Princeton University Press.
42. The Position of the Church throughout the changes in Czechoslovak society. (1994). *Religion in Eastern Europe*, XIV (1), 18—43.
43. Simon, G. (1983). Unter kommunistischer herrschaft. Kirchen und nationen in der Baltischen republiken. *Herder Korrespondenz*, 2, 83—87.
44. Ramet, S. P. (1998). *Nihil obstat: Religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*. Durham, NC.: Duke University Press.
45. Fox, J. (1999). Towards a dynamic theory of ethno-religious conflict. *Nation and Nationalism*, 5 (4), 431—463.
46. Toyoda, M. A. & Tanaka, A. (2002). Religion and politics in Japan. In J. T. Gerald & W. Clyde (Eds.), *Religion and politics in comparative perspective. The one, the few, the many* (pp. 269—284). Cambridge: Cambridge University Press.
47. Llywelyn, D. (2010). *Toward a catholic theology of nationality*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
48. Hayes, C. J.H. (1960). *Nationalism: A religion*. New York: The Macmillan Company.
49. Many are chosen. Divine election & Western nationalism. (1994). In W.R. Hutchinson & H. Lehman (Eds.), *Harvard Theological Studies* (pp. 152—153). Minneapolis: Fortress Press.
50. McLeod, H. (1999). Protestantism and British national identity. In P. van der Veer & H. Lehmann (Eds.), *Nation and religion: Perspective on Europe and Asia* (pp. 44—46). Princeton: Princeton University Press.
51. Catherwood, C. (2002). *Why the nations rage: Killing in the name of God*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
52. Tears of patriotism in the eyes of pragmatic person. (2000, August 10). *Den (Day)* (in Ukr.).
53. Burgess, J. P. (1997). *The East German church and the end of communism*. New York: Oxford University Press.
54. Mojzes, P. (1992). *Religious liberty in Eastern Europe and the USSR : before and after the great transformation*. New York: Boulder, Columbia University Press.
55. Kavan, Z. & Wheaton B. (1992). *The Velvet revolution: Czechoslovakia, 1988—1991*. Boulder, CO: Westview Press.

**ПРО СОЦІАЛЬНІ СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (1991 — початок 2000-х рр.)**

Анотація. Висвітлено соціальні параметри як складові націотворчих процесів українського суспільства на сучасному етапі. Аналізуються головні показники соціального стану незалежної України у період 1991—2010 років, визначено тенденції розвитку, які сприяли і водночас гальмували державотворчі і націотворчі процеси українського суспільства у вимірі трансформаційних змін України після здобуття незалежності та порівнянні із соціальними здобутками сталих демократій, як також і інших країн посткомуністичного та пострадянського простору.

Ключові слова: соціальний розвиток, соціальна держава, незалежна Україна (1991—2010 рр.).

Аннотация. Освещаются социальные параметры как составляющие нациообразующих процессов украинского общества на современном этапе. Анализируются основные социальные показатели независимой Украины в период 1991—2010 годов, определяются тенденции развития, которые содействовали и одновременно тормозили процессы государственного и национального строительства украинского общества в аспекте трансформационных изменений в Украине после завоевания независимости и в сравнении с социальными завоеваниями стабильных демократий, как и других стран посткоммунистического и постсоветского пространства.

Ключевые слова: социальное развитие, социальное государство, независимая Украина (1991—2010 гг.).

Abstract. Social parameters as components of national building processes of Ukrainian society are clarified. Article is dealing with analysis of main social and economic indexes of independent Ukraine during the period of 1991-2010 years, with definition of tendencies of development, which influenced and at once hampered the processes of state building and nation building of Ukrainian society in dimension of transformation shifts in Ukraine after gaining independence and in comparison with social gains of stable democracies as well as other countries of post-communist and post-soviet area. Among factors which are analyzed — political instability, caused by painful transition to market economy, disintegration of economic, credit and financial systems; inflation; sharp polarization of population by property and thus substantial differentiation of social groups; weakening of state paternalism in the sphere of social guarantees, low wages, unemployment and a new poverty among the population. However, patriotism, a sense of high civic responsibility are among the basic ideological priorities of Ukrainian people.

Key words: social development, welfare state, independent Ukraine (1991—2010 years).

Постановка проблеми. Соціальні фактори відіграють важливу роль у формуванні сучасних націй, а отже, їх аналіз як складових націотворчих процесів в Україні є надзвичайно актуальним напрямом наукових досліджень з огляду на перспективи подолання політичної і національної нестабільності суспільства перехідного періоду, здобуття Україною економічно та політично сталого стану розвитку як передумови дієвого розв'язання внутрішньополітичних проблем.

Соціальний розвиток в Україні після проголошення незалежності стає предметом наукових досліджень філософів, істориків, економістів, соціологів, політологів. Зросла роль міждисциплінарних наукових розробок, помітна тенденція посилення інтегральних досліджень, співпраці фахівців цих галузей науки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Соціальні параметри державотворчих і націотворчих процесів дістали висвітлення у монографічних виданнях, наприклад, такі дослідження здійснили історики: В. М. Литвин, Г. В. Касьянов,

* Kovpak L.V., Ph.D. in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. e-mail: ludkovpak@list.ru

ABOUT SOCIAL COMPONENTS OF FORMATION OF UKRAINIAN NATION (1991 — early 2000s)

С. С. Падалка. В історичній ретроспективі питання повсякденного життя українського народу у повоєнний період відображені у працях науковців В. М. Даниленка, О. А. Коляструк, І. В. Рибак та ін. Проблематика соціального розвитку України на сучасному етапі аналізується в наукових розробках економістів, зокрема Е. Лібанової [1—8]. Водночас, ця тематика не є повністю вивченою, зокрема, через відкритість хронологічних рамок досліджень, а також через те, що процеси державотворення є безперервними і такими, котрі тривають і тривають.

Метою статті є висвітлити значущість соціальних параметрів у процесах націотворення та державотворення в Україні після проголошення незалежності (від 1991 р.), вивчити головні тенденції та проаналізувати соціальні складові суспільного розвитку новітнього періоду історії України.

Основні результати дослідження. Трансформаційний період, який розпочався від розпаду СРСР, і становлення незалежних держав на пострадянській території супроводжувалися зміною соціального ландшафту суспільства. Процеси розбудови незалежної Української держави від 24 серпня 1991 р. розглядалися більшістю населення як розширення можливостей самостійного господарювання, як здатність власноруч забезпечити гідний рівень життя. При цьому соціальні питання, соціальні параметри добробуту, матеріального рівня життя населення стояли серед найгостріших.

Для висвітлення теми важливим є з'ясування низки концептуальних підходів, зокрема про поняття національної ідентичності та про значення соціальних чинників у її формуванні, співвідношення національної ідентичності та процесів глобалізації. Соціальний фактор є важливим і серед визначальних (проте не єдиним) у формуванні етнічної спільності, саме соціальні параметри (житло, зайнятість, оплата праці, матеріальний статок, ін.) відіграють велику роль у становленні національної ідентичності.

В Україні значною мірою впливали на визначення основних параметрів соціального розвитку й негативні чинники — криза, що охопила економіку на поч. 1990-х рр., стихійний, часто з помилками, болісний шлях переходу до ринкової економіки, який супроводжувався майновим розшаруванням населення, дезінтеграцією економічної та кредитно-фінансової системи, високим рівнем коруптованості владних структур, політичною нестабільністю тощо.

Економічний фон формування соціального простору України був складним і характеризувався численними труднощами, пов'язаними з трансформаційними змінами засад господарювання та розвитку економіки. В Україні закони ринкової економіки запроваджувалися значною мірою методом «шокової терапії». Практика виявилася суворою, — у січні 1992 р. з початком лібералізації цін у магазинах вартість товарів підскочила відразу у десятки разів. Ситуація характеризувалась інфляцією та гіперінфляцією, падінням обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, грошові заощадження громадян знецінилися (у 1992 р. вимір інфляції в Україні за даними Міжнародного валютного фонду сягав 2000 %, і лише після 1994 р. інфляція почала знижуватися). Великі розчарування викликала у жителів України й «ваучерна приватизація», котра реально не принесла дивідендів більшості населення, а обернулася «папірцями».

Від початку 1990-х рр. перерозподіл власності призвів до перерозподілу владних повноважень і можливостей. Зокрема, занепадає соціальна роль держави. Помітним було (особливо у першій половині десятиліття) послаблення державницького патерналізму. Приватизація, проведена в Україні, мала одним з наслідків різку майнову поляризацію суспільства. Переважна частина населення була віддалена, відчужена та навіть позбавлена власності на найбільші виробничі об'єкти, формувалася двополюсний соціальний простір — бідних і багатих. Невеликий, ли-

ше кількавідсотковий прошарок (3—5 %) консолідував володіння найбільшими багатствами країни. З'являються нові соціальні групи, верстви, класи — промисловці, банкіри, дрібні підприємці, члени акціонерних товариств, фермери, орендарі, представники маргінальних груп. На жаль, середній клас — як переважна більшість населення держави — не був сформований. А саме середній клас є ознакою суспільства з розвинутою, соціально орієнтованою ринковою економікою. Цей період характеризувався відчуженням населення від держави, від власності, посиленням соціальної апатії громадян. Суттєвими стали зміни у соціальній психології населення (через появу таких явищ, як бідність, конкуренція, корупція, тощо).

Сучасні наукові школи визнають значущість соціальних складових, хоча й де-що з відмінним ступенем пріоритетності у процесі розвитку націй та етнічної самоідентифікації. Соціальний простір виступає серед найвагоміших складових формування національної ідентичності. Спосіб повсякденного буття, спосіб життя визначає свідомість, у тому числі національну самосвідомість. Бенедикт Андерсон у книзі «Уявлені спільноти» розглядає нації передовсім як соціальні спільноти, котрі консолідувалися не стільки на об'єктивній основі (етнічне походження, культура, мова), скільки на основі суб'єктивної тотожності спільноти національному міфу, створеному елітою [9].

Національна ідентичність є багатоскладовим, багатоманітним концептом, який не можна піддавати спрощенню. За словами Ентоні Сміта, національна ідентичність не є сталою конструкцією, а постійно рухливим процесом формування основних складових компонентів національного буття [10]. Для модерністського підходу, зокрема, характерне твердження, що нації та національна ідентичність розглядаються як продукт модерності (Л. Грінфелд).

Чеський історик Мирослав Грох процес націотворення пов'язував із виникненням певних суспільних класів та, підкреслюючи роль соціального фактора, назвав свою книгу (1968 р.) «Соціальні передумови національного відродження в Європі». Національна ідентичність розглядається як соціальний конструкт, продукт і результат певних ситуацій (Е. Гобсбаум), колективні культурні ідентичності є складними, множинними, часто накладаються одна на одну; етнічні, регіональні, релігійні, гендерні та класові ідентичності переходять одна в одну за різних ситуацій. Також важливе значення має концепція Поля Рікера про наративну природу ідентичності як «розповіді про життя», що розгортається у часі [11].

Важливим є ще одне питання — яка роль сучасної держави в забезпеченні соціальних стандартів життя населення? Великий інтерес викликають дискусії, котрі ведуться переважно у зарубіжній науковій літературі щодо співвідношення соціальної держави (держави добробуту) (Welfare State) та суспільства на сучасному етапі. Йдеться про критику соціальної держави філософами, що мала місце у 1970—1990-ті рр. (Р. Нозік, Ю. Габермас, М. Сендел, Дж. Маклін), котрі, зокрема, застерігали про певні обмеження соціальною державою свободи членів суспільства, захищали концепцію «мінімальної держави». За їх міркуваннями, влада під приводом поліпшення умов життя населення збіднює життєвий простір пересічних громадян, перетворюючи їх на підлеглих бюрократії держави добробуту, звужуючи можливості для індивідуальної самореалізації, окремі соціальні гасла чи проекти на практиці нібито мали характер адміністративного тиску (М. Фуко, П. Рікер, А. Глюксман та ін.). Протилежною є позиція прихильників збереження держави добробуту (Welfare State) і доцільності її адаптації до сучасних вимог глобалізації (Г. Еспінг-Андерсон, К. М. Маєр-Абіх, Х. Й. Фогель, П. Розанваллон, П. Хіманен). Державне втручання попри деякі обмеження самостійності вибору людини захищає свободу для більшості громадян; там, де зберігається держава добробуту, забезпечується дотримання соціальних стандартів життя особи, її пра-

во на власність. Забезпечуючи суспільство законами щодо різних сфер його економічного та соціального життя, соціальна держава сприяє не лише освоєнню нових ринків, а й дотриманню права справедливості щодо найбільш зuboжілої частини населення. Соціальна держава стає умовою визначення способу життя кожної особи, виявлення її національної та соціальної ідентичності [12—13].

Закордонні дослідники також аналізують соціальний розвиток держав на теренах колишнього СРСР, зокрема у напрямі європейської інтеграції. Вони констатують зростання ролі соціального фактора та соціальних інституцій у розвитку сучасних держав (переклад авт. з рос.): «Водночас модернізація мала у своїй основі нове значення людської особистості» (О. Бреський); «...становище у прикордонні визначають структурні економічні та соціальні фактори, суб'єкти політичного життя і соціальні інститути (в т.ч. система освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення)» (Джон Хаус, С. Харитонович) [14—16].

На етапі трансформацій і переходу до демократичних засад, до формування соціально-ринкової економіки Україною, серед основоположних принципів життєдіяльності суспільства має бути концепція «людського, гуманітарного розвитку» — як вищої мети стабільного розвитку суспільства. Індекс людського розвитку (HDI — Human Development Index) визначається ООН і є узагальнюючим показником, на основі якого формуються рейтинги рівня життя країн.

На початковому етапі після здобуття незалежності в Україні складнощі трансформаційних процесів, слабкість економічної, соціальної та гуманітарної політики в цей період негативно вплинули на відтворення і розвиток її людського потенціалу. В Україні відбулося погіршення показників людського розвитку. Так, за період від 1990 р. до 2007 р. у світовому індексі гуманітарного (людського) розвитку Україна з 45-го перемістилася на 76-те місце серед 173 країн.

Згідно звітові ПРООН з людського розвитку, опублікованого у травні 2008 р., Україна перебувала на 76 місці серед 173 і вважалася країною із середнім рівнем гуманітарного (людського) розвитку. За більшістю показників Україна значно відставала від країн—членів Європейського Союзу, в тому числі від сусідів — Угорщина (36 місце), Польща (37 місце), Словаччина (42 місце), Болгарія (53 місце), Румунія (60 місце) [17]. Серед головних рекомендацій Звіту ПРООН за 2008 р. відзначалося, що з метою поліпшення індексу розвитку людського потенціалу в Україні можливості з охорони здоров'я, доступ до освіти та комунальні послуги мають бути поліпшені; необхідним є проведення адміністративно-територіальної реформи з метою зміцнення органів місцевого самоуправління, зокрема й для поліпшення надання соціальних послуг на місцях.

У листопаді 2009 р. в опублікованому рейтингу ООН за індексом розвитку гуманітарного (людського) потенціалу Україна посіла 85 місце, понизивши свої показники порівняно з 2005 р. на сім позицій (слід зазначити, що ці показники 182 країн світу ґрунтувалися на інформації за 2007 рік, — тобто ще до початку світової фінансової кризи, та не враховували її негативних наслідків) [18, с. 2].

Україна брала активну участь у міжнародному співробітництві з питань гуманітарного (людського) розвитку, була залучена до головних соціальних програм і проектів, брала участь у міжнародних конференціях під егідою ООН, у порядку денному котрих обговорювалися проблеми соціального розвитку різних країн за умов глобалізації.

16 квітня 2008 р. у Києві відбулася Міжнародна конференція щодо питань подолання бідності, організована Програмою розвитку ООН (ПРООН). У своєму виступі на конференції координатор системи ООН в Україні Ф. О. Доннелл заявив, що в країні 28 % населення живе за межею бідності. Він сказав: «Для України бідність є достатньо новим явищем, причиною якого є перерозподіл ресурсів під час

історичних змін у країні на шляху до ринкової економіки». Такий високий рівень бідності (близько 1/3 українців) зберігався, незважаючи на економічне зростання України у 2000—2007 рр. Особливістю стало те, що бідність в Україні існує в умовах розвиненої промисловості, висококваліфікованої робочої сили і відносно низького рівня безробіття, така модель бідності є відмінною від поширених світових прикладів. На конференції представник ООН звернув увагу на недоліки у системі охорони здоров'я: за останнє десятиліття українська нація втратила 4 млн людей, хоча за період 2000—2006 рр. державне фінансування медицини зросло учетверо, а споживання ліків — утричі, це, на його думку, було пов'язано з високим рівнем корупції у галузі медицини. На конференції наголошувалося, що в основі розв'язання проблеми бідності в Україні лежить світовий досвід [19].

У досліджуваний період (1991 — поч. 2000-х рр.) соціальні гасла були дуже популярними й часто використовувались у програмах політичних партій, у документах кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради України та під час президентських перегонів. На виборах Президента України 2004 р., 2010 р. у передвиборчій програмі В. А. Ющенка, В. Ф. Януковича, Ю. В. Тимошенко, інших політиків містилося багато популістських обіцянок про соціальний захист, розрахованих на успіх у населення, зокрема програми кандидатів мали назви: «10 кроків назустріч людям», «Український прорив», «Україна для людей», ін. Проте навіть в офіційних документах та у виступах керівників держави констатувалося, що громадяни України у своїй переважній більшості незадоволені своїм соціально-економічним становищем, існував певний розрив між декларованими цінностями-цілями та реальною практикою.

За результатами соціологічного опитування, проведеного у лютому 2007 р. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 18,4 % респондентів вважали, що їм тяжко зводити «кінці з кінцями» та грошей їм не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти. Лише 6,3 % відповіли, що живуть забезпечено, але робити значні покупки поки що не можуть (автомобіль, квартира, ін.). 35,5 % опитаних українців зазначили, що їм вистачає лише на продукти харчування та на купівлю недорогих товарів поточного попиту, а 38,3 % респондентів дали відповідь, що в цілому на життя їм вистачає, однак придбання речей довготривалого користування (меблі, телевізор, холодильник тощо) становить труднощі, і є практично неможливим. Лише 0,4 % респондентів зізналися, що можуть собі дозволити придбати практично усе, чого бажають [20, с. 2].

Звернемо увагу на висвітлення проблем зайнятості населення та оплати праці. На жаль, економічна криза першої половини 1990-х років, спад виробництва негативно позначилися на сфері зайнятості та ринку праці в Україні. Суттєво скоротилася кількість зайнятого населення, відбулися деформації у структурі зайнятості, зокрема, знизився попит на цілу низку професій виробничого профілю (робітники, інженери та ін.). Через зміни форм власності на багатьох підприємствах через неконкурентоспроможність й закриття багатьох заводів і виробничих об'єктів працівники вивільнялися, поповнюючи лави безробітних. Відбувався відтік кваліфікованих кадрів на нижчі професійні позиції.

Безробіття було найгострішою соціальною проблемою у сфері зайнятості. Найпекучіше її відчували у регіонах, мешканці невеликих містечок і сіл у працездатному віці, котрим доводилося шукати роботу за межами своїх рідних населених пунктів, і вони їздили працювати у великі міста.

Показники безробіття в Україні були досить високими, особливо у першій половині 1990-х рр. Державним комітетом статистики реєструвалося у 1995 р. — 1 млн 437 тис., у 2001 р. — 2 млн 516 тис., у 2003 р. — 2 млн 59 тис. безробітних. Станом на 1 серпня 2000 р. офіційний рівень безробіття сягнув 2 млн 707 тис. (за да-

ними Міжнародної Організації Праці (МОП) серед населення віком 15—70 років він дорівнював 11,7 %, а серед осіб працездатного віку — 12,5 %). Навантаження на одне вакантне місце, хоча й дещо зменшилось упродовж року, проте все ж було високим і становило на 1 січня 2001 р. у середньому по Україні 17 безробітних, а, наприклад, у Львівській області — 63, Закарпатській і Волинській — по 45 [3, с. 318]. Станом на 1 липня 2005 р. на обліку в Державному центрі зайнятості України перебувало 877,6 тис. непрацюючих, рівень безробіття становив 8,7 %. У вересні 2005 р. мінімальний розмір допомоги з безробіття становив 150 грн (близько \$ 30). Якщо середня тривалість пошуку роботи безробітними громадянами у 2000 р. дорівнювала 10 місяців, то у 2003 р. — 9 місяців. Найнижчий рівень безробіття був у столиці країни Києві та у м. Севастополі.

Ситуація у сфері зайнятості та безробіття в Україні (за показниками кінця 1990-х рр.) характеризувалася такими ознаками: — наявність прихованого безробіття (до 40 % робочої сили); — деіндустріалізація ринку зайнятості (скорочення кількості працівників промисловості, зокрема з 6,9 млн чол. у 1992 р. до 4,7 млн чол. у 1998 р.); — дефемінізація (скорочення чисельності зайнятих жінок); — делегалізація (скорочення зайнятості у легальному секторі та її збільшення в тіньовій економіці). Станом на серпень 2007 р. упродовж першого десятиріччя своєї діяльності Державний центр зайнятості України надав допомогу у працевлаштуванні майже 8 млн безробітних, рівень зареєстрованого безробіття, за оцінками Міжнародної Організації Праці (МОП), дещо знизився та становив близько 7,9 % [21, с. 2].

Чималі недоліки існували в системі оплати праці, адже скорочення виробництва першої половини 1990-х років і зниження попиту на робочу силу зумовлювали низьку її вартість, невисокі розміри заробітних виплат. За умов тиску інфляції та карколомних цін механізми індексації мінімальної заробітної плати не діяли. Рівень мінімальної заробітної плати залишався значно нижчим за розмір прожиткового мінімуму для працездатного населення: якщо у 2005 р. таке співвідношення становило 73 %, то в 2007 р. — 81 %.

Низька вартість робочої сили, поширення бідності серед працівників призвела до високих масштабів трудової міграції. Велика кількість українців виїхали на заробітки за кордон, де була більшою оплата праці. На початок 2007 р. українська трудова еміграція у європейських країнах (Італія, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Німеччина) нараховувала близько 4 млн людей.

На середину 2000-х рр. ситуація на ринку праці дещо поліпшилась, але проблем залишалось багато. Відновлення економічного зростання, котре почалося з 2000 р. і тривало до середини 2008 р., призвело до позитивних зрушень у сфері оплати праці, мало у числі результатів зростання як номінальної, так і реальної заробітної плати. Уперше за останнє десятиліття у серпні 2002 р. середня зарплата по Україні, що склала 377 грн, перевищила затверджений прожитковий мінімум, обчислюваний у 365 грн. Проте все ж розмір заробітної плати, особливо порівняно з європейськими країнами, залишався на низькому рівні. Через це праця в Україні досі не стала повсюдно засобом гарантування гідного рівня життя громадян. Особливо було помітно відставання України від країн Євросоюзу в разі порівняння розрахунків погодинної оплати праці. 2007 року за середньомісячної мінімальної заробітної плати в 420 грн її погодинний рівень становив 2,71 грн, а в розрахунку на 8-годинний робочий день — 19,28 грн, коли, наприклад, у Польщі мінімальна зарплата за робочий день становила 34,5 дол., Словаччині — 33,6, Франції — 52,7, Ірландії — 58,0 доларів (США).

У молодіжному середовищі тривогу викликало загострення соціальних труднощів і негараздів, серед яких — обмеженість доступу до освіти та труднощі з працевлаштуванням, поширення безробіття, найчастіше вимушеного, відсутність

житла. Відбувався процес комерціалізації сфери вищої освіти, — у вузах за зменшення місць на бюджетну форму навчання зростало число студентів, котрі навчалися на контрактній (платній) основі. За даними колишнього міністра освіти та науки С. Ніколаєнка, у 2007 р. на перший курс вищих навчальних закладів у всіх областях країни на бюджетні місця вступили 145 тис., а на платне навчання було прийнято втричі більше — 500 тис. абітурієнтів. Згідно зі звітом Державної служби зайнятості, у 2007 р. лише 32 % випускників ВНЗ отримали роботу. Непривабливими на ринку праці залишалися перспективи сільської молоді. Через диспропорції між кількістю і якістю підготовлених спеціалістів вищими навчальними закладами на ринку праці бракувало працівників належної кваліфікації, передовсім не вистачало фахівців інженерно-технічних та робітничих спеціальностей.

Коли дивитися на рівень заробітної плати і показники оплати праці в Україні на європейській карті, то країна перебувала на третьому місці з кінця (обігнавши лише Молдову й Албанію). Середня заробітна плата у деяких країнах Європи (2004—2006 рр.) (у євровалюті, на місяць) була такою: Болгарія — 150,00—181,00 (євро), Естонія — 466,00—594,00, Польща — 501,00—637,00, Росія — 188,00 — 315,00, Україна — 89,00—164,00, Чехія — 565,00—713,00 євро [22, с. 10].

Початок світової фінансової кризи (жовтень 2008 р.) та її наслідки суттєво погіршили ситуацію на українському ринку праці у бік суттєвого скорочення кількості працівників і збільшення числа безробітних.

Як зазначалося у соціологічному порівняльному проекті під назвою «Європейське соціальне дослідження» (2005, 2007 рр.) за участю понад 20 країн, у галузі праці Україна належить до числа країн, де люди працюють найбільшу кількість годин на тиждень — 43 години. Найкоротший робочий тиждень у громадян Нідерландів — 35 годин. У чому українці перевершили громадян усіх держав ЄС, то це у кількості згодних із судженням «На роботі мені доводиться багато і сумлінно працювати», що засвідчує високу працелюбність українців [23, с. 33, 93—109].

Аналізуючи структури споживання продуктів харчування та ступінь забезпечення населення товарами тривалого користування, слід зазначити, що існувала сильна диференціація у показниках різних соціальних груп у 1990-ті — поч. 2000-х рр. Зокрема, у структурі споживання продуктів харчування ці відмінності, як якісні так і кількісні, зумовлювалися передовсім рівнем доходів, а також залежали від розміру населеного пункту, наявності дітей у домогосподарствах, кількості пенсіонерів та інвалідів у складі сімей та, ін. Чим меншим був населений пункт, тим збільшувалося споживання мешканцями хліба та картоплі, а зменшувалося споживання м'яса, овочів, яєць і риби.

За період 1999—2004 рр. у країні намітилася тенденція до збільшення кількісних показників харчування населення за основними видами продуктів, зростала його калорійність. Проте за структурою раціон українців залишався незбалансованим: недостатнім споживалося продуктів з умістом білків і вуглеводів за одночасного високого рівня споживання продуктів із умістом жирів. Згідно зі статистичними даними за 2004 р., в Україні у сім'ях з дітьми вживалося жирів на 60 % більше, а за споживання білків бракувало 40 % — відносно розрахованих раціональних норм. Раціон харчування у багатих та у бідних сім'ях мав великі відмінності [1, с. 115—116].

Сучасний комфорт побуту сім'ї пов'язаний із забезпеченням товарами довготривалого користування (холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина, пылесос тощо). Окрім практичної ролі у полегшенні домашньої праці, товари тривалого користування ставали одним з індикаторів матеріального становища сім'ї. При цьому бралися до уваги вартість такого електропобутового приладдя, фірмовиробник, функціональні можливості та низка інших характеристик такого товару.

Загалом, від кінця 1990-х років, і особливо упродовж першого десятиліття 2000-х спостерігалася тенденція значного зростання кількості громадян, які володіли товарами тривалого користування. На ступінь забезпеченості родин товарами тривалого користування впливали: розміри матеріальних статків, вікова категорія членів сім'ї, кількість дітей, пенсіонерів, інвалідів у їх складі. Чим більший населений пункт, тим забезпеченість електропобутовими товарами була вищою, а у сільській місцевості аналогічні показники були нижчими. За розрахунками економістів, у середньому по країні у 2004 р. 30,4 % населення не володіли мінімальним майновим набором (холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина) взагалі [1, с. 118]. Украй низьке забезпечення такими товарами було характерно для домогосподарств, які складалися з осіб старших вікових категорій, і для багатодітних сімей. Можливості сільських родин облаштувати свій побут товарами тривалого користування були меншими, ніж у містах.

У повсякденне життя українців, особливо молоді, дедалі ширше входили у користування такі технічні досягнення, як відеомагнітофони, кухонні комбайни, комп'ютери, ноутбуки, мобільні телефони.

Проте в цілому ступінь облаштованості житла й побуту для домашньої роботи був низький порівняно з європейськими стандартами. Українська родина в середньому щоденно витрачала значно більше часу на хатні клопоти (6,8 години), аніж середньостатистичні сім'ї в державах ЄС, найменше часу на домашні справи витрачали данці (2,6 години) та шведи (3,0 години) [23, с. 33, 93—109].

Висновки. Упродовж 1991—2010 рр. на фоні загального невисокого рівня життя в українському суспільстві відбувалася посилена диференціація населення за розмірами доходів як тенденції, що гальмувала націотворчі і державотворчі процеси. Декларовані обіцянки держави та офіційна статистика були кращими, ніж реальні результати такої роботи державних структур щодо соціального захисту населення. Характерним було явище «нова бідність» — це бідність людей, котрі працювали, мали регулярну зайнятість, однак рівень зарплати був невисоким. Духовний аспект категорії «людського розвитку» включає вивчення супутніх ціннісно-мотиваційних настроїв серед різних соціальних груп за умов трансформаційних перетворень у суспільстві. Помітною була поширеність настроїв розчарувань через соціально-побутові труднощі, заміна їх ідеалами надмірного прагматизму, надкритичне ставлення до державних інституцій через стурбованість людини за поліпшення умов свого життя за кризових часів. Водночас патріотизм, почуття високої громадянської відповідальності були серед світоглядних пріоритетів українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 356 с.
2. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. — К.: Наукова думка, 2001. — 559 с.
3. Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001) / Під ред. В. М. Литвина. — К.: Альтернативи, 2001. — 704 с.
4. Литвин В. М. Україна: Європа чи Євразія. / В. М. Литвин. — К.: Видавничий дім Лі-Терра, 2004. — 512 с.
5. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу. 2001—2010 / Литвин В. М. — К.: Наукова думка, 2010. — 407 с.
6. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991—2009): (монографія) / С. С. Падалка. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 362 с.

7. Касьянов Г. В. Україна 1991—2007: нариси новітньої історії: (монографія) / Г. В. Касьянов — К.: Наш час, 2007. — 428 с.
8. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): колективна монографія у 3 ч. / Даниленко В. М. (відп. ред.). — К.: Національна Академія наук України, Інститут історії України, 2010. — Ч. 3. — 336 с.
9. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / (пер. з англ.). — К.: Критика, 2001. — 272 с.
10. Smith A. D. National Identity. / A. D. Smith. — London: Penguin, 1991. — 229 p.
11. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Prague, 1968. — 98 p.
12. Пасько Я. І. Співвідношення соціальної держави та інформаційного суспільства в контексті вимірів свободи, права і власності / Пасько Я. І. // Схід. — 2006. — №3. (75) — С. 86—91.
13. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння: (монографія) / Пасько Я. І. — К.: ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
14. Бреская О. Введение в Пограничную теорию / О. Бреская // Перекрестки. — 2007. — № 1—2. — С. 156—174.
15. House J. W. Frontier on the Rio Grande: A Political Geography of Development and Social Deprivation / J. W. House. — Oxford: Clarendon Press, 1982. — 436 p.
16. Харитонович С. Выстраивание Пограничья: анализ трансформационных импульсов / С. Харитонович // Перекрестки. — 2007. — №1—2. — С. 143—155.
17. Європейська інтеграція може покращити рівень людського розвитку в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/news/> (станом на 13.05.2008 р.).
18. Панорама. Украина ухудшила показатели. — Труд. — 2009. — 9 ноября. — С. 2.
19. Міжнародна конференція ООН з проблем подолання бідності. 16 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/news/>
20. Глас народа. — Труд. — 2007. — 20 апреля. — С. 2.
21. Рівень безробіття в Україні за перше півріччя сягнув 7,9 %. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.korespondent.net/main/43385> (станом на 05.06.2007 р.).
22. Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила // Дзеркало тижня. — 2007. — 28 квітня — 11 травня. — С. 10.
23. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки. / Є. Головаха, А. Горбачик; Інститут соціології НАН України; Міжнародний фонд «Відродження». — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — 133 с.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed.). (2006). *Human development in Ukraine : Opportunities and directions of social investments*. Kyiv : Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; State Statistics Committee of Ukraine (in Ukr.).
2. Lytvyn, V.M. (2001). *Ukraine: Experience and problems of state building (90-s years of XX century)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
3. Lytvyn, V.M. (Ed.). (2001). *Ukraine : Establishing of independent state (1991—2001)*. K.: Alternatyvy (in Ukr.).
4. Lytvyn, V.M. (2004). *Ukraine : Europe or Eurasia*. K.: Li — Terra (in Ukr.).
5. Lytvyn, V.M. (2010). *Ukraine: Chronicle of development. 2001—2010*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
6. Padalka, S.S. (2010). *Privatization in Ukraine : First results and lessons*. Kyiv: National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov (in Ukr.).
7. Kasianov, G.V. (2007). *Ukraine of 1991—2007 : Essays on Contemporary History*. Kyiv: Nash chas (in Ukr.).
8. Danylenko, V.M. (Ed.). (2010). *Postwar Ukraine : Essays on the Social History (second part of the 1940-s — middle 1950-s)*: in 3 parts. Part . 3 Kyiv.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
9. Anderson, B. (2001). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Kyiv.: Krytyka (in Ukr.).
10. Smith, A. D. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
11. Hroch M. (1968). *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Prague.

12. Pasko, Ya. I. (2006). Correlation of social state and information society in the context of measuring freedom, rights and property. *Skhid (East)*, 3 (75), 86—91 (in Ukr.).
13. Pasko, Ya. I. (2008). *Social state and civil society: cooperation versus confrontation*. Kyiv: PARAPAN (in Ukr.).
14. Breskaia, O. (2007). Introduction to the frontier theory. *Perekriostki (Crossroads)*, 1—2, 156—174 (in Rus.).
15. House, J.W. (1982). *Frontier on the Rio Grande: A political geography of development and social deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
16. Kharitonovych, S. (2007). Building a frontier: Analysis of transformational Impulses. *Perekriostki (Crossroads)*, 1—2, 143—155 (in Rus.).
17. *European integration can improve human development in Ukraine*. (n.d.). Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/news/2008-05-13> (in Ukr.).
18. Panorama. Ukraine has worsened indicators. (2009, November 9). *Trud (Labour)*, p. 2 (in Rus.).
19. *UN International Conference on the problems of poverty overcoming*. April 16, 2008. Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/news/2008-05-13> (in Ukr.).
20. The Voice of people. (2007, April 20). *Trud (Labour)*, p. 2 (in Rus.).
21. *An unemployment rate has gained 7.9% in Ukraine in the first half of 2007*. (05.06.2007). Retrieved from <http://www.korespondent.net/main/43385> (in Ukr.).
22. Libanova, E. (2007, April 28 — May 11). For whom the cheap labor is benefit *Dzerkalo tyzhnia (Mirror of the Week)*, p. 10 (in Ukr.).
23. Golovakha, E. & Gorbachyk A. (2008). *Social changes in Ukraine and Europe : according the results of «European Social Survey» 2005—2007*. Kyiv. : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).

УДК: 323.2 (477)

Красвий О. Д.*,

кандидат географічних наук, доцент
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. enot_roma@ukr.net

Красвий Р. О.

аспірант, Київ, Україна. enot_roma@ukr.net

ПРОБЛЕМИ НА ШЛЯХУ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПІДХОДІВ ДО ЇХ ПОДОЛАННЯ

Анотація. Досліджено проблеми на шляху консолідації українського суспільства на сучасному етапі з урахуванням соціальних і національних вимірів, позитивного історичного досвіду деяких європейських країн. Запропоновано бачення механізму соціального відродження України. Аналізується роль основних факторів консолідації українського суспільства: національної ідеї, соціальної захищеності населення, впровадження в ньому принципів демократії, соціальної справедливості, партнерства, солідарності і взаєморозуміння.

Ключові слова: суспільство, консолідація, соціальна політика, національна ідея, Європейський Союз, Митний Союз.

Аннотация. Исследуются проблемы на пути консолидации украинского общества на современном этапе с учетом социальных и национальных аспектов позитивного исторического опыта некоторых европейских стран. Предлагается видение механизма социального возрождения Украины. Анализируется роль основных факторов консолидации украинского общества: национальной идеи, социальной защищенности насе-

* Kraevyi O. D., Ph.D. in Geography, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. enot_roma@ukr.net

Kraevyi R. O., Post-graduate student, Kyiv, Ukraine. enot_roma@ukr.net

PROBLEMS ACCORDING THE WAY OF CURRENT STAGE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY AND DEFINING APPROACHES OF THEIR OVERCOMING

ния, утверждения в обществе принципов демократии, социальной справедливости, партнерства, солидарности и взаимопонимания.

Ключевые слова: общество, консолидация, социальная политика, национальная идея, Европейский союз, Таможенный союз.

Abstract. The problems on the way of consolidation of Ukrainian society under the current stage of development of Ukraine are analyzed with respect to historical and practical experience of consolidation of population of some stable European countries. The basic factors of positive experience of social cohesion and mutual understanding of representatives of society in countries with successful economies and democratic foundations are discussed. Among the basic factors under discussion regarding consolidation of Ukrainian society are: national idea, social security of population, economic prosperity, introduction into social life principles of democracy, social justice, partnership, solidarity and mutual understanding. It is examined the problems of economic and social development of Ukraine in historical retrospective and up to date stage of development. Authors analyze sectors of national economy that could provide positive perspective for consolidation of society. Mechanism for consolidation of Ukrainians is proposed with due regard to idea, program and practical deeds towards social revival of Ukraine.

Keywords: society, consolidation, social politics, national idea, European Union, Customs Union.

Постановка проблеми. Як показує історичний досвід, найбільших успіхів у соціально-економічному розвитку та створенні умов національної безпеки досягають країни з високим рівнем консолідації суспільства. Поняття «консолідація суспільства» ми розуміємо як об'єднання суспільства чи групи людей навколо зрозумілої для нього і, водночас, актуальної ідеї чи мети. Основними чинниками консолідації суспільства є його об'єднання навколо мети захисту Вітчизни, національної ідеї та формування потужної національної економіки з метою підвищення добробуту населення та його соціального захисту.

Прикладом консолідації є формування антигітлерівської коаліції країн світу в роки II світової війни з метою об'єднання своїх економічних і військових можливостей заради спільної перемоги над надзвичайно сильним ворогом, яким була нацистська Німеччина та її сателіти. При цьому військова й економічна могутність Німеччини в цей період ґрунтувалася не лише на потужній військовій техніці, а й на сліпій вірі в злочинні ідеали націонал-соціалізму переважної більшості населення країни. Отже, досвід показує, що консолідована діяльність навіть невеликих груп людей для досягнення поставленої мети може давати значні позитивні результати. Наочним прикладом значення консолідації груп людей є об'єднання футбольних уболівальників — «фанатів» під час матчів їхніх команд, що виступає важливим чинником перемоги їхніх улюбленців.

Для України на сучасному етапі, коли ще триває розбудова державності, проблема консолідації суспільства має надзвичайне значення, позаяк від обрання вірного шляху її розв'язання залежить, чи здатна держава та її народ раціонально використати всі свої багатства. Відповідно, від консолідації українського суспільства залежить, чи буде Україна в числі успішних держав. Наукові напрацювання у даному напрямі наближатимуть державних діячів до осмислення проблеми, а, отже, сприятимуть розробці програм, що реально впливатимуть на подальший розвиток суспільства і держави.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Зважаючи на актуальність проблеми консолідації українського суспільства на етапі розбудови держави, цій проблематиці було присвячено численну кількість робіт, серед яких на основну увагу заслуговують праці академіків НАН України Пахомова Ю. [1, 390—482], Юхновського І. [2], Литвина В. [3], політологів, зокрема Луцишин Г. [4], Нагорної Л. [5], видатних економістів, зокрема Пасхавера О. [6], суспільно-політичних діячів, Діака І. [7], істориків [8] та багатьох інших. Отже, отримані дослідниками результати потребують їх інтеграції та осмислення в контексті історичного досвіду вітчизня-

ного та успішних країн світу, а також аналізу негативного досвіду, який також слід ураховувати.

Метою статті є визначення основних чинників і шляхів консолідації українського суспільства з урахуванням накопичених наукових розробок і досвіду передових європейських країн.

Основні результати дослідження. У Радянському Союзі об'єднуючим фактором була ідея побудови комуністичного суспільства, як такого, яке могло забезпечити високий рівень розвитку продуктивних сил і на базі нього добробут населення та високий рівень його соціального захисту. Але реалізувати на практиці цю ідею було неможливо, оскільки не можна виконати основний закон комунізму: «Від кожного за здібностями, кожному за потребами». Існує загроза дисонансу, можливостей і потреб, а також появи паразитичного прошарку суспільства, потреби якого не співмірні із бажаннями вкладати свої можливості. Тобто, в даний час побудувати комунізм не можливо — це утопія. Тому і об'єднати суспільство навколо нездійсненої мети нереально. Це і стало однією з причин краху колишнього СРСР.

У сучасних глобальних процесах розвитку та підвищення конкурентоспроможності країн світу консолідація суспільства набуває дедалі важливішого значення. Лише консолідоване суспільство здатне спільними зусиллями вирішувати ті проблеми та виклики сьогодення і забезпечувати максимальний поступальний соціально-економічний розвиток своїх країн. З іншого боку, консолідація суспільства можлива лише в умовах його здатності реалізувати на практиці національну ідею та забезпечити високий рівень соціальної захищеності і добробуту населення. Тобто всі названі категорії розвитку суспільства: консолідація — національна ідея — соціально-економічний розвиток — тісно взаємопов'язані між собою та взаємообумовлені. Визначальним у вирішенні цих завдань є здатність держави насамперед забезпечити можливості швидких темпів її соціально-економічного розвитку. Водночас для України на сучасному етапі характерним є високе безробіття, малі бюджет і пенсійний фонд, велике розшарування між більшістю бідних і невеликою групою надбагатих громадян і відсутність соціального захисту найбільш вразливих верств населення. Усе це є перешкодою на шляху консолідації українського суспільства в напрямі до цивілізованого і демократичного розвитку.

Проблеми соціальної політики, зокрема соціальний захист населення, були і залишаються провідними і найважливішими в діяльності урядів переважної більшості розвинутих країн світу, а саме: Європейського Союзу, США, Канади, Японії та інших держав. При цьому, соціальна політика цих держав, яка є основною передумовою консолідації як мононаціональних, таких, як Швеція, Фінляндія, Норвегія, Японія та ін., так і полінаціональних країн, таких як США, Канада, Австралія та ряду Європейських країн, де тепер проживають мільйони мігрантів, зокрема у ФРН, Франції, Великій Британії, Італії. При цьому соціальна політика та високий рівень добробуту населення в цих країнах не просто декларуються їх урядами, а мають реальне підґрунтя. Прикладом цього є комплексні програми економічного реформування; зокрема, таку висунув 2009 р. кандидат у Президенти США Б. Обама. Програма передбачала скорочення дефіциту державного бюджету за 10 років до 4 трлн дол. США, створення нових 600 тис. робочих місць за рахунок розвитку газової промисловості, розвиток науки і освіти, прийняття на роботу 100 тис. учителів математики тощо [9]. А це нові надходження у вигляді зборів до пенсійних фондів і бюджету цієї країни та значне зменшення навантаження на фонд допомоги з безробіття.

Економіка розвинутих країн Світу має соціальний напрям розвитку. Галузі, що виробляють товари народного споживання (група Б), дають від 60 % до 70 % об-

сягів промислового виробництва цих країн. Як показує досвід, названі товари швидко реалізуються (за умови їх конкурентоспроможності за якістю та ціною), що дозволяє швидко повернути витрачені на їх виробництво кошти, а отримані прибутки використати на розширення виробництва, а також на підвищення зарплати працівників, а звідси — збільшити податки у бюджет і пенсійний фонд.

Група А, галузі якої виробляють засоби виробництва, є потужним фундаментом національної економіки розвинутих країн і покликана забезпечувати засобами виробництва галузі соціального комплексу. Слід зауважити, що комплекс галузей групи Б, крім виробництва товарів народного споживання, включає також соціальну сферу: освіту, культуру, мистецтво, фізкультуру, медицину, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення тощо. У США і країнах Європейського Союзу вже давно зрозуміли, що сконсолідувати можна передусім освічене та фізично і духовно сильне населення, яке має матеріальний добробут і віру в щасливе майбутнє наступних поколінь. Тому найбільші інвестиції в розвинутих країнахкладаються у соціальний комплекс, високий рівень розвитку якого та соціальна захищеність населення через високі заробітні плати й пенсії, пов'язані з високою продуктивністю праці, різноманітні пільги і доплати, добре розвинені страхову медицину, житлово-комунальне господарство, освіту і науку, є запорукою консолідації громадян. Для вирішення цієї проблеми в Україні необхідно мати ефективну та високорозвинуту економіку, здатну забезпечити певною мірою працездатне населення необхідною кількістю робочих місць і сформувати потужний бездефіцитний бюджет і пенсійний фонд.

У 1991 р., коли Україна лише почала формуватися як незалежна, суверенна держава, українське суспільство мало всі необхідні передумови для прискорених темпів поступального соціально-економічного розвитку в умовах ринкової економіки. Зокрема, це потужні виробничий, демографічний, науково-технічний і один із найбільших у світі природно-ресурсний потенціали. Отже поступальний соціально-економічний розвиток і зростання на базі цього добробуту всього населення повинні були стати основою його консолідації.

Наведені приклади соціально-економічного поступу розвинутих країн мають бути взірцем для подальшого соціально-економічного розвитку українського суспільства та його консолідації на базі цього як нині, так і в перспективі.

Після отримання Україною незалежності в 1991 році насамперед консолідація усього суспільства стала однією з найважливіших проблем молодої держави. Складність ситуації, в якій опинилася молода держава, обумовлювалася низкою чинників, серед яких: Україна — це не лише багатонаціональна держава, хоч і за домінування в структурі населення етнічних українців (72 % усього населення [10]), але й те, що західні та південно-західні регіони тривалий час розвивались у складі сусідніх держав. Так, Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області досить значний період перебували у складі Польщі; Закарпатська область — у складі спочатку Австро-Угорщини, потім Чехословаччини; Чернівецька область (Північна Буковина) та Південна Бессарабія (сучасна південно-західна частина Одеської області) — у складі Румунії. Кримський півострів (теперішня Автономна Республіка Крим) увійшов до складу України, як відомо, в 1954 р. Усе це сприяло поселенню на цих, історично українських землях, значної частини населення з колишніх метрополій. Крім того, ці регіони з об'єктивних причин відставали в соціально-економічному розвитку від решти регіонів України.

Крім цих проблем необхідно відзначити також ту особливість сучасного українського суспільства, що в ньому є значна група людей, які здійснюють деструктивну політику проти консолідації народу України. Особливо розколює суспільство країни штучно роздмухане мовне питання, а також популістські підходи до визна-

чення інтеграційних напрямів її розвитку: особливе місце належить проблемі вибору між Європейським Союзом і Митним Союзом. Саме це мав на увазі експрезидент України Л. Кучма, коли сказав, що національна ідея в Україні не спрацювала [11, 10]. У цьому є вина усіх президентів і урядів України, які нічого не зробили конкретними діями, щоб сприяти вирішенню вказаних вище проблем. Діяльність президентів та їхніх урядів слід було спрямовувати передовсім на соціальний і економічний розвиток країни, зокрема, зростання обсягів промислового і агропромислового виробництва, створення нових робочих місць, формування бюджету і пенсійного фонду та підвищення добробуту громадян. Це надзвичайно актуальні проблеми для України, яка ніколи не мала соціально-спрямованої економіки, тобто, ні в радянський період, ні в період незалежності.

Так, 1990 р. у структурі промислового комплексу України домінували галузі важкої індустрії, основним завданням яких був видобуток палива і сировини, виплавка металу, виробництво різноманітних знарядь праці, зокрема, обладнання і устаткування, а також величезних обсягів продукції військово-промислового комплексу. Достатньо зазначити, що наприкінці 1980-х рр. у СРСР нараховувалося 63,9 тис. танків, або майже в 2 рази більше, ніж в усіх країнах разом узятих, а також 76,5 тис. бронемашин та тисячі іншої металомісткої військової техніки [12, 414]. Чимало цих військових машин, зокрема танків, вироблялось і розміщувалося в межах України. Всю цю армаду потрібно було забезпечувати паливно-мастильними матеріалами, а також людськими ресурсами.

Це приклад того, як у той період бездумно використовувалися ресурси, і зокрема, метал, який можна було б скерувати на виробництво необхідних для народного господарства машин, зокрема тракторів, сільгосптехніки, транспортних засобів, в т.ч. легкових автомобілів, на які був величезний попит й існували довгелезні черги громадян, а також на виробництво побутових машин та інших товарів народного споживання, яких у країні бракувало для задоволення потреб населення. У зазначений період питома вага групи Б становила тільки 34 % обсягів промислового виробництва, тоді як для галузей групи А, що виробляють засоби виробництва, — 66 % [13, с. 110].

Унаслідок цього господарський комплекс України не мав соціальноспрямованого напрямку розвитку і не міг повною мірою забезпечити соціальний захист населення. Проте в 1990 р. в Україні працювало не лише все працездатне населення (28 млн осіб), а й 1,5 млн громадян пенсійного віку та 70 тис. підлітків, які з дозволу батьків могли працювати з 15 років. Тож до 1990-го року Україна мала потужний ринок праці. Дохідна частина її бюджету в цей період становила 60 млрд крб., або майже \$90 млрд за тогочасним курсом дол. (1 дол. — 63 коп.). Крім того, до 1990 р. всі підприємства матеріального виробництва, які формували бюджет країни, були в загальнодержавній власності і всі свої прибутки вкладали в розвиток соціальної сфери. За їх кошти будувалося житло для працівників, побутові майстерні, школи і дошкільні заклади, лікарні та будинки культури, здійснювалося будівництво автошляхів з твердим покриттям.

Відсутність безробіття та великого матеріального розшарування між людьми, безплатні медицина та освіта, а також матеріальна підтримка найменш соціально захищених верств населення були найважливішими чинниками консолідації населення України до 1991 року.

За останні 20 років унаслідок недолугих реформ економічний потенціал України різко скоротився і на 2011 р. становив близько половини потенціалу 1990 р. Особливо значні скорочення відбулися в галузях, що виробляють товари народного споживання. Так, питома вага легкої промисловості, однієї із найбільш важливих галузей у структурі виробництва товарів народного споживання, яка крім того

формувала в 1990 р. майже 800 тис. робочих місць, становила в УРСР 10,8 % обсягів тогочасного промислового виробництва. Водночас, у 2011 р. цей показник скоротився до 1% того промислового виробництва, що є нині. Відповідні показники по харчовій промисловості за названий період змінилися з 18,6 % до 15,8 %. [13, с. 123].

Одночасно внаслідок неконкурентоспроможності скоротилося виробництво товарів народного споживання і в машинобудівному комплексі: радіо- і телеапаратури, побутових машин, мотоциклів і велосипедів тощо. Відбувається скорочення чисельності працівників, зайнятих у наукоємних галузях [14, 8]. Ці скорочення супроводжувалися зменшенням на сотні тисяч кваліфікованих робочих місць, а також різким скороченням надходжень до бюджету і пенсійного фонду. Відбулося матеріальне розшарування населення на дуже багатих і дуже бідних, що мало досить негативні наслідки для консолідації українського суспільства.

Необхідно зазначити, що важливою передумовою розвитку економіки розвинутих країн є наявність у них середнього класу — великої частки економічноактивного населення з достатньо високим рівнем матеріального забезпечення, якого воно досягає за рахунок власної високооплачуваної праці. Тобто належність до середнього класу цих країн визначається не обсягом приватної власності, а рівнем грошових доходів та можливості їх заробляти. Тому саме середній клас у розвинутих країнах є опорою ринкових соціально-економічних перетворень та одним із найважливіших чинників соціально-економічної та політичної стабільності суспільства та його консолідації. Представники середнього класу стимулюють формування внутрішнього ринку товарів і послуг, є основними платниками податків і формування загальнодержавного бюджету та пенсійного фонду, мають досить вагомий голос у вирішенні політичних і економічних питань, усвідомлюють свої соціально-економічні інтереси та активно діють заради їх реалізації. Водночас низький відсоток представників середнього класу в Україні не сприяє її соціально-економічного розвитку, стабілізації політичної ситуації та консолідації всього суспільства.

Особливо важливу роль у соціально-економічному розвитку України, збереженні української етнічності (мови, культури, традицій і звичаїв тощо) та консолідації українського суспільства в усі часи відігравав агропромисловий комплекс. Цей комплекс включав не лише тисячі сільськогосподарських підприємств і сотні підприємств промисловості, які виробляли засоби виробництва для АПК та переробної ланки, а також виробничу та соціальну інфраструктуру. Реформи, які відбулися в українському АПК наприкінці 1990-х років та на початку ХХІ ст., мали в основному деструктивний характер. Ліквідація великих товарних господарств, якими були колективні господарства, унеможливила продуктивну й ефективну організацію праці. У той час, коли здійснювалося реформування АПК, колективні господарства потрібно було перевести в акціонерні товариства, кооперативи або в агрофірми, тобто зберегти великотоварне виробництво, а разом з ним сировинні зони численних переробних підприємств. Подрібнення і роздача землі в приватну власність не лише знищила в цілому ефективні форми організації виробництва сільськогосподарської сировини, й розбалансувала всю галузеву структуру АПК, зокрема науково обґрунтовані сировинні зони та потужності переробних підприємств. Це призвело до збанкрутіння та закриття багатьох із них. Особливо неоправдані шкоди було завдано цукробуряковому, плодоовочевоконсервному, молоко- та м'ясопродуктовому комплексам.

Найбільш характерним прикладом руйнації системотворчих галузей є трагедія цукробурякового комплексу України. Цей комплекс до 1990 року був найпотужнішим у світі. Він включав численні підприємства машинобудування, зокрема виробництво сільськогосподарських машин і тракторів для вирощування цукрових

буряків, обладнання для переробних підприємств, спеціалізованих транспортних засобів, 192 цукрові та 10 цукрорафінадних заводів. Цукровими буряками було засіяно 1,6 млн. га орних площ, а їх виробництво коливалось від 40 до 44 млн. т [13, с. 168]. Цей комплекс був одним з основних джерел формування потужної кормової бази для розвитку скотарства, яке налічувало 24,6 млн. голів, зокрема 8,5 млн голів корів, які давали майже 25 млн. т молока та забезпечували сировиною десятки молокозаводів. Виробництво яловичини сягало 1980 тис. т (45,6 % усього виробництва м'яса), що забезпечувало сировиною десятки м'ясокомбінатів та м'ясопереробних підприємств. [13, с. 182—186].

Україна до 1990 р. була найбільшим у світі виробником цукру із цукрових буряків (близько 6 млн т). При цьому для місцевого споживання використовувалося 2 млн. т, а решта — 4 млн. т — йшла на експорт та вивозилася в республіки Середньої Азії, звідки взамін довозилося волокно бавовни [13, с. 125]. На цій сировині в Україні працювали 3 бавовняні комбінати (Донецький, Херсонський і Тернопільський) та 10 бавовняно-прядильних фабрик. Бавовняні комбінати давали тканини для численних швейних і трикотажних фабрик. Це яскравий приклад розвитку господарства та створення сотень тисяч робочих місць, наповнення бюджету та пенсійного фонду.

Підприємства АПК, зокрема цукро-бурякового комплексу, в своїх регіонах за рахунок власних прибутків забезпечували розвиток соціальної сфери. Нині цукро-буряковий комплекс фактично цілком розбалансований. Посівні площі цукрових буряків різко скоротилися (до 500 тис. га), а валові збори їх коливаються від 12 до 16 млн. т [13, с. 160, 168]. Як наслідок, були розбалансовані сировинні зони цукрових заводів, більшість із яких стали банкрутами, розібрані і знищені. У даний час діє лише близько 60 заводів. Виробництво цукру (приблизно 2 млн. т) навіть не задовольняє повною мірою загальнодержавні потреби, й Україна перетворилася на імпортера цього продукту. Відсутні кошти для закупівлі бавовняної сировини, внаслідок чого бавовнопрядильні фабрики не працюють, а бавовняні комбінати завантажені сировиною не більше як на третину. Це призвело до різкого скорочення зайнятості в галузях легкої промисловості. Отже, в цукробуряковому комплексі, як і в усьому АПК, було різко скорочено виробництво всіх видів його продукції, а ринок праці скоротився в кілька разів. Це пов'язано із ліквідацією колективних сільськогосподарських господарств, закриттям численних переробних підприємств АПК, які відігравали визначальну роль у формуванні робочих місць і забезпечували соціально-економічний розвиток малих міст і селищ міського типу. Різко зросло безробіття в сільській місцевості, що призвело до масової міграції населення у великі міста і навіть за кордон.

До 1991 р. в УРСР за прибутки підприємств АПК у селах, селищах міського типу та малих містах були збудовані тисячі шкіл, лікарень і фельдшерсько-акушерських пунктів, будинків культури, житлових будинків і побутових майстерень, а також тисячі кілометрів автошляхів з твердим покриттям. В АПК працювали фахівці 65 різних спеціальностей, підготовку яких здійснювали десятки вищих та середніх спеціалізованих навчальних закладів. У той період АПК був важливим чинником розвитку не лише економіки, формування бюджету і пенсійного фонду, й, зважаючи, що село — колыска українського народу, і є основою збереження українців, їх мови, культури, традицій, звичаїв і духовності, а також консолідації всього українського суспільства.

При цьому не можна зменшувати роль у розвитку економіки та консолідації українського суспільства й інших міжгалузевих комплексів. Так, руйнація машинобудівного комплексу та закриття численних збанкрутілих у силу об'єктивних та суб'єктивних причин підприємств легкої, харчової, деревообробної і хімічної промисловості, обсягів капітального будівництва і зменшення

виробництва продукції будівельної індустрії призвело до обвального скорочення робочих місць і формування мільйонів безробітних громадян і декласування суспільства.

Отже, формується ситуація розконсолідації українського суспільства, пов'язана з низкою проблем, формування яких, на жаль, має в основному суб'єктивний характер. Зокрема, це мовна проблема та проблема входження України до Європейського чи Митного Союзу. Проте найбільше значення для роз'єднання громадян України має різке погіршення соціально-економічної ситуації в країні, надвисоке безробіття та майнове розшарування населення. На жаль, нині в Україні діють деструктивні сили, в тому числі і у Верховній Раді України, які свідомо розколюють українське суспільство. При цьому розконсолідація суспільства настільки непередбачувана, що загрожує національній безпеці країни. Зокрема, відтік мільйонів громадян працездатного віку в пошуках роботи за кордоном, часто з вищою освітою, кандидатів і докторів наук на навчання і підготовку яких були витрачені значні кошти з державного бюджету, знекровлює інтелектуальний і фаховий потенціал України та різко зменшує потенційні можливості держави для її подальшого поступального і динамічного соціально-економічного розвитку. Одnocześnie погіршується моральний і духовний стан суспільства, його віра як у сьогодення, так і в майбутнє своїх дітей.

На жаль, деструктивну роль щодо консолідації українського суспільства відіграють деякі засоби масової інформації. Особливо це характерно для деяких телеканалів, які замість показувати позитив у розвитку суспільства, основну увагу у висвітленні сучасних подій у державі звертають на негатив, зокрема, аварії, вбивства, пограбування тощо. Звичайно, у висвітленні цих проблем є певний виховний момент, зокрема, до яких наслідків призводять порушення правил дорожнього руху. Водночас постійний негатив на телеекрані за відсутності або недостатньому висвітленні позитивів у соціально-економічному розвитку країни створюють невпевненість громадян і напруженість у суспільстві. Незважаючи на те, що позитивного в нашій сучасній дійсності, на жаль, не так багато, але воно є. І його не лише потрібно показувати, а й робити все для його примноження. Тільки позитивні приклади здатні об'єднувати людей і створювати упевненість у майбутньому. Зокрема, дуже мало уваги приділяється проблемам соціально-економічного розвитку країни, будівництву нових промислових, агропромислових, транспортних об'єктів та об'єктів соціально-культурного призначення.

Водночас багато засобів масової інформації замість пошуків ефективних напрямів відновлення та розвитку економіки України на основі сучасних технологій, підвищення ефективності її функціонування, створення нових робочих місць і підготовки для них висококваліфікованих кадрів, навпаки, заохочують найталановитішу молодь до міграції за кордон. Тільки там, як вважають деякі журналісти та телеведучі, найталановитіші молоді українці зможуть отримати значно кращу вищу освіту, ніж в Україні, та реалізувати свої знання та фахову підготовку. Можна не погодитись із такою думкою і стверджувати, що сучасна вища школа, особливо національні вищі навчальні заклади, здатні готувати висококваліфікованих фахівців для всіх галузей народного господарства. Завданням держави є модернізація економічного потенціалу України, вдосконалення його галузевої структури, створення робочих місць для висококваліфікованої праці і надання можливості молодим талановитим випускникам вишів реалізувати вдома свій талан і здібності за умови високої заробітної плати.

Переважає більшість періодичних видань і телеканалів перебуває в приватній власності і виражає політичні погляди та інтереси тих людей, у руках яких вони є. Оскільки ці погляди часто полярні, то формують відповідним чином і різні суспі-

льно-політичні вибори громадян. Це має надзвичайно велике значення для розконсолідації українського суспільства і не відповідає його інтересам.

Така ситуація в країні не сприяє формуванню патріотизму та гордості за свою державу більшості її громадян, здатності їх за необхідності віддати всі свої сили, а у критичні часи і життя, задля перемоги над ворогом і збереження суверенітету, незалежності і цілісності території Батьківщини.

Поступальний і ефективний соціально-економічний розвиток України неможливий без наявності як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій. Іноземні інвестиції в економіку України надходять в основному із «офшорів», на кшталт Кіпру, а не із технологічно розвинутих країн. Так, на 1 січня 2005 р. лідером за обсягом інвестицій в економіку України були США (13,2 %) і наступним за показником був Кіпр (12,2 %), а на 31 грудня 2012 р. показник змінився на користь Кіпру (31,7 %), що сягає обсягів інвестицій ФРН (11,6 %), Нідерландів (9,5 %), Австрії (6,2 %) та Великої Британії (4,7%) разом узятих. Іще серед крупних інвесторів є Російська Федерація (7%), а США взагалі немає серед крупних інвесторів [15, 15]. Відсутня програма формування спеціальних або вільних економічних зон і створення сприятливого економічного та юридичного середовища для будівництва в них спільних підприємств із розвиненими країнами. Залучення і використання високотехнологічних підприємств зі згаданих країн є одним з найефективішних чинників підняття економіки менш розвинутих країн. Зокрема, більшість країн Східної, Південно-Східної і Південної Азії саме за рахунок технологічних інвестицій Японії, США, країн Західної Європи здійснили швидкий стрибок до індустріального суспільства та підняли добробут свого населення.

Внутрішні інвестиції цих країн, а також багатих нафтовидобувних держав узбережжя Перської затоки, а також низки країн Латинської Америки і навіть Африки вкладаються в соціально-економічний розвиток своїх держав.

Водночас більшість українських олігархів, заробляючи мільярдні статки в Україні, переважну частку їх вивозять у банки офшорних зон і скуповують у багатих країнах дорогі маєтки, не пов'язуючи своє та майбутнє своїх дітей з Україною. Якби вони мислили потребою перспективи розвитку власної держави, то вкладали хоча б частину отриманих прибутків у розвиток національної економіки. Отже, найбагатші люди держави роблять деструктивний вклад і детермінують процес розконсолідації українського суспільства.

Висновки. Завданням державних інститутів України є розробка та впровадження в життя Програми стратегічного, економічного, соціального і духовного відродження українського суспільства. Для цього необхідно змоделювати ефективну економіку України та її регіонів у сучасному глобальному просторі, а також у європейському ринку товарів і послуг, використовуючи власний досвід і досвід успішних розвинутих країн світу. Усі уряди, незалежно від партій, які в них представлені, зобов'язані виконувати цю програму, не змінюючи її стратегії, а лише вносячи деякі тактичні зміни, залежно від внутрішніх і зовнішніх чинників, які можуть виникати в процесі цього розвитку.

Лише соціально спрямована розвинена економіка з потужним динамічним бюджетом і пенсійним фондом здатні забезпечити високий рівень добробуту і соціальної захищеності всіх верств населення та об'єднати або консолидувати все українське суспільство.

Подальша робота над проблематикою визначення консолідуючих і деструктивних факторів для українського суспільства на сучасному етапі в контексті аналізу позитивного і негативного досвіду України і зарубіжних країн відкриває можливість для вироблення і прийняття Програми стратегічного, економічного, соціального і духовного відродження українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др; Под ред. Ю. В. Пахомова. — К.: Наукова думка, 2002. — 632 с.
2. Юхновський І. Базові принципи вдосконалення українського суспільства. Закономірності буття у контексті стаціонарної термодинаміки / І. Юхновський // Вісник НАН України.— 2006.— № 1. — С. 3—13.
3. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки XX ст.) / В. М. Литвин.— К.: Наукова думка, 2001. — 558 с.
4. Луцишин Г. І. Політичні умови та механізми досягнення національної консолідації України / Г. І. Луцишин // Грані. — 2012.— № 8 (88).— С. 12—128.
5. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 272 с.
6. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / за ред. О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, К. М. Агеєва. В надзаг.: Центр економічного розвитку. — К.: Дух і літера, 2007. — 130 с.
7. Діак І. В. Українська національна ідея. Шлях до Великої України / І. В. Діак— К.: Б. в., 2005. — 334 с.
8. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко. — К.: Парламентське вид-во, 2007.— 576 с.
9. Обама офіційно погодився стати кандидатом в президенти США. // Корреспондент 7 вересня 2012 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1392191-obama-oficialno-soglasilsya-stat-kandidatom-v-prezidenty-ssha>
10. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
11. Розумний М. М. Ідея і нація / М. М. Розумний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика. — 2005.— Вип. 13. — С. 1—13.
12. История военной стратегии России / Под ред. В. Н. Золотарева. — М.: Кучково поле; Полиграфресурсы, 2000. — 592 с.
13. Статистичний щорічник України за 2011 рік : Державний комітет статистики України / Ред. О. Г. Осауленко — К.: Консультант, 2012. — 571 с.
14. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / В. Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. — 2003. — № 1. — С. 23.
15. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Статистичний збірник / За ред. Овденко Л. М. — К.: Державна служба статистики України, 2013. — 70 с.

REFERENCES

1. Pakhomov, Yu. N. (Ed.). (2002). *Civilized models of modernity and their historical roots*. Kyiv: Naukova Dumka (in Rus.).
2. Yuhnovskiy, I. (2006). Basic Principles of Improvement of Ukrainian Society. Laws of living being in the context of permanent thermodynamics. *Visnyk NAS Ukrainy (Bulletin of National Academy of Sciences of Ukraine)*, 1, 3—13 (in Ukr.).
3. Lytvyn V. (2001). *Ukraine: Experience and problems of statebuilding (90-s of the XX century)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Lutsyshyn G. (2012). Political conditions and mechanisms of achievement of national consolidation of Ukraine. *Grani (Verges)*, 8(88), 125—128 (in Ukr.).
5. Nagorna L. (2002). *The National Identity in Ukraine*. — Kyiv: IP&END (in Ukr.).
6. Paskhaver, O. J., Verkhovodova, L. T., & Ageev, K. M. (Eds.). (2007). *Big Ukrainian capital: Relations between government and society*. Kyiv: Dux I Litera (in Ukr.).
7. Diyak, I. (2005). *National idea of Ukraine. The Movement to great Ukraine*. — Kyiv: B.v. (in Ukr.).
8. Soldatenko, V. F. (Ed.). *Ukrainian choice: Political systems of the 20th century and search of the own model of social development*. Kyiv: Parliamentary edition (in Ukr.).
9. *Obama has officially applied for the position of the President of the United States*. (n.d.). Retreved from <http://korrespondent.net/world/1392191-obama-oficialno-soglasilsya-stat-kandidatom-v-prezidenty-ssha> (in Rus.).

10. *About the number and structure of population of Ukraine under the results of all-Ukrainian population census in 2001*. (n.d.). Retrieved from <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (in Ukr.).

11. Rozumnyi, M. (2005.). *Idea and Nation. Visnyk Kyivskogo natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenko (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv)*, 13, 10—13 (in Ukr.).

12. Zolotarev, V. N. (Ed.) (2000). *History of war strategy of Russia*. Moscow: Kuchkovo pole, Poligrafresursy (in Rus.).

13. Osaulenko, O. G. (Ed.). (2012). *Statistic Yearbook of Ukraine for 2011*. — Kyiv: Konsultant (in Ukr.).

14. Khmelko, V. (2013). Macrosocial changes in the Ukrainian society over the years of independence. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing: Naukovo-teoretychnyi chasopys (Sociology: Theory, methods, marketing: Research and theoretical journal)*, 1, 5—23 (in Ukr.).

15. Ovdenko, L. M. (Ed.). (2013). *Investments of External economic activity. Statistical collection*. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine (in Ukr.).

УДК 342.84 (477+100):34.05

Невмержицький Є. В.*,
доктор політичних наук, професор,
Український державний університет
фінансів та міжнародної торгівлі,
Київ, Україна

БОРІТЬБА З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. На основі аналізу міжнародного і вітчизняного досвіду протидії корупції обґрунтовано необхідність системного, комплексного підходу до розв'язання проблеми обмеження масштабів корупції в Україні, включення в антикорупційну діяльність додаткових механізмів з урахуванням практики розвинутих країн. Визначено ступінь взаємозв'язку політики подолання корупції з розв'язанням політичних, економічних, соціальних проблем; конкретизуються шляхи боротьби з корупцією з огляду на організаційно-адміністративну, правову, виховну, ідеологічну, політичну сфери.

Ключові слова: корупція, боротьба, влада, досвід, механізми, право, політика, порівняння, аспект.

Аннотация. На основе анализа международного и отечественного опыта практики противодействия коррупции обосновываются необходимость системного подхода к решению проблемы ограничения масштабов коррупции в Украине, включение в эту деятельность дополнительных механизмов с учетом опыта развитых стран. Определяется степень взаимосвязи политики преодоления коррупции с решением политических, экономических, социальных проблем; конкретизируются пути борьбы с коррупцией с учетом организационно-административной, правовой, воспитательной, идеологической, политической сфер.

Ключевые слова: коррупция, борьба, власть, опыт, механизмы, право, политика, сравнение, аспект.

Abstract. It is based (regarding analysis of international and domestic experience and practice of opposing corruption) the necessity of systematic approach to the solving of the problem of restriction corruption in Ukraine with respect of additional mechanisms and with due regard to the practice of developed countries. It is defined extent of interrelation between policy of overcoming corruption and solving political, economic, social problems; and it is given concrete vision of the ways of fighting corruption with due regard of organizational, administrative, legal, educational, ideological, political spheres. It is substantiated an idea that restriction of corruption dimensions to a considerable extent depends on accurately defining powers and functions of political and state institutions and their official persons; on introduction democratic principles in managing public affairs, on forming minds for all-round developing structures of social society; on forming active mechanism of public control state institutions. Maximum restriction of state regulation of different spheres of economic and social life of the country, broadening free market business will also promote this process.

* Nevmerzhtskyy E. V., Doctor of Political Sciences, Professor, Ukrainian State University of Finance and International Trade, Kyiv, Ukraine.

FIGHTING CORRUPTION IN UKRAINE AND THE WORLD: COMPARATIVE AND LEGAL ASPECT

Постановка проблеми. Як зазначено в Національній антикорупційній стратегії на 2011—2015 роки, схваленій Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1011/2011, «Корупція в Україні набула системнішого явища, яке поширює свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя, все глибше укорінюючись у повсякденному житті як основний, швидкий і найдієвіший протиправний засіб вирішення питань, досягнення певних цілей. Масштаби поширення корупції загрожують національній безпеці України». Саме тому перед наукою постає питання: чому численні антикорупційні заходи держави не дають належних результатів, і корупція продовжує поширюватися.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Серед дослідників проблеми корупції в Україні можна виокремити таких учених, як Мельник М., Михальченко М., Алексєєва А., Геращенко В., Котов Н., Романюк О., Прокоп'єв А., Тацій В., Чуріхіна Л. Захищено кілька дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук, щорічно проводяться науково-практичні конференції і семінари з цієї тематики, у багатьох вищих навчальних закладах введений курс «Заходи запобігання та протидії корупції». Проте більшість цих досліджень присвячена аналізу лише окремих аспектів цієї проблеми, зокрема розкриттю самого змісту поняття корупції, її проявів у різних сферах суспільного життя і дуже мало питанням розробки додаткових механізмів протидії цьому злу, вивченню іноземного досвіду обмеження корупції та його імплементації в Українську реальність.

Мета статті. Комплексно розглянути інші, крім кримінальних, механізми та методи протидії корупції, запропонувати системний підхід до вирішення цієї складної проблеми.

Основні результати дослідження. Корупція має таку ж давню історію, як і держава і влада. Люди давно намагаються знайти її причини і корені, способи обмеження цього явища. Фактично першу антикорупційну заповідь дав Господь через Мойсея, який записав те, що почув з неба: «Дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих» (Ісх. 23:8). За 700 років до Різдва Христового пророк Ісаї сказав: «Князья твои — законопреступники и сообщники воров. Все они любят подарки и гоняются за мздой, не защищают сирот и дело вдовы не доходит до них» (Ветхий Завет).

У Корані також є заборона давати і брати хабарі. Пророк Мухамед застерігав, що Аллах прокляне кожного, хто дає та бере хабарі. Задовго до нього Будда попереджав, що коли правитель шукає вигоду, то це призведе до того, що буде перекручена сутність суспільних відносин, стануть ігноруватися принципи справедливості. Чиновники — це злодії, які крадуть щастя народу, обдурюють і правителя, і народ. Про корупцію як «порчу» писали також великі античні мислителі — Платон і Арістотель. Зрозуміло, що ці попередження узагальнюють попередній досвід зіткнення людства з корупцією, як з особливо небезпечним злом.

Боротьбу з корупцією дослідники нерідко порівнюють за складністю вирішення з людськими гріхами. Вона, по суті, і є комбінацією таких гріхів, як жадібність, заздрість, невгамовна спрага насолод тощо. Світ влаштований таким чином, що людські гріхи, як і корупцію неможливо повністю викоринити. Окрема людина може їх лише обмежити до розумних меж. Мораль, релігія, право — ті інструменти, за допомогою яких і відбувається таке обмеження. Як тільки ці інструменти перестають працювати, у суспільстві починають розвалюватись цивілізаційні основи взаємин між громадянами і державою, з'являється небезпека виникнення соціального хаосу. Шарль Монтеск'є з цього приводу писав: «...Відомо вже з досві-

ду віків, що будь яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею» [1, с. 289]. З особливою гостротою це виявляється саме нині, коли корупція проникла майже в усі сфери суспільного життя. Повідомлення про хабарництво та інші зловживання владою в Україні настільки поширені, що їх іноді навіть не приховують, про них можна прочитати на шпальтах майже всіх газет і журналів. Цю проблему широко використовують політики у боротьбі за владу. Гасло про викорінення корупції стало головним фактично в усіх президентських і парламенських виборчих кампаніях.

Ще на початку минулого століття це явище здебільшого, розглядалося в культурному аспекті. Корупція вважалася проявом нормальної слабкості людини. Стверджувалося, що вона може відігравати навіть позитивну роль у процесі реформування суспільства. Проте на рубежі XX—XXI ст. вона стала реальною загрозою подальшого розвитку суспільства навіть у розвинутих країнах (Японія, Корея) й однією з головних причин поразки економічних реформ в Україні, Росії та в інших країнах колишнього СРСР.

Аналіз індексу корумпованості країн світу, який щорічно проводиться міжнародною організацією «Transparency International», продовжує свідчити, що Україна залишається однією з найбільш корумпованих країн світу: у 2006 році вона посідала 99 місце, у 2010 році — 134, у 2011 році — 152 і в 2012 році — 144 місце [2]! Усе це означає, що українській владі треба багато чого змінити, щоб зупинити цей процес, щоб законність і демократичні цінності стали нормою життя кожного чиновника.

Справедливості заради не можна заперечувати, що влада не бачить цієї проблеми і не робить спроб якось змінити ситуацію на краще. За роки незалежності було запроваджено кілька загальнодержавних програм боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Верховною Радою України затвердженні Концепції боротьби з корупцією, прийняті Закони «Про боротьбу з корупцією» 1995 року і «Про засади запобігання та протидії корупції» 2010 року [3], а всього антикорупційні норми закладені майже в 100 нормативних актах. Але, незважаючи на все це, корупція в державі продовжує зростати і стає реальною загрозою навіть національній безпеці.

Звичайно, проблема непроста, для її вирішення потрібні неабиякі зусилля. Ще Ш. Монтеск'є писав: «Відомо ще з досвіду віків, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею» [1, с. 289].

Виникає питання: чому всі ці численні заходи не дали належної віддачі? На нашу думку, тому що не були враховані важливі складові цієї проблематики, насамперед, що:

корупція належить до тих проблем, які неможливо вирішити у відриві від політичних, економічних і морально-культурних проблем. Антикорупційне законодавство — лише інструмент, застосовуючи який можна проводити докорінні структурні перетворення. Масштаби, специфіка і детермінанти корупції — наслідок загальних політичних, соціальних та економічних проблем країни;

ефективність зусиль щодо обмеження корупції значною мірою залежить від реалізації політичної та адміністративно-правової реформ; від чіткого визначення повноважень і функцій політичних інститутів та їх посадових осіб; від запровадження демократичних принципів управління громадськими справами, створення умов для всебічного розвитку структур громадянського суспільства, формування дієвого механізму громадського контролю за владними інституціями;

незалежно від того, у якій сфері корупція виявляється, вона має матеріальний інтерес і зростає завдяки прагненню отримати економічний зиск шляхом того по-

літичного процесу, яким стало в Україні державне регулювання різних сфер економічного життя;

політичним джерелом корупції в Україні певною мірою стала не підготовлена «шокова» демократизація суспільного життя, яка за слабких державних і суспільних інститутів, відсутності демократичних традицій, ідеологічного вакууму перетворилась у торгівлю голосами виборців, продаж посад, привілеїв, пільг, економічних і політичних рішень та в інші деструктивні процеси, хоча зрозуміло, що корупція пов'язана не з демократією як такою, а з недостатнім рівнем її розвитку;

перехід до ринкових відносин, до свободи значною частиною громадян був сприйнятий як повна відмова не тільки від комуністичної ідеології а й ідеології будь-якої. Вакуум, що утворився за умови відмови від старих цінностей і повільного формування нових, був заповнений псевдоцінностями, що пропагують швидке збагачення на основі конфлікту особистого і суспільного інтересу.

Усе це означає, що орієнтація лише на посилення кримінальних репресій, як основного важеля протидії корупції, не може дати реальних результатів. У СРСР кримінальне законодавство передбачало навіть смертну кару за розкрадання соціалістичної власності, але результат відомий. У сьогоdnішньому Китаї за останні роки смертні вироки за корупцію винесено майже відносно 10 тис. чиновників, проте рівень корупції не тільки не зменшується, а й зростає. Водночас досвід країн, які досягли такого рівня корупції, що вона суттєво вже не впливає на соціально-економічний розвиток, свідчить, що тільки системний підхід до розв'язання цієї складної проблеми може дати реальні результати. Саме такий підхід демонструють Скандинавські країни, США, Канада, розвинені Європейські країни, Сінгапур. Нині це найбільш «чисті» від корупції країни. Кожна з них, безумовно, долала ці проблеми з урахуванням національних традицій, культури, менталітету тощо. Водночас за всієї специфіки розвитку кожної окремої нації, є і загальні умови. Це насамперед, максимальна демократизація суспільного життя, надання громадянам рівних прав і можливостей для реалізації їх здібностей і прагнень, достатній рівень їх матеріального забезпечення, розумне урівноваження доходів населення, чесність і порядність працівників державного апарату, загальна повага до закону і правопорядку [4, с. 44—48].

Важливою умовою максимального обмеження проявів корупції у цих країнах стала тверда політична воля керівництва держави. При цьому особливо велике значення має «чистота» верхніх ешелонів влади, без чого навряд чи можливо потіснити корупцію на нижчих рівнях влади [5]. Цю проблему М. Мельник називає «корозія влади» [6, с. 7—47]. Саме тому найнебезпечніший вид корупції — політична. Вона виявляється по-різному, але особливо небезпечною на Заході вважається розстановка на відповідальні посади своїх людей, оскільки це створює сприятливі умови для розповсюдження епідемії корупції на всіх інших поверхах влади. В Україні ж діти, сестри, брати, навіть особисті охоронці, про яких за місяць до виборів ніхто не чув і не бачив, раптом стають депутатами, займають високі посади у виконавчій владі. Такий підхід чомусь у нас називають формуванням своєї команди, а в Європі кваліфікують як корупцію! Саме тому країни, яким вдалося максимально обмежити прояви корупції, починали з формування чистої центральної влади. Як зазначає автор Сінгапурського дива екс-прем'єр країни Лі Хуан Ю, якщо люди нагорі не є зразком високих моральних якостей, які вони поступово поширюють на інші рівні влади, щось реально зробити дуже важко. Коли його спитали, що було найтяжчим у його антикорупційних заходах, він відповів: посадити за ґрати за корупцію своїх найближчих друзів [7]. І він це зробив.

Ще один приклад. Якось екс-президента США Р. Рейгана спитали: як він чинив, вирішуючи найскладніші питання? Президент відповів: я раджуся на кухні зі

своїми найближчими друзями і з урахуванням їхньої думки приймаю рішення! Напевно, багато з вас так робить. Питання в іншому: всі ці «кухонні друзі» не обіймали в адміністрації президента відповідальні посади, хоча могли б! Там дружні відносини між людьми не є підставою для отримання посади в уряді. Про реальну боротьбу за чистоту верхніх щаблів влади свідчить і недавня відставка Президента Німеччини, обвинуваченого пресою у використанні службового становища в особистих інтересах, та двох міністрів цієї країни, звинувачених у плагіаті, а також відставка міністра закордонних справ Франції, яка непередбачливо відпустку провела в товаристві лідерів передреволюційного Єгипту [8].

Який висновок можна зробити з усього цього? Як тільки наша політична еліта поводитиметься таким же чином, простору для корупції буде значно менше. Важлива складова цієї політичної стратегії — формування чиновника європейського, а сьогодні і сінгапурського або південно-корейського зразка. Сучасний український чиновник за своїми правосвідомістю, професіоналізмом, чесністю, етикою поведінки принципово відрізняється не тільки від свого західного колеги, а й навіть від радянського. Останній боявся гніву партії та держави і вимушений був дотримуватися якихось правил, тому і не дуже зловживав. Нинішньому українському бюрократові фактичного не потрібна заробітна плата. Йому необхідна лише печатка і черга людей, які прагнуть отримати відбитки цієї печатки. А якщо є черга, то напевно будуть люди, котрі захочуть пришвидшити вирішення своєї справи.

Які основні напрями, параметри формування чиновника європейського зразка? Насамперед це те, що в Європі держслужбовець, як правило, не пов'язаний з бізнесом або з інтересами, які вступають у конфлікт із сумлінним виконанням професійних обов'язків. Чиновників там не приймають на роботу або звільняють з посади за політичними підставами, оскільки демократія, за якої партії регулярно змінюють одна одну біля керма влади, не сумісна з системою наймання державних службовців, яка базується на політичних преференціях. За такої системи держслужбовці продовжують ефективно використовувати свої професійні обов'язки за різних адміністрацій, оскільки основний критерій відбору службовця — не його партійна приналежність, а чесність, компетентність і професіоналізм.

Дуже важливу роль тут відіграє конкурентне середовище для формування державного апарату, яке включає: проведення екзаменів і кваліфікаційних випробувань, підвищення кваліфікації у провідних вишах і в кращих управлінських структурах, а в цілому передбачає добротну гуманітарну, економічну і навіть математичну підготовку, що дозволяє на виході одержувати спеціаліста з широким світоглядом, зі знанням іноземних мов, основ економіки і менеджменту, історії, права, міжкультурних комунікацій, знання сучасних світових управлінських практик тощо.

Ось яку освіту одержав, наприклад, нинішній Президент Франції Олланд. Перед тим, як бути обраним на цю посаду, закінчив ліцей, юридичний факультет Паризького університету, Вищу школу комерції, Національну школу адміністрації, тобто чотири провідні виші. Це класичний приклад європейського політика. І так не лише у Франції. Нинішній президент США Б. Обама також закінчив кілька провідних вищих навчальних закладів, зокрема престижний Колумбійський університет, Гарвардську школу права, сформулював свої політичні погляди у ряді монографічних досліджень. Така практика склалася у більшості провідних розвинутих країнах. Переважна більшість світової еліти одержує освіту в спеціальних школах державного управління, серед яких можна назвати школи Кеннеді в Гарварді та Вудро Вільсона в Принстоні, Максвела — в Сіракузах, Національну школу адміністрації в Парижі та ін. Отже, у розвинутих демократичних країнах не ба-

гатство — путівка на вершину влади, потрібна інша складова. Тому перше, що необхідно зробити в українській системі підготовки управлінських кадрів — це максимально її модернізувати, наблизити до тієї моделі, яка давно функціонує у найбільш розвинутих країнах і довела свою ефективність, вміння готувати самодостатніх керівників як державних органів, так і великого бізнесу. Слід виходити з того, що суто української моделі управління у сьогодишньому глобалізаційному світі немає і бути не може, як і української таблиці множення.

Величезну роль у розвинутих країнах відіграє суспільна думка щодо поведінки чиновника. Наведемо лише один приклад. Комісія з громадської безпеки штату Нью-Йорк оштрафувала на 60 тис. доларів губернатора Девіса Патерсона лише за те, що він одержав без оплати 5 квитків на бейсбол у керівництва команди. У Великій Британії при призначенні на високу посаду кожен претендент зобов'язаний представити повний список своїх фінансових інтересів, при цьому вказати компанії, де розміщені інвестиції, яка власність йому належить тощо. Такі ж дані щодо дружини і дорослих дітей. Після докладної перевірки претендента запрошують до спеціального комітету, де йому можуть поради́ти відмовитися від співпраці з тією чи іншою компанією, запропонувати перекласти заощадження до інших фондів чи банків. Такі «поради» обов'язкові для виконання. Для високих чиновників розроблено та затверджено спеціальний статут, де докладно описані не лише фінансові та бізнес-обов'язки, а й принципи поведінки, ставлення до роботи тощо. Порушення статуту призводить не лише до негайного звільнення, а й до втрати державної пенсії та пільг [9].

У США влада у боротьбі з корупцією виходить із того, що не хабародавець, а чиновник винен у корупції, оскільки саме він ставить бізнесмена в становище між відмовою від бізнесу і дачею хабара. Тому хабародавець, який погодився на співробітництво зі слідством, зберігає не тільки свободу, а й свій бізнес і кошти. В Україні, на жаль, панує думка, що в корупції винні в основному самі громадяни, які дають хабарі.

У Росії вже законодавчо обмежено право чиновників і політиків на закордонні рахунки, цінні папери та акції. А щодо нерухомості за кордоном, то вона повинна бути задекларована у своїй країні. Порушення цієї вимоги вже призвело до позбавлення мандатів кількох депутатів. У сучасній Франції прокуратура також почала перевірку фінансових операцій вищих чиновників, зокрема міністра фінансів, який не задекларував свій рахунок у Швейцарському банку [10]. Чому б не запозичити цей досвід нам — українцям?!

Щоб змінити ситуацію в Україні на краще, потрібно також значно посилити роль громадськості, оскільки окремому громадянину важко протистояти цьому злу, яким би свідомим він не був. Уже не один рік точиться дискусія навколо необхідності розробки і прийняття закону «Про громадський контроль». Необхідність його очевидна, особливо у плані посилення протидії корупції. Він не тільки підняв би роль громадськості, давши їй в руки необхідні важелі, а й активізував би роботу державних структур, особливо правоохоронних органів, допоміг би їм очиститися від людей, які прийшли не служити вітчизні, а вирішувати свої особисті питання.

Інший важливий антикорупційний важіль — це реформування підходів до регулювання основних сфер суспільного життя. В Україні розпочата адміністративна реформа і як проект — правильно. Створено проектну структуру, комітет, потім центр з імплементації, але вже на наступному етапі стався збій: робочі групи очолили керівники міністерств, які мають реформуватися. Проте світовий досвід доводить, що влада сама себе в принципі не може реформувати. Це абсолютно глухий кут, оскільки бюрократія завжди знаходила спосіб провести реформи так,

щоб її інтереси не постраждали. Як зазначає відомий український економіст О. Пасхавер, будь-яку реформу чи то пенсійну, чи то реформу жеків має здійснювати не міністерство, яке реформується, а спеціальне агентство з реформи, яке очолює політик. У жодному разі вирішальне слово в агентстві не можуть мати керівники міністерств, які реформуються [11].

Які, на нашу думку, основні напрями такої реформи? Це передусім заходи щодо позбавлення держави непритаманних їй видів діяльності, відмови від того, що значно краще можуть виконувати приватні структури. Це допуск приватної ініціативи до вирішення багатьох питань життєдіяльності суспільства. А поки що держава ув'язнена у щоденному втручанні у приватне життя, в рутині необхідності реагування на кожний окремий «чих», що через свою масовість не дає їй змогу зосередитися на стратегічних питаннях розвитку суспільства. Серед функцій, від виконання яких держава може звільнитися, слід назвати передусім управління сферами культури, освіти, охорони здоров'я і навіть жеків, залишивши за собою лише встановлення регулятивних засад і контроль за їх діяльністю. У США навіть в'язниці передані у приватні руки, і від цього суспільство нічого не втратило.

Інший стратегічний напрям — це прискорене формування середнього класу. Нині частка населення, яку соціологи відносять до середнього класу, в структурі суспільства становить лише 24,6 %, тоді як у Данії — 44,5 %, Німеччині — 85,1 %, Франції — 85,8 %. Як це пов'язано з корупцією, правопорядком у цілому? У розвинутих країнах для середнього класу важливі такі атрибути державності, як чесні вибори, справедливий суд, прозора конкуренція. Саме цей прошарок суспільства готовий активно захищати вказані цінності, все здобуте чесним трудом, свою гідність, громадянські права і свободи. У таких умовах корупції все важче шукати свою нішу у структурі влади і суспільства, оскільки середній клас становить більшість населення країни, контролює владу, виступає як стабілізатор і носій його цінностей [12, с. 11—12].

І нарешті, ключове питання для реальної протидії корупції — це розмежування бізнесу та влади. У чому небезпека такого зрощування? Найпростіша і найзрозуміліша відповідь на це питання — коли бізнесмен, потрапляючи у структури влади, продовжує займатися бізнесом, використовуючи важелі влади у своїх особистих або корпоративних інтересах. Це стосується і тих, хто формально передав свій бізнес родичам, а фактично продовжує ним керувати, при цьому використовуючи свої адміністративні важелі. Поширена і така форма зрощування влади і бізнесу, за якої чиновник, навіть не маючи свого особистого бізнесу, «кришує» злочинний бізнес інших суб'єктів, одержуючи за це певну плату. Йому, на жаль, не соромно за державу, як відомому герою кінофільму «Біле сонце пустелі». Ця «хвороба» стала особливо небезпечною саме тепер, у період трансформації суспільства, за зміни форм власності, переходу від планової до ринкової економіки. З іншого боку, з'явилися умови для безпосереднього або лобістського тиску бізнесу на апарат чиновників з метою правового оформлення таких переходів через механізм приватизації, участі чиновників у легальному чи нелегальному розподілі державної чи комунальної власності, у створенні нових ринкових структур тощо [13]. 7 червня 2012 року тижневик «Аргументы недели» опублікував список народних депутатів, які свої депутатські обов'язки офіційно поміняли на бізнесові інтереси. До першої п'ятірки в рейтингу ввійшли депутати, які не були присутніми на жодному із засідань Ради. До другої п'ятірки потрапили ті, що побували лише на одному-двох засіданнях Верховної Ради України. А в цілому більше 20 % (96 депутатів) не були присутніми на половині засідань [14]. Це означає не що інше як використання депутатського мандата лише для захисту бізнесу.

Між тим, Закон України «Про статус Народного депутата України» забороняє депутату вести бізнес, а Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» кваліфікує таку поведінку як корупцію, з відповідними наслідками. Проте це не означає, що багаті люди не можуть бути при владі. У розвинутих країнах у випадках переходу бізнесмена до державної служби, управління його активами передається не члену сім'ї, а незалежному органу. Напевно, так слід вирішити це питання і в нашій державі. Залишати і надалі це питання невирішеним означатиме, що влада і бізнес продовжуватимуть зрощуватися, що загрожує ще більшому поширенню корупції. А нинішня практика формальної передачі управління бізнесом члену сім'ї нічого не змінює, оскільки чиновник продовжує управляти ним. Це лише «дах» для використання свого службового становища у бізнесових відносинах.

Не менш актуальна проблема — обмеження масштабів тіньової економіки, яка без прикриття чиновників, не може офіційно функціонувати у таких розмірах — аж до 50 % [15, с. 88—90]! Є кілька чинників того, що майже половина економіки України функціонує в тіні, приховується від держави. Перша — це безгосподарність самої держави. За даними ФДМУ через 15 років після проголошення незалежності, держава не мала навіть повного обліку підприємств, які їй належали, не говорячи вже про управління ними і одержання прибутку. Друга причина — в тінь економіку штовхає відсутність комфортних умов для бізнесу, а саме: високі податки, нетарифні бартери, тиск чиновницького апарату та криміналітету, відсутність свободи бізнесу та конкурентного середовища. І третя причина — максимально високий рівень корумпованості контролюючих органів, які своїм тиском, безперервними перевітками спонукають бізнес ховатися від держави, а правоохоронці за хабарі «кришують» його. Спеціалісти твердять, що навіть для бухгалтера середньої кваліфікації за бажання немає жодної проблеми виявити «тіньові» фінансові операції, але в житті перемагає корупція. Аналіз кримінальних справ відносно податківців переконує, що більшість із них пов'язана саме з укриванням виявлених зловживань. У європейських країнах зовсім інша реакція на зловживання у бізнесі. Як стверджують німці, у них на Батьківщині податкові органи одного дня можуть прийти і запитати у бізнесмена, чому він працює без прибутку, це що — у тебе таке хобі? І закрити фірму.

Екс-Прем'єр-Міністр України М. Азаров на прес-конференції у листопаді 2011 року зазначав, що за 10 міс. 2011 року надходження до пенсійного фонду становили 102 млрд грн. При цьому бюджетна сфера (тобто держава) внесла 50,5 млрд грн, а бізнес — 51 млрд. Це при тому, що частка держави у ВВП дорівнює лише 14 %, а доля приватного бізнесу — 86 %! Це означає, що значна частина бізнесу функціонує в «тіні» і не сплачує податки. За оцінками Федерації роботодавців, у «тіні», тобто одержують зарплату в конвертах, з якої не нараховуються податки, працює близько 5 млн громадян! А сума доходів, які приховуються таким чином від оподаткування, мінімум у 4 рази перевищує сьогоднішній дефіцит пенсійного фонду [16, с. 7].

У тінь економіку України штовхає і відсутність свободи бізнесу як необхідної умови його розвитку. Як зазначає президент Американсько-української ділової ради Вільям Морган, «Україна все ще лише частково відкрита для бізнесу. Для досягнення справді стабільного розвитку необхідно стати країною, відкритою для бізнесу повністю. Майже всі рейтингові агентства світу ставлять Україну в число останніх 20 % країн, коли мова заходить про свободу бізнесу, простоту його ведення, раціональну нормативно-правову базу, однакові для всіх умови його ведення тощо. Поки це не відбудеться — економіка України розвиватиметься повільно і хворобливо» [17]. За індексом економічної свободи (дослідження центру Heritage Foundation) Україна посідає 164 місце із-поміж 183 країн світу! За рейти-

нгом Всесвітнього економічного форуму з глобальної конкурентоспроможності Україна посідає 83 місце із 142 країн. А щодо легкості ведення бізнесу — опинилася аж на 152 місці зі 182 країн [17]! Тому владі недостатньо вирішувати проблеми однієї чи двох-трьох компаній, притягуючи їх керівників до відповідальності, необхідно змінити всю систему функціонування бізнесу.

Потребує також суттєвого вдосконалення законодавче забезпечення антикорупційної діяльності. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» це лише перший крок у цьому напрямі. Серйозного доопрацювання потребує багато інших законів, зокрема «Про державну службу», «Про статус народного депутата України», «Про місцеве самоврядування», «Про місцеві державні адміністрації» тощо. На наш погляд, терміново слід повернутися до раніше скасованого Закону «Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення». Така відповідальність юридичних осіб — обов'язкова вимога «Конвенції ООН проти корупції», яку Україна ратифікувала. Такі ж рекомендації містяться в Конвенції РЄ «Про корупцію у контексті кримінального права», яка передбачає відповідальність юридичних осіб за дачу хабара, посередництво та відмивання грошей, вчинених в особистих інтересах будь-якою особою, що діяла як приватна особа, чи як представник тієї чи іншої юридичної особи або обіймає керівну посаду у цій юридичній особі. Ця норма є однією з обов'язкових рекомендацій об'єднання GRECO (група держав проти корупції) Ради Європи і діє у більшості розвинутих країн. Нагадаємо про недавній скандал у США навколо керівників компанії «Мерседес», яких викрито в наданні «відкатів» посадовим особам у різних країнах світу за поставку автомобілів до цих країн. У результаті матеріальну відповідальність понесли не тільки керівники, а й компанія у цілому, заплативши штраф більш як 100 млн доларів [18, с. 41—47].

Тому важко пояснити, чому прийнятий в 2009 р. Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення» так і не вступив у силу. Важливо, що нещодавно внесений до парламенту законопроект № 2032 про доповнення Кримінального кодексу України розділом XIV-І «Заходи кримінально-правового характеру відносно юридичних осіб». Як зазначено в проекті, підставою для такої відповідальності є скоєння самостійно або в співучасті злочину від імені та в інтересах юридичної особи, або її керівника. Є лише одне зауваження: в проекті закону сума штрафу не перевищує 75 тис. гривень. Для юридичної особи це копійки. Порівняйте із сумою штрафу на компанію «Мерседес»!

Не спрацьовує і норма Закону «Про декларування доходів службовців». І старе, і нове антикорупційне законодавство передбачало та передбачає обов'язкове декларування доходів чиновника, а новий закон навіть витрати. Мета законодавця очевидна — примусити чиновника жити відкрито, прозоро, за законами. Проте, якщо узагальнити результати 15-річної дії цієї норми, то висновок один — кампанія з декларування чиновниками своїх доходів провалилась і фактично ніяк не вплинула на зниження масштабів корупції в державі. Згадую у зв'язку з цим оцінку, яку дав экс-Президент України об'єктивності декларації, що була надана його Прем'єр-міністром, назвавши її «декларацією бомжа». На жаль, за такою оцінкою жодних наслідків так і не було. Це не поодинокий факт необ'єктивності декларування. За всі роки за необ'єктивність декларування доходів не притягнутий до відповідальності жоден чиновник найвищого або середнього шабля влади.

Як переломити таку ситуацію, що потрібно зробити, щоб ця норма законів «Про державну службу» і «Про засади запобігання та протидії корупції» реально запрацювала? Чинне законодавство не визначає, на яку саме державну структуру покладається контроль за об'єктивністю декларування доходів і витрат. Розраховувати на правочесність чиновника поки що не приходиться. Необхідний жорст-

кий контроль. На нашу думку, його можна було б покласти на податкову адміністрацію, яка має кваліфіковані кадри і володіє необхідною інформацією, а у Верховній Раді України — на спеціальну комісію. Треба змінити і саму форму декларації, взявши за зразок англійську.

І ще один дуже важливий антикорупційний важіль. У багатьох демократичних країнах вдалося суттєво потіснити корупцію і за допомогою використання не стільки кримінальних репресій, скільки застосування заходів впливу, передбачених іншими галузями права. У Сінгапурі, наприклад, у боротьбі з цим злом була скасована презумція невинуватості, що означає: якщо чиновник не може пояснити, звідки у нього мільйон у банку, або вілла у Ніцці — він уже корупціонер! Тут діє інша презумція — презумція вини. В українському законодавстві відома лише одна презумція — презумція невинуватості у кримінальному процесі. Вона закріплена у ст. 62 Конституції України та в КПК України. Її суть у тому, що не обвинувачений повинен доводити свою невинуватість, а держава — доводити пред'явлене обвинувачення. На жаль, у науці і практиці інші правові презумції залишаються в тіні, а в зв'язку з антикорупційною тематикою взагалі не розглядаються. Проте необхідність у цьому є і дуже велика. Презумція вини тісно пов'язана з незаконним збагаченням. Прикладів такого збагачення в Україні дуже багато, достатньо подивитися на фешенебельні маєтки навколо Києва та інших крупних міст країни. Але вести боротьбу з цим злом лише кримінально-правовими заходами важко, що пов'язано передусім із проблемою збирання доказової бази вини суб'єкта незаконного збагачення. Цивільна презумція вини покладає обов'язок доведення законності володіння майном на її власника. Такі методи боротьби зі службовими зловживаннями широко застосовувались у колишньому СРСР. Старше покоління добре пам'ятає, що на будь-яку цеглину, шифер або цемент і т.ін., завезених для будівництва будинку або гаража, треба було пред'явити органам «БХСС» або Народного контролю документи, що підтверджують законність їх придбання. У разі їх відсутності — негайно починалося розслідування з відповідними наслідками. Це був дієвий механізм протидії зловживанням чиновників. Такі механізми сьогодні діють не тільки в Сінгапурі, а й у багатьох інших країнах. Чому не запозичити його Україні? [19].

Не досягає своєї мети і норма Закону про експертизу правових актів на предмет їх антикорупційності, що передбачена новим антикорупційним законодавством. Річ у тому, що експертизу нормативних актів місцевих органів влади Закон не передбачає. Між тим, достатньо подивитися на маніпуляції з землею навколо Києва, рішення по яких приймаються саме органами місцевого самоврядування. Крім того, в Україні все ще діють тисячі нормативних актів, які самі по собі стали джерелами корупції. 2005 року була спроба навести порядок у цій сфері. Унаслідок фільтрації 10 тис. регуляторних актів, виданих центральними та регіональними органами влади, були скасовані. У цілому результати першої фази операції такі: скасуванню підлягали 34 % регуляторних актів органів місцевого самоврядування та 55,5 % актів центральних та регіональних органів влади [20, с. 174—187]. Цю роботу, безумовно, слід було продовжити, оскільки, як багато чого іншого, вона на півдорозі захлинулась, і місцеві органи влади продовжують плодити акти, які суперечать законам України. Саме на цьому рівні відбувається процес зрощування бюрократії, силовиків та економічного криміналітету. Ці корупційні сили пов'язані між собою круговою порукою. Для них головне — залишати чинну систему без змін, оскільки тільки вона дозволяє безбідно жити. Пробити панцир такого тріумвірату здоровим силам на місцях дуже складно, хоча вкрай необхідно, оскільки понад 80 % корупційних проявів спостерігаються саме на цьому рівні.

І ще одне — організаційне питання. Вже багато років фахівці ставлять питання про створення в країні незалежного від будь-якої гілки державної влади центрального антикорупційного органу, який би, на кшталт ФБР США, поєднував у собі оперативно-розшукову і слідчу функції та одночасно був органом і реалізації антикорупційної політики, і контролював її виконання. У Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» передбачено створення Спеціального уповноваженого органу з питань антикорупційної політики при Президентові України, але, на наш погляд, це не що інше, як аналог «канувшого в лету» Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, який за 15 років існування нічим іншим себе не проявив, крім написання довідок і підготовки численних нарад при главі держави. Досвід розвинутих країн засвідчує, що цей чинник у протидії корупції відіграє важливу роль. У тому ж Сінгапурі створено спеціальне Бюро з розслідування фактів корупції. Його керівники підзвітні лише прем'єр-міністру і більше нікому. Методи роботи працівників Бюро фактично авторитарні, вони наділені правом затримувати та обшукувати підозрюваних у корупції без санкції суду, перевіряти банківські рахунки і фінансові документи не тільки підозрюваних, а й їхні родичів. (Порівняйте з українською практикою.) Особливо ефективним став реальний контроль за майном, активами та боргами державних службовців, і не тільки їх особистих, а й дружини, дорослих дітей. Цікавий досвід із цієї проблематики накопичений також у сусідній Польщі.

Викладені у цій статті інструменти протидії корупції, безумовно, далеко не всі з можливих. Особливої уваги, наприклад, потребує проблема зміни не лише правового статусу нашого рідного держслужбовця, а й менталітету, культури і правосвідомості пересічного українця, який поки що, засуджуючи на словах корупцію, у практичному житті готовий дати хабара навіть без гострої на те необхідності. Але це тема вже іншої статті.

Висновки. Корупція належить до тих проблем, які неможливо вирішити у відриві від політичних, економічних, соціальних проблем. Обмеження її масштабів значною мірою залежить від чіткого визначення повноважень і функцій політичних і державних інститутів та їх посадових осіб; від запровадження демократичних принципів управління громадськими справами, створення умов для всебічного розвитку структур громадянського суспільства, формування дієвого механізму громадянського контролю за владними інституціями.

На рівень і динаміку корупції в Україні особливо вплинуло і продовжує впливати державне регулювання різних сфер економічного і соціального життя, обмеження свободи бізнесу. На цей процес особливо вплинула непідготовлена «шокова» демократизація суспільного життя, яка за слабких державних і суспільних інститутів, відсутності демократичних традицій, ідеологічного вакууму перетворилась у продаж посад, привілеїв, пільг, економічних і політичних рішень в інтересах корпоративних груп, хоча зрозуміло, що корупція пов'язана не з демократією як такою, а лише з недостатнім рівнем її розвитку.

Негативним процесам сприяло і те, що перехід до ринкових відносин, до свободи значною частиною громадян був сприйнятий як цілковата відмова не тільки від комуністичної ідеології, а й ідеології будь-якої. Вакуум, що утворився за умови зречення старих цінностей і повільного формування нових, був заповнений псевдоцінностями, що пропагують швидке збагачення на основі конфлікту особистого і суспільного інтересу.

Усі ці чинники не були враховані владою у плануванні та розробці антикорупційних програм і заходів, був відсутній системний підхід до розв'язання цієї складної проблеми. Водночас досвід країн, які досягли такого рівня корупції, що вона суттєво вже не впливає на соціально-економічний розвиток, свідчить, що лише

комплексний підхід, включення політичних, економічних, соціальних механізмів може дати реальні результати. Саме такий підхід демонструють розвинуті демократичні країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Монтеск'є Ш.* Избранные произведения / Ш. Монтеск'є. — М.: Политическая литература, 1955. — 400 с.
2. Інформаційно-ресурсний портал Української Правничої Фундації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.transparency.org.ua
3. Закон України «Про боротьбу з корупцією» // Відомості Верховної ради України. — 1995. — № 34; Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» // Відомості Верховної ради України. — 2011. — № 40.
4. *Тацій В. Я.* Наукове забезпечення шляхів протидії корупції в Україні / В. Я. Тацій, В. Н. Борисов // Громадська експертиза. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 44—48.
5. *Прокопьев А.* Коррупция на высшем уровне продолжает оставаться и у развитых экономик. — Киевский телеграф. — 2004. — 2 апреля.
6. *Мельник М.* Корупція — корозія влади / М. Мельник. — К: Юридична думка, 2004. — 400 с.
7. *Геращенко В., Котов Н.* Почему Россия не Сингапур? // МК в Украине. — 2011. — 13 декабря.
8. Президент ФРТ подал в отставку // АиФ. — 2013. — 17 февраля.
9. *Лобанов О.* Дорогие колеса власти // Итоги Недели. — 2012. — 2 мая.
10. *Горковская М.* Министр бюджета Франции попал под следствие // Известия в Украине. — 2013. — 14 января.
11. *Пасхавер О. Я.* Співчуваю цій владі // Дзеркало тижня. — 2010 — 11 грудня.
12. *Геращенко В., Котов А.* Мы на горе всем буржуям // МК. — 2012. — № 12. — С. 11—12.
13. Чиновники зарабатывают копейки, а тратят миллионы // АиФ. — 2010 — 23 сентября.
14. *Сагань М.* Кто из депутатов не ходит на работу // АиФ. — 2012. — 7 июля.
15. *Гега П.* Тіньова економіка // Прокуратура. Людина. Держава. — 2005, — №2. — С. 88—90.
16. *Хмельницькая М.* Отбелить зарплатню // АиФ. — 2011. — № 3. — С. 7.
17. *Морган В.* 12 лет спустя // Киевский телеграф. — 2010. — 10 августа.
18. *Романюк О.* Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб / О. Романюк // Вісник прокуратури. — 2003. — № 12. — С. 41—47.
19. *Алексеев А.* Презумпция против коррупции / А. Алексеев // Законность. — 2008. — № 4. — С. 2—8.
20. *Михальченко А.* Коррупция, олигархи, кланы: проблемы определения понятий, влияние на развитие Украины / А. Михальченко // Сучасна українська політики: політики і політологи про неї. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. — Вип. 2. — С. 174—187.

REFERENCES

1. Montesquieu, Ch.-L. (1955). *Selected works*. Moscow: Politicheskaya literatura (in Ukr.).
2. Information and resource portal of Ukrainian Legal Foundation. Retrieved from: www.transparency.org.ua (in Ukr.).
3. Law of Ukraine. About struggle with corruption. (1995). *Vidomosti Verkhovnoyi rady Ukrayiny (Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine)*, 34; Law of Ukraine. About foundation of prevention and opposing corruption. (2011). *Vidomosti Verkhovnoyi rady Ukrayiny (Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine)*, 40 (in Ukr.).
4. Tatsiy, V. Ya., & Borysov V. N. (2004). Scientific provision of the ways of opposing corruption in Ukraine. *Gromadska ekspertiza. Aktualni problemy borotby z korruptsieu v Ukrayini (Civil expertise. Urgent problems of struggle with corruption in Ukraine)*, 4, 44—48 (in Ukr.).

5. Prokopiev, A. (2004, April 2). Corruption at the supreme level is continuing to present also in developed economics. *Kievskiy telegraf (Kyiv telegraph)* (in Rus.).
6. Melnyk, M. (2004). Corruption is corrosion of power. Kyiv: Yurydychna dumka (in Ukr.).
7. Gerashchenko V., & Kotov N. (2011, December 13). Why Russia is not Singapore? *MK v Ukraine (MK in Ukraine)* (in Rus.).
8. President of FRT retired. (2013, February 17). *Argumenty i facty (Arguments and facts)* (in Rus.).
9. Lobanov, O. (2012, May 2). Expensive wheels of power. *Itogi nedeli (Sums of the week)* (in Rus.).
10. Gorkovskaya, M. (2013, January 14). Minister of budget of Frace has fallen under investigation. *Izvestiya v Ukraine (Proceedings in Ukraine)* (in Rus.).
11. Pashaver O. Ya. (2010, December 11). I am sympathizing with this power. *Zerkalo tyzhnia (Mirrow of the week)* (in Ukr.).
12. Gerashchenko V., & Kotov N. (2012). We to misfortune of all bourgeoisie. *MK*, 12, 11—12 (in Rus.).
- 13 Bureaucracy earn copecks, but waste millions. (2010, September 23). *Argumenty i facty (Arguments and facts)* (in Rus.).
14. Sagan, M. (2012, July 7). Who from deputies do not go to job. *Argumenty i facty (Arguments and facts)* (in Rus.).
15. Gega, P. (2005). Shady economics. *Procuratura. Liudyna. Derzhava. (Public Prosecutor. Man. State)*, 2, 88—90 (in Ukr.).
16. Khmelnitskaya, M. (2011). To get transparency of salary. *Argumenty i facty (Arguments and facts)*, 3, 7 (in Rus.).
17. Morgan, V. (2010, August 10). 12 years after. *Kievskiy telegraf (Kyiv telegraph)* (in Rus.).
18. Romaniuk, O. (2003). Institute of criminal responsibility of judicial persons. *Visnyk prokuratury (Bulletin of Public Prosecutor)*, 12, 41—47 (in Ukr.).
19. Алексеев А. Презумпция против коррупции / А. Алексеев // Законность. — 2008. — № 4. — С. 2—8.
- Alekseev, A. (2008). Presumption from corruption. *Zakonnost (Legality)*, 4, 2—8 (in Rus.).
20. Mikhakchenko A. (2000). Corruption, oligarchs, clans: the problems of definition of notions, impact on development of Ukraine. *Suchasna ukrayinska polityka: polityky i politology pro neyi (Contemporary Ukrainian policy: politics and political researchers about it)*, 2, 174—187 (in Rus.).

УДК: 94(477)

Сич О. М.*

кандидат історичних наук, доцент,
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу,
Віце-прем'єр-міністр України,
Івано-Франківськ, Україна. sycho@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЧНО-ПРОГРАМОВИХ ЗАСАДАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Анотація. Досліджено національне питання в ідеологічних та програмних документах націоналістичних організацій та окремих провідних діячів на визвольному етапі розвитку українського націоналізму та на етапі державного будівництва незалежної України. Розкрито поняття «націоналізм» з урахуванням його змістового наповнення у тлумаченнях відомих теоретиків українського націоналізму, представників сучасної світової політичної думки та з урахуванням програмних документів ВО «Свобода».

Ключові слова: національне питання, національна ідентичність, титульна нація, національні та етнічні меншини, український націоналізм, Українська держава, ОУН, ВО «Свобода».

* Sych O.M., Ph.D. in History, Associate Professor, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Vice Prime Minister of Ukraine, Ivano-Frankivsk-Kyiv, Ukraine. sycho@ukr.net

Аннотация. Исследуется национальный вопрос в идеологических и программных документах националистических организаций и отдельных лидеров на освободительном этапе развития украинского национализма и на этапе государственного строительства независимой Украины. Раскрывается понятие «национализм» с учетом его содержания в трактовках известных теоретиков украинского национализма, представителей современной мировой политической мысли и с учетом программных документов ВО «Свобода».

Ключевые слова: национальный вопрос, национальная идентичность, титульная нация, национальные и этнические меньшинства, украинский национализм, Украинское государство, ОУН, ВО «Свобода».

Abstract. National question in the ideological and programme documents of nationalist organizations and some leading figures during the liberation stage of development of Ukrainian nationalism and under the nation-building phase of independent Ukraine is discussed. Article is aimed at clarifying notion «nationalism» according to its context in meaning of prominent theorists of Ukrainian nationalism, representatives of contemporary world political thought and with due regard to the programme documents of All-Ukrainian Union «Svoboda». It is pointed out that regarding national issue, the Ukrainian nationalist organizations and their senior officials adhered to the principle of adequacy. According to this principle attitude towards representatives of other nations in the history and modern Ukrainian state depends upon how others accepted and accept the purpose of Ukrainian nationalists to liberate Ukrainian nation from colonial enslavement and to build their own national state as well as to secure within this state their own national identity.

Keywords: national question, national identity, titular nation, national or ethnic minorities, Ukrainian nationalism, the Ukrainian state, OUN, All-Ukrainian Union «Svoboda».

Постановка проблеми. З часу проголошення Незалежності вже минають 23 роки, однак Україна ніяк не в змозі розпрощатися зі статусом держави перехідного типу. Вона прагне стати сучасною цивілізованою європейською країною, що передусім характеризується такою засадничою рисою, як демократична спрямованість. Водночас низка внутрішніх і зовнішніх факторів ускладнюють досягнення цього завдання. До внутрішніх автор відносить соціалізаційний, суспільно-психологічний, економічний, елітно-провідницький, структурно-владний і консолідаційний чинники, а до зовнішніх — взаємовиключні чинники російського та західного впливів [1].

Серед них внутрішній консолідаційний фактор посідає винятково важливе місце, бо зазвичай у кожному суспільстві перехідного типу відчувається брак спільних орієнтирів та єдналих чинників. Водночас Д. Растоу національну єдність визначає як основну умову демократизації суспільства [2, с. 594].

Для України, на території якої поряд з автохтонною нацією українців проживає значна кількість етнічних меншин, питання створення прийнятної моделі міжнаціонального порозуміння є без перебільшення важливим завданням. Адже, з одного боку, кожна з них має право на збереження власної культурно-духовної ідентичності, а з іншого — не меншу потребу в цьому відчуває і корінна українська нація, що протягом багатьох століть не мала власної національної держави і весь цей час відчувала загрозу своїй ідентичності.

У сучасній українській політиці вагомо присутній фактор українського націоналізму, який своїм головним політичним завданням визначає захист інтересів української нації. У парламентських виборах 2012 р. націоналістична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» отримала 10,44 % підтримки виборців у багатомандатному виборчому окрузі і, враховуючи депутатів, що перемогли в одномандатних округах, сформувала в українському парламенті четверту за чисельністю фракцію у складі 37 депутатів [3]. А тому в процесі формування етнонаціональної політики в Українській державі безсумнівне практичне значення має наукове вивчення українського націоналізму. Окремий інтерес у цьому контексті становить трактування національного питання в його теорії та практиці.

Відповідно, об'єктом дослідження цієї статті є український націоналізм, а предметом — національне питання в ідеологічно-програмових засадах організованих форм націоналістичного руху в історії та на сучасному етапі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність вказаного предмета дослідження, ця тема ще не знайшла належного наукового висвітлення. Натомість часто характеристика історії та сучасної політики українського націоналізму подається крізь призму сформованих ще в советські часи псевдонаукових стереотипів і пропагандистських кліше. Навішуючи на український націоналізм ярлики «шовінізму», «фашизму», «нацизму», «антисемітизму» тощо, його опоненти автоматично формують перекручене трактування національного питання в ідеологічно-програмових засадах націоналістичних партій і організацій. До однієї з останніх праць такого характеру можна віднести книгу, автор якої М. Бердник [4].

Водночас ряд сучасних фундаментальних видань у галузі етнополітики, політичної історії і сучасних трансформаційних процесів дозволяє в загальному контексті характеристики «націоналістичного» вичленити більшою чи меншою мірою, й аспект національного питання [5—8]. Загальнотеоретичні підходи щодо місця та ролі українського націоналізму в сучасній українській етнонаціональній політиці предметніше висвітлені у праці А. Колодій та колективній монографії під загальною редакцією В. С. Крисаченка [9—10]. Уявлення про національну політику організованих націоналістичних структур дають і сучасні праці з історії українського націоналізму [11—13].

Однак в українській історичній та політичній науці обмаль праць присвячено висвітленню безпосередньо теми національної політики в теорії і практиці українського націоналізму. А ті, що з'явилися останнім часом, більше пов'язані з аналізом т. зв. єврейського питання в політиці ОУН та УПА. Їх огляд подано у тематичній праці В. В'ятровича [14]. Кілька наукових публікацій із вказаної проблеми у своєму доробку має і автор статті [15—17]. Ґрунтовне висвітлення національного питання в історії та сучасній політичній діяльності українських націоналістичних структур — це тема об'ємного монографічного дослідження.

Мета цієї статті — провести на підставі аналізу ідеологічно-програмових документів націоналістичних організацій і діячів ХХ — поч. ХХІ ст. своєрідну осьову лінію, що давала б розуміння про світоглядне підґрунтя і спадкоємність по відношенню до національного питання націоналістичних структур в історії та сьогоденні.

Основні результати дослідження. Український націоналізм і на визвольному етапі свого історичного розвитку, і на сучасному державотворчому етапі в центр своїх ідеологічно-програмових засад ставив боротьбу за кращу долю української нації. На цих двох етапах вона, відповідно, вбачалася у визволенні української нації з-під колоніального поневолення та в побудові національної держави як найкращої форми її самозбереження і розвитку. Досягнення такої мети набрало форми національної ідеї для сповідників ідеології українського націоналізму і скристалізувалося на визвольному етапі у першому пункті Декалогу українських націоналістів «Здобудеш Українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!» [18, с. 16], а на етапі державотворчому — у тезі «Наповнити Українську державу українським змістом» [19, с. 69].

На обох цих етапах національне питання як політика ставлення до інших націй ставилося і ставиться в залежність від відношення інших націй до такої ідеологічно-програмової мети. Відповідно, українські націоналісти до представників тих націй чи національних держав, які заперечували право Української нації мати власну національну державу, ставилися негативно, а хто був союзником на цьому шляху — адекватно розраховував на позитивне сприйняття.

Детальне обґрунтування цієї тези на визвольному етапі розвитку українського націоналізму виходить далеко за рамки наукової статті, оскільки мало б охопити аналіз творчого доробку першого творця його світоглядних основ М. Міхновського, фундатора системних наукових основ ідеології українського націоналі-

зму Д. Донцова, офіційних матеріалів Великих зборів і Конференцій Організації українських націоналістів (ОУН) від часу її заснування у 1929 р. і до часу проголошення Незалежності України у розрізі т. зв. крайового та еміграційного періодів існування, праць її провідників Є. Коновальця, С. Бандери, С. Ленкавського, Я. Стецька та ряду провідних ідеологів ОУН, офіційних періодичних видань ОУН цього етапу тощо. А тому автор обмежиться такою кількістю аргументів, аби їх вистачило для пунктирного позначення згадуваної вище осьової лінії генезису національного питання в ідеології і практиці українського націоналізму.

Так, зокрема, М. Міхновський у своїх «Десяти заповідях українця», що були написані в 1903 р. для потреб Української народної партії (УНП), яку С. Ленкавський називав першою «чисто націоналістичною організацією» [20, с. 57], виголошував: «Всі люди твої брати! Але москалі, поляки, мадяри, жиди — вороги твого народу, допоки визискують його» [21, с. 131]. Ці слова й досьогодні є причиною для звинувачень автора у шовінізмі та ксенофобії. Насправді ж, неупереджений аналіз виявляє в них глибинну націозахисну філософію українського націоналізму ще при його світоглядних і організаційних витоках. Адже М. Міхновський апіорі проголошує позитивне, «братське», ставлення до всіх націй, окрім тих, представники яких визискують його власну націю. І це цілком закономірно, адже ніхто й ніколи в світовій історії не ставився до ворога по братерському.

У дійсності ці слова, як слушно наголошує О. Удод, спрямовані не проти росіян, поляків, угорців чи євреїв, а проти русифікації, полонізації, мадяризації чи інших форм денаціоналізації українців. А що стосується євреїв, то «такі сентенції (звинувачення українців в антисемітизмі — О. С.) формують хибне уявлення про ставлення до єврейства як мірила національного характеру будь-якого суспільного руху. Не єврейська проблема була і є для українців визначальною» [21, с. 7—8].

Така реакція українців щодо посягань на їхню ідентичність і реакція представників тих народів, від кого українці її захищали, дістає своє пояснення у тезі, висловленій американським науковцем Е. Томпсон: «Захисний націоналізм є засобом від зазіхань ворожих Інших на їхню ідентичність, але його дуже часто тлумачать як ксенофобію або антисоціальну поведінку. Таке тлумачення саме по собі є виявом колоніальних нахилів...». При цьому на протигагу націоналізму захисному Е. Томпсон виділяє націоналізм експансивний, який «спрямований радше назовні, ніж усередину, і тому менше усвідомлює власний шовінізм і свої колоніальні устремління» [22, с. 32—33]. Отож, у контексті цих слів Е. Томпсон вислів М. Міхновського слід кваліфікувати як прояв захисного націоналізму українців, спрямованого проти «колоніальних устремлінь» перерахованих ним народів, а їхні звинувачення проти автора є нечим іншим як проявом їхнього шовінізму.

Як черговий аргумент для підтвердження висловленої тези автор пропонує піддати аналізу постанови установчого Конгресу українських націоналістів, що відбувся 28.01—02.02.1929 р. у Відні й на якому було створено ОУН. У них немає жодної негативної згадки про будь-яку націю. Натомість у розділі IV «Зовнішня політика» вказано: «Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися на якогось із історичних ворогів Української Нації, *українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних ув'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України (підкреслення наше — О. С.), як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці*» [18, с. 12].

Такі ж красномовні аргументи подає і документ під назвою «Маніфест ОУН», що був прийнятий у грудні 1940 р. в умовах назрівання нацистсько-більшовицької війни. Його детальніший аналіз у розрізі національної політики ОУН (революційної), популярно званої як ОУН-бандерівська, подано в іншій статті автора [16]. А

в цьому місці слід наголосити, що національна політика ОУН була підпорядкована головному гаслові, яке стало наріжним у її діяльності протягом II світової війни — «Свобода народам! Свобода людині».

У «Маніфесті ОУН» так само, як і в постановах її установчого конгресу, жодним словом не згадується будь-яка із інших націй. Але проголошені принципи взаємовідносин стосувалися кожної із них рівною мірою — як суб'єктів національного державотворення, так і національних меншин у майбутній Українській державі. Незважаючи на становище кожної нації — панівне чи пригноблене — ОУН цим «Маніфестом» пропонувала кожній із них політику національної справедливості і шлях ліквідації багатонаціональних імперій та побудови в їх етнографічних межах національних держав [18, с. 21].

Своє логічне продовження така національна політика знайшла і в еміграційному періоді діяльності ОУН(р), а зокрема у формі очолюваного Я. Стецьком Антибільшовицького Блоку Народів (АБН). Аналіз його діяльності — це ще одна достатньо об'ємна тема. Однак у контексті цієї статті і для реалізації поставленого у ній завдання автор вважає за доцільне навести лише такі слова Я. Стецька, висловлені ним уже як Провідником ОУН(р) в інструкції особам, уповноваженим вести переговори з прихильними до української справи ізраїльськими колами: «Ми за Ізраїльську державу, якщо жиди за УССД (*Українську Самостійну Соборну державу* — О. С.)» [22].

З проголошенням Незалежності України визвольний етап розвитку українського націоналізму змінився етапом державного будівництва. Націоналістичні організації в Україні виникають трьома шляхами: 1) в Україну переносять свою діяльність традиційні ОУН бандерівського та мельниківського спрямування; 2) обидві традиційні ОУН ініціюють створення політичних партій і громадських організацій, що перебувають у сфері їхнього впливу; 3) незалежно від впливу ОУН в Україні виникають нові націоналістичні організації.

Обмежуючись рамками нашої статті, абстрагуємось від усього націоналістичного тла української політики та суспільно-громадського життя за більш ніж двадцять років Незалежності й оберемо як об'єкт аналізу для виконання поставленого завдання найавторитетнішу сьогодні політичну силу націоналістичного спрямування — Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Воно виникло третім із поданих шляхів, не залежало у своїй політиці від традиційних ОУН бандерівського та мельниківського спрямування, але, тим не менше, його ідеологія та програма, так само як і їхня, підпорядковані приматові нації.

Ця партія є однією з найстаріших у сучасній Україні. Її витоки ще в 1991 р., коли було створено Соціал-національну партію України (СНПУ), яка в 2005 р. була перейменована у ВО «Свобода». Характерно, що як і в перших постановах ОУН, так і в першій Програмі СНПУ, що лаконічно складалася із 31 пункту, відсутні негативні згадки про будь-яку з інших націй. Водночас значиме місце в ній належить проблемі подолання постколоніального статусу України й остаточного відмежування її від Московської метрополії (пункти 6—11 Програми СНПУ) [24, с. 88—89].

Для характеристики основ національної політики українського націоналізму на етапі державного будівництва красномовно надається концепція британського політолога Р. Брюбейкера. Аналізуючи націоналізми «нової Європи», він виокремлює в нових національних державах тенденцію до розгортання боротьби «тріади націоналізмів»: націоналізму титульної нації новоутвореної держави з подвійним ворогом — внутрішнім націоналізмом національної меншини, що ще вчора перебувала в статусі панівної метропольної нації, та із зовнішнім націоналізмом вчорашньої метрополії. Боротьбу між «національними націоналізмами радянських

країн-спадкоємиць та вітчизняним націоналізмом Росії» Р. Брюбейкер визначає найважливішими і найнебезпечнішими зіткненнями такого роду [25, с. 154].

Ця концепція Р. Брюбейкера слугує добрим обґрунтуванням для тих засад національної політики, яких дотримувалися українські націоналісти як на визвольному етапі, так і на етапі державного будівництва — позитивне ставлення до союзників і негативне до опонентів. У її світлі закономірним видається і відповідне формулювання пункту 11 у Програмі СНПУ: «Боротьба із промосковськими настроями і московським впливом в Україні — одне з першочергових завдань СНПУ» [24, с. 89].

Головними офіційними документами ВО «Свобода» на сучасному етапі діяльності, які дають уявлення про його позицію що до національного питання, є Програма захисту українців і проект Національної Конституції. Обидві вони пронизані ідеями захисту національної ідентичності українців та справедливості у міжнаціональних відносинах. Так, зокрема, у преамбулі до Програми захисту українців ВО «Свобода» визначає своєю головною метою «побудову могутньої Української Держави на засадах соціальної та національної справедливості» [26].

Очевидно, що під національною справедливістю вбачається її подвійне розуміння — встановлення в Українській державі справедливості як щодо української титульної нації (тобто такої, що дала назву державі), так і щодо національних та етнічних меншин у ній, а зокрема їхнього місця і ролі у всіх сферах життєдіяльності держави. Зокрема, у розділі I Програми «Влада і суспільство. Докорінне очищення та справедливий лад» запропоновано: «Винести на всенародне обговорення проект Закону про пропорційне представництво в органах виконавчої влади українців та представників національних меншин», а в розділі V «Інформаційний простір, освіта і наука. Збереження ідентичності та розвиток культури»: «Регламентувати вживання української мови у ЗМІ відповідно до кількості українців — не менше, ніж 78 % їх площі та ефірного часу» [26].

Так підхід пропорційної участі представників титульної нації та національних і етнічних меншин у різних гілках влади та правоохоронних і силових структурах та при розподілі соціальних благ пропонує і вироблений партією проект Національної Конституції. Так, у її ст. 16 зафіксовано: «Процент українців та представників національних меншин, що навчаються в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, працюють в органах законодавчої, виконавчої та судової влади всіх рівнів, служать у Збройних Силах України та працюють у правоохоронних органах, в освітній і культурній сферах, охороні здоров'я, мають бізнес, є власниками виробництв, має відповідати національному складу населення України, який встановлюється Всеукраїнським переписом населення. Державні дотації, які надаються фізичним або юридичним особам, також слід розподіляти пропорційно національному складу населення України». Ця ж стаття наголошує, що «Громадяни України різних національностей є рівні в правах», а стаття 7 гарантує: «Громадяни України з числа національних меншин мають право на створення та функціонування культурних організацій, товариств, недільних шкіл з метою факультативного вивчення рідної мови» [27].

Можна, звичайно, піддавати дискусії ефективність такого інструменту забезпечення міжнаціональної справедливості, як забезпечення пропорційної участі у владі представників української титульної нації та інших національних і етнічних меншин. Однак той факт, що «пропозиція продиктована попитом», не підлягає сумніву. І якщо у парламентських виборах 2012 р. ВО «Свобода» отримала підтримку майже 11 % виборців України, то це свідчить, що такі програмні завдання партії як мінімум розкривають існуючу проблему диспропорцій у їх доступі до влади і в розподілі соціальних ресурсів, а отже, і проблему національної несправедливості. Звичайно, що шляхом навішування образливих ярликів на ВО «Свобо-

да» як ініціатора її висвітлення самої проблеми не вирішити. У свою чергу ця невідомість загрожує консервацією соціально-політичної нестабільності у державі.

Очевидно, що такі програмні вимоги сучасної української націоналістичної партії ВО «Свобода» неприйнятні для російської етнічної меншини в Україні, що виявляється, зокрема, і в діяльності Партії Регіонів і Комуністичної Партії України, які виступають у ролі виразників її інтересів. Така реакція цілком вписується в концепцію Р. Брюбейкера про боротьбу «тріади націоналізмів».

Але натомість ці вимоги можуть бути цілком прийнятними для інших етнічних меншин, які чисельно представлені в українському суспільстві й право на представництво яких самовільно і в дусі постімперського синдрому монополізують представники російської меншини: білорусів (275,8 тис.), молдаван (258, 6 тис.), болгар (204, 6 тис.), угорців (156,6 тис.), румунів (151 тис.), поляків (144,1 тис.), євреїв (103,6 тис.), вірмен (99, 9 тис.), греків (91,5 тис.), татар (73,3 тис.), ромів (47,6 тис.) та ін. А тим більше, такий підхід мав би імпонувати кримським татарам — єдиній чисельній і відносно автохтонній національній меншині (248,2 тис.), яка поза межами Української держави не має власного державного національного утворення [9, 128].

Висновки. Вибірковий аналіз ідеологічно-програмових документів українських націоналістичних організацій та їх провідних діячів на визвольному етапі та на етапі державного будівництва вказує, що в національному питанні ними дотримувався принцип адекватності. Відповідно до нього українські націоналісти різних формацій в історії та в сучасній українській політиці своє ставлення до представників інших націй вибудовували і вибудовують залежно від того, як ті ставилися і ставляться до програмової мети українських націоналістів визволити українську націю з-під колоніального поневолення, побудувати власну національну державу й зберегти в ній свою ідентичність.

Стаття розкриває перспективи подальших досліджень означеної в ній теми у розрізі кожного з етапів розвитку українського націоналізму, окремих націоналістичних формацій і провідних діячів, а особливо на сучасному етапі розвитку Української держави. Це дозволить ефективно вибудовувати в ній етнонаціональну політику та використовувати конструктивний потенціал українського націоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сич О. Модель національного авторитаризму на етапі посттоталітарної адаптації українського суспільства / О. М. Сич // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. — Луганськ: Знання, 2007. — С. 405—413.
2. Демократія. Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — XXVIII, 1108 с.
3. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Центральної Вибірчої Комісії України. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>
4. Бердник М. Пешки в чужой игре. Страницы к истории украинского национализма / М. А. Бердник. — К.: АДЕФ-Украина, 2010. — 632 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Кофмєцького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Генеза, Довіра, 1996. — 942 с.
6. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архїреїський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. — К.: Наук. думка, 2002. — 952 с.
7. Україна: політична історія. ХХ—початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 1028 с.
8. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; под ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наук. думка, 2002. — 632 с.

9. Колодій А. Національний вимір суспільного буття / А. Ф. Колодій. — Львів: Астролябія, 2008. — 368 с.
10. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.
11. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 2005. — 495 с.
12. Русначенко А. М. Народ збурений: Нац.-визв. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А. М. Русначенко. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. — 519 с.
13. Киричук Ю. Український національний рух у 40—50-х роках ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук — Львів: Добра справа, 2003. — 464 с.
14. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. — Львів: Мс, 2006. — 144 с.
15. Сич О. «Абетковий парадокс націоналізму» Г. Моргентхау і підстави його проявів в Україні // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 17—18 листопада 2007 р.) / Наук ред. О. М. Сич. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. — С. 598—612.
16. Сич О. Степан Ленкавський та національна політика ОУН в 1940—1941 рр. // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — Чернівці: Рута, 2007. — Т. 15—16. — С. 27—33.
17. Сич О. Проблема подолання постколоніального дискурсу у трактуванні історії національно-визвольної боротьби ОУН-УПА // Україна. Нація. Державність. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України (Івано-Франківськ, 29 жовтня 2009 р.). — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. — С. 80—93.
18. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. Збірка документів. — Б. м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. — 368 с.
19. Одинадцятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали та постанови. — К.: Б.в., 2006. — 107 с.
20. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. / За ред. О. М. Сича. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. — Том 1. — 600 с.
22. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза, 2006. — 317 с.
22. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська культура і колоніалізм / Е. М. Томпсон; Пер. з англ. М. Корчинської. — К.: Ви-во Соломії Павличко Основи, 2008. — 368 с.
23. Стецько Я. Вказівки на розмову з представниками прихильних Україні ізраїльських кіл // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — 3 арк.
24. Програма Соціал-Національної Партії України // Основи націоналізму / Інститут політичної освіти ВО «Свобода». — Івано-Франківськ, 2008. — С. 88—91.
25. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюейкер; Пер. з англ. О. Рябова. — Львів: Кальварія, 2006. — 280 с.
26. Програма захисту українців [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/
27. Національна Конституція (проект ВО «Свобода») [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/konstytutsiya/

REFERENCES

1. Sych, O. (2007). The Model of the national authoritarianism in the stage of post-totalitarian adaptation of Ukrainian society. In I. F. Kononov (Ed.), *Relations between West and East of Ukraine: subjects, interests, values*. Collection of research works (pp. 405—413). Luhansk: Znannia (in Ukr.).
2. Protsenko, O. (Ed.). (2005). *Democracy. Anthology*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
3. Official Website of The Central Electoral Commission of Ukraine. *Data about vote counting on the nationwide multimandatory election district*. Retrieved from <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900> (in Ukr.).

4. Berdnyk, M. (2010). *Pawns in the strangers' game. Pages to the history of Ukrainian nationalism*. Kyiv: ADEF- Ukraina (in Rus.).
5. Rymarenko, Yu. (Ed.). (1996). *Small encyclopedia of ethnic and state studying*. Kyiv: Geneza, Dovira (in Ukr.).
6. Smoliiy, V. (Ed.). (2002). *Political terror and terrorism in Ukraine. XIX — XX centuries. Historical Essays*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
7. Smoliiy, V. & Levenets, Yu. (Eds.). (2007). *Ukraine: Political history of the XX — beginning of the XXI century*. Kyiv: Edition of Parliament (in Ukr.).
8. Pakhomov, Yu. N. (Ed.). (2002). *Civilization models of modernity and their historical roots*. Kyiv: Naukova Dumka (in Rus.).
9. Kolodiy, A. (2008). *National dimension of the social existence*. Lviv: Astroliabiiia (in Ukr.).
10. Krysachenko, V. (Ed.). (2004). *Ukrainian political nation: Genesis, status, prospects*. Kyiv: NISS (in Ukr.).
11. Kulchitskyi, S. (Ed.). (2005). *Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army. Historical Essays*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
12. Rusnachenko, A. M. (2002). *Disturbed Nation. National Liberation Movement in Ukraine and National Opposing Movements in Belorussia, Lithuania, Latvia, Estonia in 1940—50th years*. Kyiv: University Publishing House «Pulsary» (in Ukr.).
13. Kirichuk, Y. (2003). *The Ukrainian national movement in 40—50 years of the XX century: the ideology and practice*. Lviv: Dobra sprava (in Ukr.).
14. Viatrovych, V. (2006). *The Relation of OUN to Jews: the formation of attitude on the background of catastrophe*. Lviv: «Ms» (in Ukr.).
15. Sych, O. (2010). Alphabetical Paradox of Nationalism of H. Morgenthau and foundations of its impact in Ukraine. In O. M. Sych (Ed.), *Valuable and notional dimension of existence of Ukrainian society and perspectives of Ukrainian nationalism* (pp. 598—612). Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukr.).
16. Sych, O. (2007). Stepan Lenkavskyi and national policy of OUN in 1940—1941 years. *Istoriko-politychni problemy suchasnogo svitu (Historical and political issues of the modern world)*, 15—16, 27—33 (in Ukr.).
17. Sych, O. (2010). The problem of overcoming of postcolonial discourse in interpretation of the history of the national-liberation struggle of OUN-UPA. In O. M. Sych (Ed.), *Ukraine. Nation. Statehood* (pp. 80-93). Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukr.).
18. OUN in Dimension of Resolutions of Great Meetings, Conferences and other documents on the struggle of 1929-1955 years. (1955). Edition of Foreign Departments of Organization of Ukrainian Nationalists (in Ukr.).
19. Eleventh Great Congress of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). (2006). Materials and resolution. Kyiv (in Ukr.).
20. Lenkavskyi, S. (2002). *Ukrainian nationalism. Works*. (Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Lileja-NV (in Ukr.).
21. Turchenko, F. (2006). *Mykola Mikhnovskiy: life and word*. Kyiv: Genesa. (in Ukr.).
22. Thompson, E. (2008). *Troubadours of the Empire: Russian Culture and colonialism*. Kyiv: Solomiia Pavlychko Publishing House «Osnovy» (in Ukr.).
23. Stetsko, Ya. Instructions on conversation with representatives of adherent to Ukraine Izraeli circles. Retrieved from Archival Collection of OUN in New York. Sheet 3 (In Ukr.).
24. The programme of the Social-National Party of Ukraine. (2008). In *Foundations of nationalism* (pp.88—91). Ivano-Frankivsk: Institute of Political Education of All-Ukrainian Union «Svoboda» (in Ukr.).
25. Brubaker R. (2006). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Lviv: Kalvariia (in Ukr.).
26. Official web site of All-Ukrainian Union «Svoboda». *The Programme of Support of Ukrainians*. Retrieved from http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/ (in Ukr.).
27. Official web site of All-Ukrainian Union «Svoboda». *National Constitution* (project of All-Ukrainian Union «Svoboda») Retrieved from http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/-prohrama/konstytutsiya/ (in Ukr.).

Фащевський М. І.*, доктор географічних наук,
професор, ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. kaf_re@ukr.net

Білоконь І. В., кандидат економічних наук,
доцент, ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. kaf_re@ukr.net

НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ДЛЯ ЦІЛЕЙ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Аналізується еволюція розвитку місцевого самоврядування в Україні та обґрунтовується необхідність реформування системи державного управління та місцевого самоврядування, створення децентралізованої моделі управління та перерозподілу владних повноважень державних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для забезпечення умов розвитку регіонів. Актуалізується проблема подальшого розвитку такого інституційного органу публічної влади як місцеве самоврядування, необхідність розширення прав та повноважень територіальних громад у соціально-економічному розвитку регіонів.

Ключові слова: державне управління, регіональне управління, місцеве самоврядування, територіальна громада.

Аннотация. Анализируется эволюция развития местного самоуправления в Украине и обуславливается необходимость реформирования системы государственного управления и местного самоуправления, создания децентрализованной модели управления и перераспределения властных полномочий государственных органов исполнительной власти и органов самоуправления для обеспечения условий регионального развития. Актуализируется проблема дальнейшего развития такого институционального органа публичной власти как местное самоуправление, необходимость расширения прав и полномочий территориальных общин в социально-экономическом развитии регионов.

Ключевые слова: государственное управление, региональное управление, местное самоуправление, территориальная община.

Abstract. It is analyzed the evolution of local selfgoverning in Ukraine and is justified the need to reform the lower level governance of socio-economic development of regional economic systems, creation of decentralized management model and redistribution of power between the State Central government and local regional authorities to provide better conditions for regional development. Legislative background for resolving such issues, apart from the Constitution of Ukraine, is based on the Concept of Local Government Reform approved by Ukrainian Cabinet of Ministers, European Charter of Local Self-government, laws, codes, ordinances for evolution of local governance as an important part of public authority, its place in regional and spatial systems management. It is emphasized that local self-governance is performed by the communities of villages, settlements, towns, as well as via district and regional Councils which represent common interests of villages, settlements and town communities. International practice of local regional governance proved high efficiency of decentralized model of regional development at which maximum power is transferred to local governments as the subject of representative power.

Key words: public administration, region administration, local government, the territorial community.

Постановка проблеми. Важливою ознакою демократичного розвитку країни та становлення її як правової держави є розвиток місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах

* Fashchevskyy M. I., Doctor of geographical sciences, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. kaf_re@ukr.net

Bilokon I. V., Ph. D. in Economics, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. kaf_re@ukr.net

NESSECITY OF REFORMING LOCAL SELFGOVERNING IN UKRAINE FOR THE AIMS OF REGIONAL DEVELOPMENT

Конституції та законів України. Територіальна громада, як відзначається в законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», — це об'єднання жителів, що постійно проживають у межах села, селища, міста, які є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр (сільську раду) і єдиного голову. Територіальна громада села, селища, міста виступає первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень [1].

Розвиток місцевого самоврядування є невід'ємною складовою процесу регіонального розвитку в Україні. Поглиблення ринкових процесів в економіці країни, вплив глобалізації і регіоналізації на них вимагають реформування низової ланки управління соціально-економічним розвитком регіональних господарських систем.

Законодавчим підґрунтям для вирішення цих проблем є перш за все Конституція України. Важливу роль відіграє і затверджена Кабінетом Міністрів України концепція реформи місцевого самоврядування, Європейська хартія місцевого самоврядування, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [1—3] та інші закони, кодекси й укази. Утім, сучасні конфліктні ситуації у взаємодії «центр-регіон» паралізують дієвість всієї вертикалі публічної влади в Україні щодо регіонального розвитку. Це актуалізує необхідність аналізу проблеми з метою прискорення процесу реформування системи регіонального управління, і зокрема, системи місцевого самоврядування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем управління регіональним розвитком, формування і реалізації державної, регіональної економічної політики, розвитку місцевого самоврядування як важливої ланки публічної влади, його місця в системі управління регіонально-просторовими системами, необхідності вдосконалення функцій державного управління регіональним розвитком в Україні присвячені праці багатьох вітчизняних науковців: В. О. Антоненко, С. О. Білої, О. В. Богданова, М. І. Долішнього, В. І. Жука, В. С. Куйбіди, М. В. Скиби, М. І. Фащевського та ін. Подальший аналіз проблеми вимагає водночас як узагальнення наявних розробок у вимірі реформи системи самоврядування, так і осмислення шляхів її реалізації з урахуванням нагальних потреб і особливостей розвитку Української держави.

Мета статті. Обґрунтувати засади стабільного соціально-економічного розвитку регіонів, підвищення життєвого рівня населення на основі рівноправної участі та взаємодії місцевих і державних органів регіонального управління, децентралізації системи державного управління та надання місцевим органам влади більше прав, компетенцій і повноважень, повного забезпечення територіального реформування системи місцевого самоврядування.

Основні результати дослідження. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст.

Представницькими органами місцевого самоврядування є виборні органи (ради), які складаються з депутатів і представляють інтереси відповідних територіальних громад і здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими законодавчими актами. До органів місцевого самоврядування згідно з Конституцією України (ст. 140) відносяться також обласні та районні ради. Вони представляють спільні інтереси та повноваження територіальних громад сіл, селищ і міст у межах повноважень, визна-

чених Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими законами [3].

Місцеве самоврядування як основа державного устрою країни реалізує інтереси місцевих територіальних громад, узгоджує інтереси різних суб'єктів господарювання на певній території, координує ефективне і раціональне використання місцевих ресурсів, підтримує життєдіяльність найвразливіших верств населення регіонів.

Сучасна система місцевого самоврядування нині в Україні має таку структуру:

- територіальна громада;
- сільська, селищна і міська ради;
- сільський, селищний і міський голова;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

Основною формою безпосередньої участі територіальної громади у вирішенні місцевих проблем є загальні збори громадян, рішення яких є обов'язковим для органів місцевого самоврядування в їх діяльності.

Розвиток України як суверенної правової держави актуалізує проблему подальшого розвитку такого інституційного органу публічної влади як місцеве самоврядування, необхідності розширення прав і повноважень територіальних громад у соціально-економічному розвитку регіону [2].

На цю необхідність вказує і світовий досвід регіонального управління, який довів високу ефективність децентралізованої моделі забезпечення територіального розвитку, за якою максимум повноважень у цій сфері передається суб'єктам представницької влади — органам місцевого самоврядування.

Історія становлення місцевого самоврядування в Україні починається з територіальних громад часів трипільської культури, громадського самоврядування часів Київської Русі, запровадження Магдебурзького права у містах (XIII ст.), яке юридично закріплювало права і свободи громадян, зокрема і їхнє право на самоуправління. У 1875 році в Україні були створені нові органи місцевого самоврядування — міські думи, які замінили Магдебурзьке право у містах. Згідно із земською реформою 1864 року на території України були засновані земські установи як органи місцевого (регіонального) самоврядування. У 1917 році згідно з універсалами Української Центральної Ради місцеве самоврядування представляли комітети у волостях і містах, що сприяло розвитку місцевого самоврядування щодо надання більше прав і повноважень місцевим громадам. У радянський період місцеві органи публічної влади (місцеві ради) як органи місцевого самоврядування виконували (надавали) лише ті послуги, які визначалися державними органами управління.

У розвитку місцевого самоврядування незалежної України умовно можна виокремити кілька етапів. Становлення національної системи місцевого самоврядування в Україні, що характеризує, передусім, демократичний шлях її розвитку, пов'язане з прийняттям у 1990 році Декларації про державний суверенітет України. Цей етап розвитку місцевого самоврядування закінчився прийняттям у 1996 році Конституції України.

Протягом цього етапу в країні було прийнято низку законів: «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве самоврядування» (1991 р.), «Про Представника Президента України» (1992 р.), «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (1992 р.) та ін. [4—5]. Ці закони визначили роль місцевого самоврядування як самоорганізацію громадян для самостійного вирішення місцевих проблем.

Наступним етапом розвитку місцевого самоврядування в Україні стало прийняття низки законів, кодексів та указів Президента: закони України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» (1997 р.), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001 р.), Указ Президента України «Про концепцію державної регіональної політики» (2001 р.), «Про органи самоорганізації населення» (2001 р.), «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» (2001 р.) та ряд нормативних актів. До них відносимо Бюджетний кодекс України (2001 р.), який урегульовує механізм перерозподілу фінансових джерел і ресурсів між бюджетами різних рівнів; Земельний кодекс України (2002 р.), яким за органами місцевого самоврядування як суб'єктами регіонального управління, закріплюється право на володіння, користування і розпорядження землею території [1—3; 6].

У прийнятих державних актах (Конституції, законах, кодексах, указах тощо) ще не повною мірою реалізований принцип автономності місцевого самоврядування та субсидіарності. Право територіальних громад та органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання віднесені до їх компетенції. Водночас відсутнє чітке розмежування повноважень між державними, регіональними та місцевими органами публічної влади. Зокрема, в цих документах не були визначені правові гарантії реалізації права місцевих органів влади на власні фінансові ресурси та ін.

На третьому етапі розвитку системи місцевого самоврядування в Україні, який триває і нині, основна увага приділяється проблемам удосконалення нинішнього законодавства. Так, у резолюції Всеукраїнських зборів представників місцевого самоврядування (2005 р.) наголошується на трьох важливих шляхах розв'язання проблем місцевого самоврядування і наближення його функціонування до основних принципів Європейської хартії місцевого самоврядування:

- перерозподіл і чітке розмежування повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на користь органів місцевого самоврядування;
- вдосконалення механізму делегування органам місцевого самоврядування повноважень органів виконавчої влади;
- утворення дієздатних самодостатніх, забезпечених усіма ресурсами територіальних громад [7].

Водночас в історії незалежної України ще мало приділялося уваги обґрунтуванню системного реформування публічної влади, яка поєднувала б одночасно кардинальні зміни у політико — владних, соціально-економічних, бюджетно-фінансових, земельних, пенсійних, житлово-комунальних та інших сферах суспільних відносин.

Сучасна модель регіональної влади в Україні вимагає суттєвого вдосконалення, оскільки характеризується:

- гіпертрофованою роллю місцевих адміністрацій в управлінні розвитком регіонів і як результат — концентрацією в них значних повноважень та ресурсів;
- формалізмом, а часто і не дієздатністю регіональних органів місцевого самоврядування (обласних і районних рад), які в основному затверджують управлінські рішення органів державної виконавчої влади.

Сучасна модель регіонального управління як підсистема в ієрархії державної виконавчої влади на тлі декларативності базового рівня місцевого самоврядування свідчить про надвисоку централізацію публічної влади в Україні. Це суперечить принципам демократичного громадянського суспільства, за якого чітко розмежується мета та місце державних, регіональних і місцевих органів управління розвитком регіонів.

Висновки. Місцеве самоврядування в Україні нині не повною мірою здатне виконувати ті завдання і функції, які на нього покладені державою (Конституцією України та Законом України «Про місцеве самоврядування»). У цій підсистемі державної виконавчої влади існує низка проблем економічного, політичного та соціального характеру, які слід розв'язувати лише в комплексі. Основним засобом комплексного вирішення цих проблем є передусім адміністративна і муніципальна реформа та реформа адміністративно-територіального устрою держави.

В історії незалежної України не було реальних спроб системного здійснення реформ публічної влади щодо кардинальних змін у всіх сферах суспільної діяльності. При цьому задекларовані перетворення у соціальній сфері не узгоджуються з намірами трансформувати публічну владу — державну владу і місцеве самоврядування, наблизивши їх до європейських стандартів та Європейської хартії місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що роль і значення низових рівнів управління суттєво зростає лише в умовах розмежування державної і комунальної власності на всі регіональні ресурси (природні, трудові, фінансові, виробничі, науково-технічні та ін.).

У цих умовах постає необхідність формування нової державної регіональної політики України, покликаної підвищити роль регіональних органів місцевого самоврядування в забезпеченні соціально-економічного розвитку регіонів. Досягненню цієї мети сприятиме врахування основних принципів регіональної політики ЄС:

- програмного підходу, що надає перевагу не стільки окремим проектам, скільки завершеним програмам соціально-економічного розвитку регіонів, у розробці яких беруть участь місцеві органи влади і в яких передбачається комплексний їх розвиток;

- принцип партнерства, який передбачає тісну взаємодію та співробітництво всіх гілок влади — місцевої, регіональної та національної;

- принцип субсидіарності, який передбачає надання регіонам стільки повноважень, скільки вони самі вважають за доцільне мати і є в силах забезпечити ефективно їх виконання;

- принцип компліментарності (доповнювання), сутність якого в тому, що до коштів, які виділяються регіонам для їх соціально-економічного розвитку із державного бюджету, обов'язково додаються кошти із місцевих бюджетів з метою запобігання споживацьким настроям особливо у депресивних регіонах [6; 8].

Нині в Україні і на базовому, і на регіональному рівнях самоврядування існують проблеми, розв'язання яких є важливою умовою подальшої децентралізації державної влади та розвитку місцевого самоврядування. На базовому рівні — це відсутність належного рівня ресурсного (матеріального, фінансового тощо) і кадрового забезпечення та невизначеність територіальної основи місцевого самоврядування. На регіональному рівні — це недостатня ефективність його функціонування, спричинена відсутністю власних виконавчих важелів у представницьких органах управління цього рівня.

Майбутній розвиток регіонів України значною мірою залежить від того, чи зуміє з'явитися таке місцеве самоврядування, в якому б і влада, і відповідальність належали б рівною мірою і населенню, і органам управління регіону. При цьому розподіл повноважень між державними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів (регіонального і місцевого) повинен здійснюватися за принципом субсидіарності. Лише так можна буде уникнути централізації, авторитаризму і сепаратизму в країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — №24. — Ст. 170.

2. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — №33. — Ст. 175.
3. Про схвалення Концепції реформи місцевого самоврядування: Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 29 липня 2009 р. № 900-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/900-2009-%D1%80>
4. Про місцеві ради народних депутатів та місцеве самоврядування: Закон УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 2. — С. 5.
5. Про внесення змін до закону Української РСР Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №28. — Ст. 387.
6. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15.07. 1997 року // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 38. — Ст. 249.
7. Резолюція Всеукраїнських зборів представників місцевого самоврядування // Голос України. — 2005. — 11 травня.
8. Регіональна економіка. Текст лекцій / [О. В. Ольшанська, М. І. Фащевський, І. В. Білоконь та ін.]: заг. ред. М. І. Фащевського, О. В. Ольшанської. — К.: КНЕУ, 2009. — 328 с.

REFERENCES

1. About local self-governing in Ukraine. (1997). The Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 24, 170 (in Ukr.).
2. About service in the organs of local self-governing. (2001). The Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 33, 175 (in Ukr.).
3. Cabinet of Ministries of Ukraine. Resolution from July 29, 2009. *About approval of the conception of reform of local self-governing*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/900-2009-%D1%80>
4. About local councils of people's deputies and local self-governing. (1991). The Law of the Ukrainian SSR. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 2, 5 (in Ukr.).
5. About amendments to the law of Ukrainian SSR About local councils of people's deputies and local self-governing. (1992). The Law of Ukraine *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 28, 387 (in Ukr.).
6. About ratification of European Charter of local self-governing. (1997). The Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 38, 249 (in Ukr.).
7. The Resolution of the all-Ukrainian meeting of representatives of local self-governing (2005, May 11). *Golos Ukrayiny (Voice of Ukraine)* (in Ukr.).
8. Olshanska, O. V., & Fashevsky, M. I. (Eds.). (2009). *Regional Economics*. Text of Lectures. Kyiv: KNEU.

УДК 327 (502:330.15)

Вергун О. М. *

Консультант,
Національний інститут стратегічних досліджень,
Київ, Україна. vergun@niss.gov.ua

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС РОЗБУДОВИ Р. ДНІПРО: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ

Анотація. Аналізується історико-культурне значення та роль річки Дніпро у формуванні етнокультурного ландшафту державного територіального устрою України. Вагомість даного природного феномену для українського суспільства незаперечна, оскільки створює адаптивні природні механізми для життєдіяльності провідного ет-

* Vergun O.N. Consultant, National Institute of strategic Studies, Kyiv, Ukraine. vergun@niss.gov.ua
HISTORICAL DISCOURSE OF DEVELOPING DNIPRO RIVER: SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

носу в навколишньому природному середовищі. Наявність у державі такого потужного стратегічного ресурсу, як вода забезпечує не лише фізичне виживання людини, а й формує відповідні культурні традиції і, як продемонструвала вся попередня історія людства, впливає на політичні відносини.

Ключові слова: культурна спадщина, індустріально-урбаністична культура, екологія культури.

Анотация. Анализируется историко-культурное значение и роль р. Днепр в формировании этнокультурного ландшафта государственного территориального устройства Украины. Значимость данного природного феномена для украинского общества неоспорима, поскольку создает адаптивные природные механизмы для жизнедеятельности ведущего этноса в окружающей природной среде. Наличие в государстве такого мощного стратегического ресурса как вода обеспечивает не только физическое выживание человека, но и формирует соответствующие культурные традиции и, как продемонстрировала вся предыдущая история человечества, влияет на политические отношения.

Ключевые слова: культурное наследие, индустриально-урбанистическая культура, экология культуры.

Abstract. Historical and cultural significance and role of Dnipro river in the formation of ethnic and cultural landscape of the state territorial structure of Ukraine are discussed. Importance of such natural phenomenon as Dnipro river for Ukrainian society is undeniable. It creates adaptive natural mechanisms for the life of a leading ethnic group in surrounding environment. The presence in the country of a such powerful strategic resource as water provides not only physical survival of human being, but enshures corresponding cultural traditions, and affects political relations. Socio-economic course of a government in respect of modernization of the state must be of complex character. As to optimal development of Dnipro river and river resources in all regions of Ukraine on the whole it must be realized regarding permissible level of economic changes of basins of rivers. Besides that modern development of Ukrainian society needs a common policy with due regard to ecological culture as an important factor for ensuring balance between technical progress and vitally indispensable ecological imperative.

Key words: cultural heritage, industrial and urbanastychna culture, ecology of culture.

Постановка проблеми. Всесвітня криза довкілля викликає особливу стурбованість сучасним загостренням суспільно-політичних суперечностей, викликаних інтенсивними змінами в глобальному геополітичному просторі. Під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників змінюється і характер загроз і викликів існуванню людства загалом. Вочевидь безпека життя та здоров'я людини повинна стати ключовою складовою національної безпеки. Загострення екологічних проблем, особливо відчутними стали під час становлення індустріального суспільства. Динамічні процеси переходу від аграрного типу виробництва суспільства до технічного-технологічного позначилися, не лише на значному зрушенні соціально-економічного зростання, а й з часом стали підтвердженням зворотного боку позитивного сприйняття економічного прориву як незворотної втрати природного середовища. Зокрема, ретроспективний аналіз наслідків розбудови каскаду дніпровського басейну на території України лише підтверджує, що в результаті господарської діяльності людини був «штучно» створений водно-господарський комплекс, який призвів до втрати унікальної в світі екосистеми басейну річки Дніпро. Нові виклики та загрози всесвітньої кризи довкілля пропонують сучасні методи системного аналізу. Це дозволяє поєднати як суто природниче підґрунтя, так і дедалі більшу загрозу безпеці людської культури. Що лише підтверджує думку про наявність суперечностей у суспільстві, в якому нехтується або проголошується неефективна екологічна політика.

Пошуки сучасних шляхів розв'язання екологічних проблем з позицій сталого розвитку сприяють екологізації в усіх зазначених напрямках науки — від суспільно-політичних, соціально-філософських до функціональних і прикладних, що об'єднуються єдиною метою — забезпечення збереження людства на Землі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Важливий науковий внесок щодо вивчення та розробки досліджень, пов'язаних із розбудовою дніпровського каска-

ду водосховищ здійснили Н. І Максимович, І. Г. Александров, Д. Т. Зузік, А. А. Ковалевський, К. Г. Воблій. Значний вклад внесли історики Д. І. Яворницький, М. О. Міллер. Я. П. Новицький, А. Ф. Кашенко, В. А. Чабаненко, П. П. Панченко, В. А. Шмарчук, С. М. Тимченко, С. С. Падалка, Л. В. Ковпак, Н. В. Горло. Дослідження змін ландшафту як соціокультурної проблеми, зокрема, р. Дніпро, вела Л. Г. Боса. Ретельний аналіз сучасного еколого-технічного стану екосистеми р. Дніпро знаходимо у В. Д. Романенка, А. Г. Шапаря, А. В. Яцика, Є. О. Яковлева. Нинішній етап розвитку суспільних наук розширює наукове поле, включаючи такі аспекти — екополітичний, екологічний, культурологічний тощо. Проте слід зазначити, що ці суспільно-політичні напрями дослідження розбудови Дніпровського каскаду все таки недостатньо розглянуті, бракує цілісного системного підходу, завдяки якому розмиваються «кордони» (бар'єри) між природою та культурою, наукою та історією, де природа розглядається як цілісна система Всесвіту, що включає і людину, і природу.

Мета статті. Проаналізувати низку суспільно-політичних аспектів, що стосуються змін еколого-ресурсного стану р. Дніпро внаслідок розбудови каскаду водосховищ, та обґрунтувати гармонійні шляхи виходу із суспільно-політичної та екологічної криз. Сучасний водно-екологічний стан басейну р. Дніпро впливає на БЖД населення України, тому вочевидь є актуальним розглядати людину (її розвиток, здоров'я, моральність, духовність) у тісному зв'язку з реальним навколишнім середовищем. Без гармонії або сталої взаємодії у системі «природа — людина — космос» неможливий нормальний, здоровий розвиток людини.

Основні результати дослідження. Суспільно-політичні процеси початку ХХ століття в Україні супроводжувалися ходом індустріалізації та колективізації, що вплинуло на якісний склад населення. Зокрема, зросла частка міського населення і майже втричі виріс робітничий клас. Різкі переміни в суспільно-політичному та соціально-економічному житті населення на фоні бурхливих історичних потрясінь не могли не вплинути на усталені традиції та життєві засади народу в цілому. Що сприймалося досить боляче й позначилося на його психіці.

Просування швидкими темпами побудови індустріального суспільства в Україні спонукало населення долати значний соціальний, економічний і культурний відрив у світі, де існували країни з потужною економікою та капіталістичним устроєм. В Україні індустріалізація почалася із втіленням плану ГОЕЛРО. Щоб не опинитися на задвірках цивілізації, Україна визначалася як основний плацдарм здійснення індустріалізації в СРСР, адже її успіх залежав в основному від кількості та якості українського вугілля і металу. Завдяки чому Україна отримала 20 % усіх капіталовкладень СРСР, 400 із 1500 промислових підприємств.

Будівництво Дніпровської ГЕС було розпочато у 1927 р. Перший гідроагрегат введено в експлуатацію 10 жовтня 1932 р., а в 1939 р. стали до ладу всі 9 гідроагрегатів станції загальною потужністю 560 тис. кВт [1]. Труднощі, що поставали перед розробниками та виконавцями планів щодо будівництва Дніпрогесу, насамперед складали незабутні сторінки в історії технічних досягнень. Передбачалося в найближчі роки вийти на високий рівень потужностей з вироблення електроенергії з 2 млн квт до 15 млн квт, що значно перевищували американські потужності. За кілька років країні вдалося посісти 4-те місце в світі з вироблення електроенергії, залишивши в минулому 14-у позицію.

Результатом індустріально-урбаністичної культури, що утворилася на той час в умовах жорсткої індустріальної політики, виявилось ігнорування установок на передбачення загроз, які активно використовувалися в аграрній культурі, завдяки чому селянин на цілий рік наперед мав можливість планувати свою господарську діяльність з урахуванням можливих ризиків включно з кліматичними [2]. І до те-

пер відновити народну систему прогнозування «на врожай», яка карбувала вікові традиції в пам'яті поколінь, а особливо з подальшою аграрною політикою вже теперішньої України стає невідворотним. І це на тлі тих загальносвітових тенденцій, які здійснили поворот до зеленої економіки та зеленого виробництва, в основу яких покладено відтворення та споживання природних, натуральних продуктів сільського виробництва.

Нині із неприхованим зацікавленням гортаєш сторінки «Хроник Днепростроя» 1930 року і знаходиш підтвердження словам М. Ф. Реймерса, який зазначав, що «ми тисячоліттями боролися із Природою, підкорювали її, перетворювали, нещадно знищували» [3], мабуть чи не з метою пересвідчитися у людській здатності перемагати сили природи: «могутня ріка слухається, завдяки творчій силі робітничого класу» [4. с. 25—29].

Яке майбутнє приготували ми собі, експлуатуючи води Дніпра, перетворені у ланцюг великих застійних озер, затопивши його унікальні пороги? Адже символічно, за висловленням Реймерса М. Ф., «ріки порівнюють із артеріями планети, які не повинні набрякати склеротичними тромбами» [3].

Незважаючи на численні переваги, які отримала країна, будуючи каскад дніпровського водосховища, і до тепер не вщухають дискусії з приводу доцільності, ефективності, економічності, екологічності та безпечності водного господарства України в цілому. Серед важливих прорахунків при будівництві каскаду ГЕС на Дніпрі вважають невиправдані очікування стосовно ефективності та економічності створення дешевої за собівартістю та високоефективної за потужністю вироблення електроенергії. Спостерігаючи за динамікою зростання виробництва електроенергії в Україні, можна зробити висновки, що весь каскад ГЕС на Дніпрі складає сумарну потужність 9 млрд кВт/год. в рік, що відповідає 5—7% усієї виробленої енергії в Україні [5, с. 3].

Незважаючи на історичні свідчення про використання водного шляху р. Дніпро як головного «шляху із варяг до греків», сучасні очікування щодо вантажо- та пасажироперевезення виявилися завищеними. Проаналізувавши стан перевезень у період з 1980 по 2009 роки, експерти завважують значне скорочення як вантажоперевезень (з 0,54 % (1980 р.) до 0,15 % (2009 р.), так і пасажироперевезень (з 0,9 % (1980 р.) до 0,3 % (2009 р.) [5, с. 31].

До зазначених прорахунків слід також віднести й невиправдані прогнози щодо виловлювання риби. Завищені очікування вилову не виправдали себе, про що говорить статистика. Лише в перші роки створення каскаду водосховищ оптимізували рибне господарство України — вилов риби становив понад 100 000 т (1973 рік), проте в наступні роки відбувся стрімкий — до 30 000 т і таким є й до тепер.

У «Хрониках Днепростроя» 1930-х років відображено дебати щодо впровадження проекту зрошення земель з метою перетворення південних степів на світову фабрику з «вироблення» зерна. І як результат, згідно з оцінками на 2010 рік втрата земель через затоплення, підтоплення, засолення, зсуви тощо складає понад 1 144 700 га прекрасних земель [5, с. 25—29].

Одним із важливих прорахунків, що були допущені під час будівництва каскаду ГЕС на Дніпрі, є соціальні питання, а саме переселення й подальша доля переселенців, виплата компенсацій, ефективність захисних заходів, рівень відшкодування втрат тощо. Як уже зазначалося, державна політика кінця 20 століття теж не враховувала соціально-психологічну складову питання переселенців. Болюча відірваність від рідних місць і докорінна зміна життєвого укладу переселенців, утрата культурних традицій кожного окремо взятого села не могла не позначитися на подальшій долі. Життя переселенців в Україні складалося по

різному: хтось викреслив минулі події з пам'яті, заклопотаний новими проблемами, багато хто покинув не тільки рідні місця, а й Україну, та все ж у спогадах більшості респондентів звучить туга за втраченим, вони розповідають про труднощі адаптації на новому місці, що пов'язувалися як зі зміною звичних умов, так і з проблемами взаємин.

Значною втратою, поряд із природним ландшафтом дніпровських порогів, плавнів тощо, є загибель численних пам'яток архітектури, які залишилися похованими під водами розлитого Дніпра.

У 1927—32 рр. керувати роботою Дніпрогесівської археологічної експедиції НКПросу УСРР у зоні затоплення був призначений Д. Яворницький. На той час вдалося опублікувати зібрання історичних джерел «До історії Степової України» (1929), альбом «Дніпрові пороги», дослідження «На порогах Дніпра», в яких зазначалося, що фактично впродовж усієї історії українського народу Дніпрові пороги вважалися символом волі та звитяги запорожців. Знищення їх призводить до роздумів про «затоплення» пам'яті й забуття славного історичного минулого України.

Експедиція працювала впродовж шести років. Їй вдалося зібрати частину матеріалів історичного значення, зробити серію фотознімків, карт, малюнків, вирізок гранітових брил, монолітів, поховань тощо. Значна кількість звітів, сотні реєстрів та описів, що мали наукове значення для історії України, так і не були завершені. З огляду на суспільно-політичні події того часу, що спричинили несприятливі умови для наукової праці в УСРР (Радянська влада вважала Д. Яворницького ідеологом українського націоналізму, оскільки він, на думку тогочасних можновладців, надто ідеалізував Запоріжжя та Гетьманщину), й тому всі ці матеріали так і лишилися необробленими і невидрукованими, навіть у стислому обсязі. Ось так результати археологічної експедиції 1927—1932 років канули в Лету й потребують відновлення та пошуку розпорошених світами археологічних джерел.

Одне тільки Київське водосховище затопило майже 300 давніх поселень періоду Київської Русі. На Кременчуцькому водосховищі затопили близько 150 пам'яток матеріальної культури [6].

Унаслідок другої хвилі гідробудівництва в 50-70-х рр. суттєво змінилася поселенська карта Наддніпрянської України. За даними фахівців затоплено понад 3 тис. сіл, примусово відселено з одвічних земель понад 3 млн людей, знищено понад 500 тис. садиб, зруйновано і затоплено 2500 релігійних храмів, 3 тис. шкіл, стільки ж бібліотек і музеїв. Одним із найболючих є питання затоплених цвинтарів (10 тис. цвинтарів, 5 млн могил), що сьогодні не дозволяє понад 15 млн громадянам України відвідати місця поховання їхніх рідних [7].

Відрікаючись від традицій прискореної індустріалізації, а не від традицій узагалі, людина повертається до архаїчних витоків людського істинного буття та його тісної взаємодії з ландшафтно-річковими комплексами.

Упродовж усього існування людини вода слугує їй, але зовсім в інший спосіб ніж це було, коли, висловлюючись сучасною термінологією, управління водними ресурсами сприяло зародженню цивілізацій. Сучасний стан водних ресурсів у світі потребує нових підходів і нового бачення проблеми в частині реалізації відповідної водної політики в світі в цілому й в Україні зокрема. Значною мірою це зумовлено аномально високим рівнем техногенного перетворення природного режиму річкового стоку, який перевищує 65 %, що в 3 рази вище за екологічно припустимий рівень. Крім того, зростає вплив глобальних змін клімату (потепління, збільшення нерівномірності опадів та повеней).

Знищення природи призводить до руйнування людських доль через руйнування етнокультурного ландшафту, який свого часу сформував світогляд цілої нації. Штучна підміна природного ландшафту, як це сталося в результаті будівництва дніпровського басейну, спричинила не лише низку колосальних змін екологічного спрямування, а й внесла деструктивні зрушення в етнічний та соціальний світогляд, зміни якого не дослідженні й до тепер. «Знищено безмежний материк первісного українства, яке берегло в собі пам'ять цілого народу. Виселено й розпорошено носіїв найглибинніших шарів народної самоіндентифікації» [8].

Сучасний розвиток українського суспільства потребує єдиної системної політики щодо екології культури, щоб забезпечити рівновагу між технічним прогресом та усвідомленням життєво необхідного екологічного імперативу.

Держава має обрати суспільно-політичний курс і дотримуватися його не декларативно, а комплексом конкретних заходів, спрямованих на модернізацію суспільства в цілому, й що стосується завдань оптимізації водокористування у регіонах України на засадах граничноприпустимих економічних змін річкових басейнів та відновлення малих і середніх річок, які формують безпеку великих річкових басейнів тощо.

Подолавши рубіж кінця минулого століття, людина формує нову архітектуру світоіснування. З того часу образ біосфери планети змінюється на всіх рівнях, завдяки втручанням людиною у природне середовище змінюється фізична та хімічна повітряна оболонка суші та всі її природні води. Дедалі різкіше стали змінюватися (хімічно та біологічно) прибережні моря та частини океану. На думку академіка В. І. Вернадського, зрушення в ментальності людей чи не всієї планети Земля настали після Другої світової війни. Коли людина чи не вперше зрозуміла, що стає найбільшою геологічною силою — людиною нового мислення, нової дії. Осмисливши своє історичне минуле, людство ХХІ ст., сподіваємося, зробить свідомий вибір у бік вічних цінностей людського буття.

Висновки. Друга половина ХХ століття надала стрімкості економічному поступу держави. Курс, узятий країною на швидкі темпи зростання видобутку електроенергії, свого часу запланований Сталіним, включав спорудження серії гідроелектростанцій. У другій половині 50-х років будівництво ГЕС велося з новою силою. Проте омріяний прогрес в енергетиці в СРСР, завдяки й будівництву Дніпровського каскаду в Україні, не дав очікуваного економічного результату. Дослідивши історичні та суспільно-політичні виміри розбудови басейну річки Дніпро, можемо констатувати, що технічний прогрес у державі відбувався без урахування всіх важливих факторів економічної ефективності та доцільності та за абсолютного ігнорування гуманітарної складової наслідків технологічного розвитку. Вказані ознаки характеризують усю якість життя, включаючи освіту, стан здоров'я населення, зокрема й психологічні наслідки після переселення, змін складу харчування, наявності зон бідності, природного оточення. Також можна додати такі характеристики життя індивіда, як рівність можливостей, доступність особистої свободи та захищеності, багатство культурного життя тощо.

Щоб запобігти екологічній кризі (розораність, збезлісення, кар'єрні та шахтні поля тощо) в процесі масштабних техногенних перетворень ландшафтів, річкової мережі, надр потрібно впроваджувати на рівні держави гуманітарні засади культурної екологічної політики, формуючи екологічне світосприйняття через державні механізми впровадження екологічної освіти на всіх етапах людського життя. Необхідно переглянути основи людського життя по відношенню до природи, що означає побачити себе в дзеркалі довкілля через куль-

турний простір. Без втілення екологічних принципів сталого розвитку подальший прогрес людства ускладнюватиметься комплексом суспільно-політичних і соціально-економічних чинників, що провокуватиме подальше поглиблення екологічної кризи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ибатулин И. От Днепростроя к Днепрогэс / И. Ибатулин, М. Рубин — Харьков: Энергоиздат, 1932. — 144 с.
2. Кара-Мурза С. Мы видим провалы в мировоззрении / — 2013 — (Центр проблемного анализа и государственного управления проектирования) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://problemanalysis.ru/about/news/news_956.html.
3. Реймерс Н. Ф. Экологический манифест. [Электронный ресурс]: Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология / Н. Ф. Реймерс Концептуальная экология. — М.: ИЦ «Россия Молодая». Экология, 1992. — Режим доступа: <http://www.eco.nw.ru/lib/data/07/0/010007.htm>
4. Хроники Днепростроя // Двухнедельный Бюлетень Государственного Днепровского Строительства. Издание Управление Государственного Строительства. — 1930 — № 3. — С. 25—29 / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.zounb.zp.ua/node/968>
5. Шапар А.Г. Еколого-економічні проблеми переводу екосистеми річки Дніпро до режиму сталого функціонування / А. Г. Шапар, О. О. Скрипник, С. М. Сметана // Екологія і природокористування. — 2011. — Вип. 14. — С. 26—48.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.2, оп. 9, спр. 896, арк. 65.
7. Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50—70-ті рр. XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Горло — Запоріжжя, 2007. — 281 с.
8. Роговий Ю.Ф. Посульська Тризна / Роговий Ю. Ф. — Луганськ: Книжковий світ, 2009. — 71 с.

REFERENCES

1. Ibatulin, I., & Rubin M. (1932). *From the Dnieper to Dneproges*. Kharkov: Energoizdat (in Rus.).
2. Kara Myrza, S. (2013). *We see failures in worldview*. Center for problem analysis and public management projecting. Retrieved from. http://problemanalysis.ru/about/news/news_956.html (in Rus.).
3. Reimers. N.F. (1992). *Ecological manifesto. Hopes for survival of humanity. Conceptual Ecology*. Moscow: IC Rossiya Molodaya. Ecology. Retrieved from <http://www.eco.nw.ru/lib/data/07/0/010007.htm> (in Rus.).
4. Chronicles of Dneprostroy (1930). *Dvukhnedelnyy Buletен Gosudarstvennogo Dneprovskogo stroitelstva (Fortnightly Bulletin of State Dnieper Building)*, 3, 25—29. Edition of Office of the State Building. Retrieved from. <http://www.zounb.zp.ua/node/968>(in Rus.).
5. Shapar, A. G., Skrypnik O. O., & Smetana S. M. (2011). Ecological and economic problems of the Dnipro river ecosystem conversion to sustainable operation mode. *Ekologiya i pryrodokorystuvannia (Ecology and Environmental Studies)*, 14, 26—48 (in Ukr.).
6. Central State Archive of Supreme Authorities and Government of Ukraine, fund 2, description 9, file 897, sheet 65.
7. Gorlo N. V. (2007). *Construction of reservoirs of the Dnipro hidro-cascade: social and economic aspects (50—70-s of XX century.)*. Theses for scientific degree of candidate of historical sciences. Zaporozhzhya National University. Zaporozhzhya (in Ukr.).
8. Rogovyy Yu.F. (2009). *Posulska Tryzna*. Lugansk: Knyzhkovyy svit (in Ukr.).

Остапович В. М.*,
пошукач наукового ступеня, асистент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. ostopovych@meta.ua

ІСТОРИЧНА МІСІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 12-го СКЛИКАННЯ

Анотація. Розглянуто проблеми державотворення в Україні, зокрема — діяльність Верховної Ради Української РСР 12-го скликання періоду проголошення незалежності України. У колі аналізу — законодавча база виборів до Верховної Ради УРСР 12-го скликання, формування керівних структур Ради, діяльність опозицій, процес прийняття рішень, що мали доленосне значення для незалежності України. Окреслено питання, які потребують розв'язання в аспекті вдосконалення діяльності Верховної Ради України на сучасному етапі.

Ключові слова: Верховна Рада України, Декларація про державний суверенітет України; Акт проголошення незалежності України.

Аннотация. Рассматриваются проблемы государственного строительства в Украине, в частности — деятельность Верховной Рады Украинской ССР 12-го созыва на этапе провозглашения независимости Украины. Анализируется законодательная база выборов в Верховную Раду УССР 12-го созыва, формирование руководящих структур Рады, деятельность оппозиции, процесс принятия решений, которые имели судьбоносное значение для независимости Украины. Обозначаются проблемы, которые требуют решения в аспекте совершенствования деятельности Верховной Рады на современном этапе.

Ключевые слова: Верховная Рада Украины, Декларация про государственный суверенитет Украины, Акт провозглашения независимости Украины.

Abstract. The problems of statebuilding in Ukraine in dimension of activities of Verkhovna Rada (Parliament) of Ukrainian Soviet Socialist Republic of the 12th convocation during the period of declaration of independence of Ukraine are analyzed. Under discussion is legislative basis for election to Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR of the 12th convocation, establishing of its ruling structures, activities of opposition, the process of adoption of decisions — Declaration of State Sovereignty of Ukraine, Act of Declaration of Independence of Ukraine — which had destiny importance for getting independence of the state. The problems for obtaining more perfect and effective ways for policy of Verkhovna Rada during current stage of developing of Ukraine are revealed. Among these are the problems of the character of political system of Ukraine, the principals of electoral system of the state, the problems of rights and privileges of deputies, tendencies and impact of amendments and other which are dealt with the policy of the state and its governmental structures.

Keywords: Verkhovna Rada of Ukraine, Declaration of State Sovereignty of Ukraine; Act of Declaration of Independence of Ukraine.

Постановка проблеми. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Конституційний склад Верховної Ради України — чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права за допомогою таємного голосування строком на п'ять років [1].

Актуальність цього дослідження зумовлена надзвичайно важливою історичною місією українського парламенту у державотворчих процесах кінця ХХ століття. Однак станом на сьогоднішній день актуальними залишаються питання щодо ролі та місця парламенту в системі органів державної влади сучасної Української держави.

* Ostapovych V. M., Assistant, Research Fellow, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. ostopovych@meta.ua
HISTORICAL MISSION OF VERKHOVNA RADA OF THE UKRAINIAN SSR OF THE 12th CONVOCATION

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Інститут та історія парламентаризму в нашій країні досліджується у працях В. М. Шаповала, Л. І. Кривенко, В. С. Журавського, Ю. І. Шемшученка, В. М. Литвина, О. І. Ющика, В. М. Єрмолаєва, В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка, М. І. Козюбри, В. В. Копейчикова, П. М. Рабіновича, В. І. Селіванова, А. З. Георгіци, О. М. Бандурки та ін. Однак проблемним залишається деталізований аналіз окремих аспектів діяльності Верховної Ради України, включно з аналізом діяльності Ради на окремих історичних етапах. Серед кола актуальних проблем — діяльність Верховної Ради України на етапі здобуття незалежності як періоду, що характеризувався прийняттям низки доленосних для країни документів.

Метою статті є вивчення передумов прийняття та короткий аналіз таких важливих для держави Україна нормативно-правових актів, як Декларація про державний суверенітет України [2] та Акт проголошення незалежності України [3].

Основні результати дослідження. Парламент (англ. parliament, франц. parlement, первісно — розмова, від франц. parler — говорити) — загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості. До основних функцій парламенту традиційно належить також прийняття державного бюджету і контроль за органами виконавчої влади, насамперед уряду. Представницький характер парламенту відображений, зокрема, у тому, що він формується шляхом прямих виборів [4, с. 605].

Парламентаризм (франц. parlementarisme — парламентська система, від parlement — парламент) — організація державної влади, для якої характерним є визнання провідної або істотної ролі парламенту [4, с. 605].

Історія українського парламентаризму викликає серйозну цікавість українських дослідників. Слід звернути увагу, зокрема, на останні дослідження: «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (голова ред. ради В. М. Литвин; кер. авт. кол. В. А. Смолій), яке присвячене 20-річчю українського парламентаризму, зокрема ролі Верховної Ради України у створенні незалежної держави [5] та «Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення» [6], яке є документально-публіцистичною розповіддю безпосередніх учасників про прийняття Декларації про державний суверенітет України у липні 1990 року.

Так, 4 березня 1990 року в Україні відбулися вибори останньої Верховної Ради Української РСР 12-го скликання, які вважаються першими альтернативними виборами в історії Радянської України (після ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року стала Верховною Радою України 1-го скликання).

27 жовтня 1989 року Верховна Рада Української РСР (11-го скликання) прийняла Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» [7], відповідно до якого було внесено до Конституції Української РСР [8] зміни та доповнення. Згідно з вищезазначеним Законом строк повноважень рад народних депутатів становив п'ять років. Вибори народних депутатів проводилися по одномандатних або багатомандатних виборчих округах на основі загального, рівного і прямого виборчого права за таємного голосування.

Право обирати і бути обраними мали громадяни Української РСР, які досягли 18 років. Громадянин Української РСР не міг бути одночасно народним депутатом більше, як у двох Радах народних депутатів. Право висування кандидатів у народні депутати належало трудовим колективам, громадським організаціям,

колективам професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовців у військових частинах.

Кожний учасник передвиборних зборів міг пропонувати для обговорення будь-які кандидатури, в тому числі і свою. До виборчих бюлетенів могло бути включено будь-яку кількість кандидатів. Верховна Рада Української РСР визначалася як найвищий орган державної влади Української РСР, була правомочна розглядати і вирішувати будь-яке питання, що належить до відання Української РСР, складалася з 450 народних депутатів Української РСР, які обиралися по виборчих округах з приблизно рівною кількістю виборців, приймала закони Української РСР і постанови, свою роботу проводила сесійно. Сесії складалися з пленарних засідань Верховної Ради Української РСР, а також засідань постійних та інших комісій Верховної Ради, що проводилися у період між пленарними засіданнями. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР належало народним депутатам Української РСР, Президії Верховної Ради Української РСР, Голові Верховної Ради Української РСР, Комітету конституційного нагляду Української РСР, Раді Міністрів Української РСР, постійним комісіям Верховної Ради Української РСР, Комітету народного контролю Української РСР, Верховному Суду Української РСР, Прокуророві Української РСР, Головному державному арбітру Української РСР. Право законодавчої ініціативи мали також громадські організації в особі їх республіканських органів та Академія наук Української РСР.

Організацію роботи Верховної Ради Української РСР забезпечувала Президія Верховної Ради Української РСР, яка була підзвітною Верховній Раді Української РСР та до складу якої входили за посадою: Голова Верховної Ради Української РСР, його Перший заступник і заступник, Голова Комітету народного контролю Української РСР, голови постійних комісій Верховної Ради Української РСР. Президію Верховної Ради Української РСР очолював Голова Верховної Ради Української РСР. Слід зазначити, що у міжсесійний період у разі необхідності Президія Верховної Ради Української РСР видавала укази, якими вносилися зміни і доповнення в чинні законодавчі акти Української РСР з обов'язковим поданням їх на затвердження чергової сесії Верховної Ради Української РСР. Голова Верховної Ради Української РСР, який обирався Верховною Радою Української РСР із числа народних депутатів Української РСР таємним голосуванням строком на п'ять років і не більше як на два строки підряд, був найвищою службовою особою республіки і представляв Українську Радянську Соціалістичну Республіку в країні і в міжнародних відносинах.

27 жовтня 1989 року Верховною Радою Української РСР (11-го скликання) також було прийнято Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про вибори народних депутатів Української РСР» [9] на підставі якого і проводилися вибори народних депутатів Української РСР 04 березня 1990 року. Цей Закон був достатньо прогресивним як на той час і зокрема не допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами, передбачав прямі та рівні вибори з висуванням будь-якої кількості кандидатів на одне депутатське місце, дозволяв вільне обговорення виборчих програм кандидатів у народні депутати та можливість контролю громадянами процесу підрахунку голосів. Для участі у виборах було зареєстровано 3091 кандидат, лише у чотирьох округах було зареєстровано по одному кандидату.

Вибори проходили за мажоритарною виборчою системою. Внаслідок прогресивного на той час законодавства та обурення виборців привілеями партноменклатури Верховна Рада Української РСР оновилася приблизно на 90 %. За результатами виборів було обрано такий склад (449 народних депутатів) Верховної Ради

Української РСР 12-го скликання: Комуністична партія України («Група 239») — 239 народних депутатів; «Народна рада» (на основі опозиційного Народного руху України) — 126 народних депутатів; решта — позафракційні, «червоні директори», «Демплатформа» та ін. [10].

Отже, незважаючи на опозиційні на той час настрої в суспільстві, представники КПУ одержали більшість у новій Верховній Раді Української РСР та обрали головою Володимира Івашка (4 червня 1990 року — 9 липня 1990 року). Опозиційну «Народну раду» очолював академік Ігор Юхновський, його заступниками були Левко Лук'яненко (багатолітній політв'язень і дисидент), Дмитро Павличко, Володимир Філенко. Народними депутатами Української РСР було обрано також вчорашніх політв'язнів і дисидентів: Вячеслава Чорновола, Степана Хмару, Михайла та Богдана Горинів, Ірину Калинець, Олесь Шевченка, Генріха Алтуняна та ін., які й очолили боротьбу за самостійну Україну на цьому історичному етапі.

Розпочала свою роботу новообрана Верховна Рада Української РСР 15 травня 1990 року. Було сформовано парламентську більшість «За Радянську суверенну Україну» та опозиційну «Народну раду». Засідання Верховної Ради постійно транслювалися в прямому ефірі телебачення та радіо. Дискусії які відбувалися між депутатами, викликали велике зацікавлення у громадян і засвідчували живий зв'язок між виборцями та їх обранцями, сприяли подальшій політизації суспільства, мільйони людей вважали себе учасниками цієї суспільно важливої полеміки.

23 травня 1990 року було затверджено порядок денний сесії. Відповідно до цієї постанови до порядку денного сесії було включено 36 питань, зокрема й питання: Декларація про суверенітет Української РСР [11, с. 169].

Виходячи з доповіді Голови Ради Міністрів УРСР В. А. Масола, 29 травня 1990 року Верховна Рада прийняла постанову «Про політичне, соціально-економічне та екологічне становище України», в якій констатувалося, що «соціально-економічне становище в республіці є кризовим, екологічна обстановка в більшості регіонів перебуває в загрозовому стані, а в деяких катастрофічна»... Шлях виходу з кризи — діяльність в умовах політичної й економічної самостійності республіки. Отже, вже 29 травня стало зрозумілим — Декларації бути [11, с. 169].

Період до 16 липня 1990 року був достатньо напруженим. 12 червня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла постанову, відповідно до якої було утворено 23 постійні комісії, зокрема і комісію з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, а 28 червня обрано склад цієї комісії — 22 особи. 7 з 23 постійних комісій очолили представники опозиції, зокрема І. Юхновський, О. Ємець, Д. Павличко, В. Яворівський. Цього ж дня на сесії розпочалося обговорення питання Декларації. 9 липня 1990 року голова Верховної Ради Української РСР Володимир Івашко подав заяву про відставку¹. У цей же день Верховною Радою Української РСР було прийнято за основу проект Декларації про суверенітет Української РСР.

Уже 16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР зробила дуже важливий крок на шляху до незалежності — прийняла Декларацію про державний суверенітет України («за» 355 голосів, «проти» — 4, «утримався» — 1), відповідно до якої було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [2].

¹ На XXVII з'їзді КПРС М. С. Горбачов висунув В. А. Івашка на посаду заступника Генерального Секретаря ЦК КПРС, Верховна Рада УРСР на вимогу опозиції запропонувала відкликати зі з'їзду КПРС народних депутатів Української РСР — делегатів XXVII з'їзду КПРС для роботи на сесії, яка мала розглядати Декларацію про державний суверенітет України.

На підставі Декларації про державний суверенітет України Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя, забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний. Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території, самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах, має право на власні Збройні Сили, має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах [2].

23 липня 1990 року головою Верховної Ради Української РСР було обрано Л. М. Кравчука.

29 листопада 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла постанову «Про захист суверенних прав власності Української РСР», відповідно до якої до введення в дію Закону Української РСР про роздержавлення майна встановлено мораторій на території Республіки на будь-які зміни форм власності і власника державного майна, ініціаторами та учасниками яких є органи державної влади і управління, та заборонено випуск і реалізацію акцій усіх державних підприємств, організацій та установ незалежно від їх відомчої підпорядкованості, розташованих на території України, фізичним та юридичним особам з-поза меж Української РСР.

З метою забезпечення безпосередніх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних зносин Української РСР з іноземними державами відповідно до Декларації про державний суверенітет України 25 грудня 1990 року Верховною Радою Української РСР було прийнято постанову «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин».

Беручи до уваги загострення політичної ситуації в СРСР, враховуючи розвиток подій у різних регіонах СРСР, які свідчать про можливість реальної загрози суверенітету Української РСР, виходячи із Декларації про державний суверенітет України, Президія Верховної Ради Української РСР 8 лютого 1991 року прийняла постанову «Про деякі заходи по захисту державного суверенітету Української РСР», відповідно до якої було вирішено до 1 березня 1991 року винести на сесію питання про обрання голови та складу Комісії Верховної Ради Української РСР з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки. Влітку 1991 року в період з 25 червня по 5 липня Верховною Радою Української РСР з було прийнято низку важливих законів УРСР, зокрема: «Про систему оподаткування (25.06.1991)», «Про захист споживчого ринку в Українській РСР» (25.06.1991), «Про митну справу в Українській РСР» (25.06.1991), «Про охорону навколишнього природного середовища» (25.06.1991), «Про підвищення соціальних гарантій для трудящих» (03.07.1991), «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (03.07.1991), «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (основного закону) Української РСР» (05.07.1991), «Про Президента Української РСР» (05.07.1991).

19 серпня 1991 року в Москві розпочався путч, було створено Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР, відсторонено від виконання обов'язків Президента СРСР М. С. Горбачова. 20 серпня 1991 року Президією Верховної Ради Української РСР було прийнято постанову «Про Заяву Президії Верховної Ради Української РСР», відповідно до якої Президія відзначала, що повний аналіз і оцінка ситуації, що склалася після утворення Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР, буде зроблено Верховною Радою Української РСР після рішень позачергової сесії Верховної Ради СРСР. До рішення сесії Верховної Ради Української РСР з цього питання положення постанов Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР не мають юридичної сили на території України. Президія констатувала, що на території Української РСР надзвичайний стан не запроваджується і підстав для цього не вбачається. На Україні діють Конституція СРСР, Конституція Української РСР, закони і постанови, прийняті відповідно до них, здійснюють свої повноваження законно обрані органи державної влади та управління.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 22 серпня 1991 року «Про скликання позачергової сесії Верховної Ради Української РСР» було скликано позачергову сесію Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки дванадцятого скликання 24 серпня 1991 року в місті Києві. 24 серпня 1991 року конституційною більшістю Верховної Ради Української РСР було ухвалено Акт проголошення незалежності України (за — 346 народних депутатів), у якому зазначалося, що виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року:

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні;
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами;
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — УКРАЇНИ. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України [3].

1 грудня 1991 року було проведено республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності, на який було винесено питання: «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?» Ствердну відповідь «Так, підтверджую» дали 90,32 % з тих, що взяли участь у голосуванні. Також 1 грудня 1991 року було обрано першого Президента незалежної України — Леоніда Кравчука.

24 серпня 1991 року Верховною Радою України також було прийнято низку досить важливих для державотворення постанов: «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про військові формування на Україні», «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України зі створення умов неповторення надалі військового перевороту».

Висновки. Верховна Рада Української РСР 12-го скликання (Верховна Рада України 1-го скликання) відіграла надзвичайно важливу роль у проголошенні та будівництві сучасної Української держави. З тих доленосних, історичних подій, яким присвячене це дослідження, пройшло вже більше двох десятиріччів, було обрано та працювало кілька скликань Верховної Ради України (12 грудня 2012 року набула повноважень Верховна Рада України вже 7-го скликання), однак усе ще актуальними, гострими та злободенними залишаються як для політиків, юристів, істориків, політологів, так і громадян України питання про роль і місце парламенту в системі органів державної влади.

На порядку денному — значна кількість питань, які потребують обговорення в аспекті вдосконалення діяльності Верховної Ради як найвищого представницького і законодавчого органу країни. Так, згідно з Конституцією України від 28 червня 1996 року Україна — президентсько-парламентська республіка, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р. №2222-IV — парламентсько-президентська республіка, після визнання Закону № 2222-IV неконституційним (згідно з Рішенням Конституційного Суду № 20-рп/2010 від 30.09.2010 р. у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття) — знову президентсько-парламентська республіка)... Щодо кількості народних депутатів: на Всеукраїнському референдумі з приводу реформи системи державного управління, який відбувся 16 квітня 2000 року, було підтримано питання про зменшення кількості народних депутатів України з 450 до 300, однак результати цього референдуму не були імplementовані Верховною Радою України... Виборча система: вибори до Верховної Ради України 27 березня 1994 року (позачергові) проходили за мажоритарною виборчою системою, 29 березня 1998 року та 31 березня 2002 року на чергових виборах народні депутати України обиралися за змішаною мажоритарно-пропорційною виборчою системою (50х50), на чергових виборах 26 березня 2006 року та на позачергових виборах 30 вересня 2007 року 100 % народних депутатів обиралися за пропорційною виборчою системою, чергові вибори Верховної Ради України 7-го скликання 28 жовтня 2012 року знову відбулися за змішаною мажоритарно-пропорційною виборчою системою (50х50). Лунають заяви окремих політиків щодо повернення до мажоритарної системи...

Багато років дискутується питання про перехід до пропорційної виборчої системи з відкритими партійними списками, про депутатську недоторканність, пільги та привілеї народних депутатів, особисте голосування народних депутатів України (з цього приводу відбувалося блокування роботи Верховної Ради України опозицією з 5 лютого 2013 року — 22 лютого 2013 року). На увазі — й рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Волков проти України» від 09 січня 2013 року), якість прийнятих законів (постійне внесення змін) та ін. Отже, проблеми розвитку українського парламентаризму на сучасному етапі з метою розробки оптимальної системи організації державної влади потребують подальших наукових досліджень як у правовому, так і історичному аспектах. Від цього значною мірою залежить функціональність державної влади, дієвість найвищого законодавчого органу у розв'язанні нагальних проблем, які стосуються сьогодення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. №254к\254г\96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року №55-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). — 1990. — № 31. — Ст. 429.
3. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року №1427-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 38. — Ст. 502.
4. *Шановал В. М.* Парламент, Парламентаризм // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: Юридична думка, 2007. — 992 с.
5. Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. — К.: Дніпро, 2010. — 636 с.
6. Декларація про державний суверенітет України [Текст] : історія прийняття, документи, свідчення / ред. рада : О. Барабаш (гол.) та ін. — Житомир: Рута, 2010. — 868 с.

7. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27.10.1989 р. № 8303-XI // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — № 45. — Ст. 624.
8. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 року № 888-09 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1978. — № 18. — Ст. 268.
9. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про вибори народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. № 8304-XI // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — № 45. — Ст. 626.
10. Історія парламентаризму // Україна Молода.— 2012. — № 181. — 4 грудня.
11. Маковська Н. В. Декларація про державний суверенітет України // Архіви України — 2010. — №3—4. — С. 167—179.

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine from June 28, 1996. (1996). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 30, article 141 (in Ukr.).
2. Declaration of State Sovereignty of Ukraine from July 16, 1990. (1990). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 31, 429 (in Ukr.).
3. Resolution of Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR «About declaration of independence of Ukraine» from August 24, 1991. (1991). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 38, 502 (in Ukr.).
4. Shapoval, V.M. (2007). Parliament, parliamentarism. In Y.S. Shemshuchenko (Ed.), *Big encyclopedic dictionary of law*. Kyiv : Yurydychna dumka (in Ukr.).
5. Lytvyn, V.M., & Smolii, V.A. (Eds.). (2010). *The history of Ukrainian parliamentarism, from the period before parliamentary forms of organization of political life to the present day*. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
6. Barabash, O. (Ed.). (2010). *Declaration of State Sovereignty of Ukraine: history of adoption, documents, illustrations*. Zhytomir: Ruta (in Ukr.).
7. Law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic «About the changes and amendments of the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR» from 27.10.1989. (1989). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 4, article 624 (in Ukr.).
8. Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic from April 20, 1978. (1978). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 18, article 268 (in Ukr.).
9. Law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic «About elections of people's deputies of the Ukrainian SSR» from October 27, 1989. (1989). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 45, article 626 (in Ukr.).
10. The history of parliamentarism. (2010, December 4). *Ukrayina moloda (Young Ukraine)* (in Ukr.).
11. Makovska, N.V. (2010). Declaration of State Sovereignty of Ukraine. *Arkhivy Ukrayiny (Archives of Ukraine)*, 3—4, 167—179 (in Ukr.).

Для нотаток

Для нотаток